

Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»

Олександр Дзьобань

МЕТОДОЛОГІЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Навчальний посібник для аспірантів

Київ-Одеса
Фенікс
2025

УДК 001.89(075.8)
Д 43

*Рекомендовано до друку вченою радою
Державної наукової установи «Інститут інформації,
безпеки і права Національної академії правових наук України»
(протокол № 1 від 11 лютого 2025 р.)*

Рецензенти:

В. Г. Пилипчук – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Дзьобань О. П.

Д 43 Методологія, організація та технологія наукових досліджень : навч. посіб. для аспірантів / О. П. Дзьобань ; ДНУ «Ін-т інформації, безпеки і права Нац. академії прав. наук України». – Київ; Одеса : Фенікс, 2025. – 284 с.

ISBN 978-617-8430-43-6

Навчальний посібник за змістом відповідає лекційному курсу, який читається здобувачам наукового ступеня доктора філософії у ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», а також містить значний обсяг додаткової інформації, що формує розуміння суті й змісту основних проблем методології наукових досліджень у сфері правознавства та практики їх вирішення на сучасному етапі розвитку науки і на перспективу.

У посібнику висвітлено теоретичні засади методології науково-дослідної діяльності, етапи, напрями наукової діяльності та логіки наукових досліджень, а також розглянуто конкретні практичні аспекти оприлюднення результатів наукових досліджень, рекомендації щодо виконання окремих видів наукових робіт, зокрема дисертаційних.

Розраховано на науковців, здобувачів наукового ступеня, магістрів, викладачів, експертів, студентів і всіх, хто займається науковими дослідженнями.

УДК 001.89(075.8)

ISBN 978-617-8430-43-6

© О. П. Дзьобань, 2025
© ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України», 2025

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

Розділ I ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Глава 1. РІВНІ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

§ 1.1. Діалектичність процесу наукового дослідження	12
§ 1.2. Науково-дослідна діяльність як система	20
§ 1.3. Рівні науково-дослідної діяльності та їх кореляція	27
Література	35

Глава 2. СИСТЕМНІСТЬ ТА ІЄРАРХІЧНІСТЬ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 2.1. Методи наукових досліджень філософського рівня	36
§ 2.2. Емпіричні методи у наукових дослідженнях	51
§ 2.3. Загальнологічні методи і прийоми у науковій діяльності	60
§ 2.4. Евристичні методи наукових досліджень	73
§ 2.5. Специфічні (спеціально-юридичні) методи дослідження правових феноменів	79
Література	85

Глава 3. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 3.1. Міждисциплінарність як характерна риса сучасної наукової методології	86
§ 3.2. Класичні методологічні підходи у наукових дослідженнях	98
§ 3.3. Некласичні міждисциплінарні методологічні підходи: епістемологічні особливості і евристичний потенціал	109
Література	120

Розділ II ПРАКСЕОЛОГІЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Глава 4. НАУКОВІ СТУПЕНІ І ВЧЕНІ ЗВАННЯ В УКРАЇНІ

§ 4.1. Підготовка докторів філософії та докторів наук в Україні	124
---	-----

§ 4.2. Присудження ступеня доктора філософії: організаційно-процесуальні аспекти.	141
§ 4.3. Присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук	162
§ 4.4. Присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам	188
Література	203

Глава 5. ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 5.1. Документальні джерела інформації. Різновиди документів	205
§ 5.2. Інформаційне забезпечення науково-дослідної діяльності. Інформаційно-пошукові ресурси мережі Інтернет	221
Література	233

Глава 6. ФІКСАЦІЯ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ І ОПРИЛЮДНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 6.1. Специфіка і структура наукового тексту	235
§ 6.2. Мова і стилістика наукового тексту	245
§ 6.3. Текст дисертації: нормативні вимоги до змісту й оформлення основних структурних елементів	254
§ 6.4. Наукові публікації: поняття, різновиди, основні вимоги	263
Література	277

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	278
------------------------------------	-----

ПЕРЕДМОВА

Наука – це не просто накопичення результатів досліджень і навіть не постійне обговорення цих результатів, вона також є частиною більш широкої соціальної екосистеми, в якій наукові знання використовуються для створення і перетворення світу та його мешканців. У сучасному світі наукові досягнення змінюють наше розуміння самих себе і як членів суспільства, і навіть як біологічних істот. Отже, у сучасній цивілізації наука відіграє особливу роль. Сучасний технологічний прогрес, який привів до нової якості життя, заснований на застосуванні наукових досягнень. Наука не тільки революціонує сферу виробництва, але й впливає на багато інших сфер людської життєдіяльності, починаючи регулювати їх, перебудовуючи їхні засоби та методи.

Наука є найактивнішим елементом суспільства знань. Вона задає вектор і ритм розвитку суспільства, вводить нові, раніше небачені ідеї в культуру, відкриває нові приватні онтології («світи»), нові види енергії та ресурсів, пропонує цілі класи нових потреб і навіть видів діяльності та творчості.

Однією із закономірностей розвитку науки в сучасному світі є різке посилення її інтернаціоналізації та стирання колишніх жорстких кордонів між національними науками. Провідним суб'єктом науки дедалі більше стає міжнародне наукове співтовариство. Крім того, новим явищем буття сучасної науки є посилення тенденції синтезу всередині системи наукового знання і, зокрема, стирання колишніх жорстких відмінностей між природничо-науковим і соціально-гуманітарним знанням, між науками про природу і науками про людину та суспільство.

У сучасному світі відбувається усвідомлення істотного взаємозв'язку між наукою і культурою і відповідно посилення діалогу та взаємодії науки з різними підсистемами культури (філософією, правом, економікою, політикою, мистецтвом та ін.). Дедалі більше прихильників втрачає суто інтерналістський підхід до пояснення закономірностей розвитку науки і наукового знання, дедалі більше зростає довіра

вчених до концепції єдності внутрішньонаукових і соціокультурних чинників у розвитку наукового знання.

Сучасні світові тенденції у розвитку освіти і науки передбачають інтенсивне освоєння спеціалізованих освітніх програм. Інтенсивність міжнародних зв'язків у сфері науки за останні десятиліття настільки зросла, що можна без перебільшення сказати: на наших очах народжується нове і величезне за своєю значущістю явище – перетворення сукупності національних наук на єдину світову науку, суб'єктом якої є світова наукова спільнота і яка легко долає кордони національної науки.

Необхідність імплементації у вітчизняну науку накопиченого світового досвіду науково-дослідницької діяльності та передових інноваційних технологій у сфері спеціалізованої підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії ставить перед сучасною системою підготовки таких фахівців цілу низку нових нетрадиційних завдань. Насамперед, йдеться про органічне поєднання поглибленої професійної підготовки з програмами її соціокультурної адаптації. Йдеться про формування та розвиток у здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії осмисленої потреби не лише опанувати методи наукової творчості, ефективно вирішувати актуальні науково-дослідні проблеми, а також адекватно оцінювати роль та значення нових наукових ідей для розвитку суспільства, визначати їх ціннісний та антропологічний вимір. Ця стратегічна орієнтація у розвитку спеціалізованої освіти відповідає магістральним тенденціям динаміки сучасної науки, яка все більш інтенсивно інтегрує інструментально-технологічні та соціокультурні параметри наукового пізнання.

У сучасному суспільстві роль та значення філософсько-методологічної підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії ще більше зростає. Це визначається комплексом об'єктивних процесів, що відбуваються у суспільстві та формують проблемне поле соціодинаміки ХХІ століття. Фронтальне впровадження новітніх наукових досягнень та сучасних інформаційних технологій у найважливішій сфері життєдіяльності суспільства, глобалізація світового розвитку, перманентне загострення екологічних проблем, виникнення численних центрів регіональної напруги у зв'язку з процесами трансформації та модернізації держав, феномен масовізації культури і становлення нелінійних та віртуальних моделей життєдіяльності – ці та багато

інших явищ актуалізують проблеми філософсько-світоглядного та логіко-методологічного рівня. Їх професійне та творче осмислення вимагає серйозної та акцентованої підготовки майбутніх вчених.

В інформаційну епоху, коли наука стала безпосередньою продуктивною силою, а науково-технічна революція набуває неймовірно широкого розмаху, розробка проблем методології та логіки наукового дослідження вважається одним з найактуальніших завдань.

Сьогодні сприйняття світу і наукове розуміння реальності залишаються основними формами творчої самореалізації людей. Епоха цифровізації остаточно замінює алгоритмізовані та інструктивні типи професій робототехнікою та штучним інтелектом, а людина змушена розвивати себе у сферах правопівкульних практик, до яких, безсумнівно, належить творча науково-дослідницька діяльність. Як і всі попередні інформаційні революції, сучасна цифрова революція створює нові мережеві структури швидкої комунікації та наддалекого, глобального порядку. Відстань при цьому не відіграє ролі. У цій ситуації радикально змінюються когнітивні карти людини, виникають інші типи самоорганізації та соціалізації, відбувається деформація ціннісних просторів і світоглядних орієнтирів. Життя в невизначеності нового світу може стати ефективним лише у взаємодії людини та штучного інтелекту і одним з небагатьох аспектів діяльності, який повністю не можна замінити штучним інтелектом, є науково-дослідницька діяльність.

Безперервний і дедалі збільшуваний потік наукових досліджень, помітне зростання кількості людей, які займаються наукою, – усе це не тільки стимулює загальний інтерес до проблем наукового пізнання, а й вимагає аналізу й розробки методів дослідження, які використовуються в сучасній науці.

Сучасна професійна діяльність у будь-якій суспільній галузі вимагає від фахівців умінь вирішувати принципово нові завдання, у тій чи іншій формі проводити дослідження, творчо використовувати досягнення науки та вдосконалювати свою кваліфікацію.

У ХХІ ст. в умовах збільшення наукової інформації й швидкого, лавиноподібного відновлення знань людства надзвичайно серйозного значення набуває підготовка висококваліфікованих науковців, які мають добру професійну й теоретичну підготовку, здатних до самостійної творчої науково-дослідницької роботи.

У сучасних соціально-економічних умовах спостерігається підвищення інтересу до наукового дослідження, однак прагнення до науково-дослідної діяльності дедалі частіше наштовхується на недостатнє оволодіння дослідниками системою методологічних і методичних знань. Цей факт істотно знижує якість здійснення науково-дослідницької діяльності, не дозволяючи їй виконавцям повною мірою реалізовувати свої потенційні творчі можливості.

Сучасний вчений, фахівець у різних конкретних науках повинен знати й розуміти загальні особливості науки як форми діяльності та знання, а також природу і специфіку природничо-наукового й гуманітарного знання. Таке знання дозволяє орієнтуватися у розвитку науки на сучасному етапі, розуміти її тісний зв'язок з культурою і соціальними змінами.

Для сучасних науковців-дослідників дуже важливо не тільки добре знати основні положення, які характеризують наукову роботу, а й мати стійкі знання про методологію та методикку наукової творчості, оскільки, як свідчить сучасна наукова практика, у дослідників найбільше питань виникає саме цього характеру.

Таким чином, фронтальне впровадження науки й сучасних інформаційних технологій у найважливіші сфери життєдіяльності суспільства, глобалізація світового розвитку, феномен масовизації культури і становлення нелінійних і віртуальних моделей свідомості – ці та багато інших явищ актуалізують проблеми філософсько-світоглядного і логіко-методологічного рівня. Їх професійне і творче осмислення вимагає серйозної і акцентованої підготовки майбутніх вчених-правознавців.

Основними завданнями пропонованого навчального посібника є ознайомити майбутніх висококваліфікованих дослідників зі специфікою проведення наукової роботи, допомогти опанувати подекуди складну систему організації наукової діяльності, зокрема ефективно її планувати та репрезентувати одержані результати, спрямовуючи максимум зусиль на досягнення результату.

Сучасне наукове дослідження – надзвичайно складний процес зі своїми законами, методологією і методикою проведення. Саме тому підготовка сучасного доктора філософії потребує не тільки формування в нього енциклопедичних, спеціальних і світоглядних знань, а й обов'язкового вироблення відповідних творчих навичок та вмінь.

У розвинених країнах високоосвічені науковці-дослідники користуються значним попитом, адже загальновідомо, що економіка будь-якої держави, з одного боку, залежить від успіхів у галузі науково-технічного прогресу, а з іншого – впливає на інтенсивність наукових досліджень та науково-технічних розробок.

Успішне оволодіння методологією і методикою проведення наукового дослідження сприятиме розвитку раціонального творчого мислення, оптимальній організації наукової творчості в умовах практичної діяльності.

У контексті проблематики підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії передусім знаходяться освітньо-наукові технології, метою яких є процеси творчого усвідомлення сутності й структури наукового пізнання на евристично-пошуковому рівні з урахуванням інтеграції різних способів осягнення знань. Це уможливить діалектичне поєднання традиційних форм дослідження з орієнтацією на динамічні процеси мислення, які побудовані на нелінійній логіці інтелектуального рівня розвитку особистості, принципах детермінізму, відкритості інноваційним процесам, опанування новими інформаційними системами і технологіями, що відповідають сучасній картині світу.

Навчальний посібник орієнтовано на робочу навчальну програму з дисципліни «Методологія, організація та технологія наукових досліджень» для здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України», яка є фундаментальною методологічною дисципліною, має міждисциплінарний характер та охоплює узагальнені проблеми методологічного й організаційного забезпечення науково-дослідницької діяльності та практики її здійснення.

У посібнику робиться спроба розглянути основні проблеми методології наукового пізнання, при цьому головна увага актуалізується на тих прийомах, засобах та методах пізнання, за допомогою яких досягається здобуття об'єктивно істинних знань у правовій науці. Хоча в різних науках існують свої, специфічні методи та засоби дослідження, це аж ніяк не виключає можливості та необхідності вивчення та оцінювання таких засобів та методів дослідження, які є загальними для широкого класу наук. Їх цілеспрямоване й комплексне застосування і є практичним завданням сучасної методології наукового пізнання.

Безумовно, при викладенні матеріалу у даному навчальному посібнику спостерігаються акценти на власне науково-дослідницькій діяльності у правовій сфері, однак автор зробив спробу систематизувати основні норми, правила, вимоги щодо здійснення творчої науково-дослідницької діяльності, які є загальними, універсальними незалежно від царини та профілю наукових пошуків.

У посібнику зроблена спроба узагальнити й компактно подати такі відомості, які як здобувачам наукового ступеня доктора філософії та доктора наук, так і іншим дослідникам довелося б шукати в численних джерелах, іноді маловідомих і важкодоступних. При підготовці цього видання автор керувався вимогами законів України «Про вищу освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність» з урахуванням внесених до них на момент видання змін, а також чинних офіційних нормативних документів Кабінету Міністрів України та Міністерства освіти і науки України.

У навчальному посібнику врахований авторський багаторічний досвід читання лекцій і проведення практичних занять зі здобувачами вищої освіти ступеня доктора філософії у Державній науковій установі «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України» та інших вищих навчальних та наукових закладах України, а також низка публікацій автора посібника, присвячених методології наукових досліджень.

Цілком зрозуміло, що текст навчального посібника не претендує на вичерпне висвітлення поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, а тому його автор традиційно буде вдячним за корисні зауваження і пропозиції, що сприятимуть удосконаленню змісту викладеного матеріалу.

Щира вдячність усім, хто тим чи іншим чином сприяв процесу підготовки та оприлюднення цієї праці.

Розділ I

ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

РІВНІ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

§ 1.1. Діалектичність процесу наукового дослідження

Пізнання – це процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу у свідомості людей, зумовлений суспільно-історичною практикою людства.

Науково-дослідна діяльність – це складний науковий і творчий процес, що передбачає поглиблення теоретичних знань з досліджуваної проблеми, аналіз досліджень у даній галузі, розвиток умінь застосовувати власні знання на практиці, удосконалення навичок науково-дослідної роботи відповідно до вимог ринку.

Окреслена багатоаспектність пізнання виявляється в різних видах пізнання:

1. *Життєво-досвідне пізнання* постає безпосереднім, прямо вписаним у процесі повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за виявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знаннями, бажаннями тощо.

2. *Мистецьке пізнання* окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а ставлення людини до неї. За змістом воно є умовним, тобто надає простір виявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання іноді випереджає перебіг подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво.

3. *Наукове пізнання* культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим і спеціально організованим, контролює свій перебіг, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання.

4. *Релігійно-містичне* пізнання часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне виявлення, особливе просвітлення, і, хоча

ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для світового використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить.

Тепер з'ясуємо, як здійснюється процес пізнання у процесі науково-дослідницької діяльності, яка його діалектика.

Пізнання, що розвивається на єдиній основі практики, являє собою складний, суперечливий процес відображення дійсності в ідеальних образах. Але образи можуть відрізнятися за характером і глибиною відображення об'єкта. Це пов'язано з тим, що об'єкт пізнання має ніби-то дві сторони: зовнішню, що відкрита нам, і внутрішню, яка схована від нас. Перша – це явище, друга – його сутність. Завдання суб'єкта, що пізнає, – не тільки вивчити явище, а й розкрити його сутність, відкрити закони для того, аби поставити їх на службу людській практиці.

Щоб зрозуміти діалектику процесу пізнання, необхідно враховувати такі положення:

- структури пізнання безпосередньо не збігаються із структурою дійсності, вони опосередковані практичною діяльністю людини;
- безпосередньою дійсністю думки, формою вираження та фіксації знання є мова. Але структура мови повністю не збігається із структурою знання, а тим більше із структурою дійсності;
- знання можуть бути зрозумілими, якщо їх розглядають у процесі виникнення і розвитку, а не тільки як деякий завершений феномен;
- зміст знання визначається не тільки властивостями і специфікою об'єктів, які пізнаються, а й установками та інтересами суб'єкта пізнання;
- основною функцією знання є відображення об'єктивного світу, людини та формування правил діяльності.

Складність об'єкта пізнання вимагає створення відповідної поліструктурної системи пізнання. Розрізняють чуттєве та раціональне пізнання.

Чуттєве пізнання та його форми. Чуттєве пізнання є початковим і взагалі передумовою пізнання. Воно виникає при безпосередній взає-

модії суб'єкта і об'єкта, маючи три форми: відчуття, сприйняття і уявлення.

Відчуття – це відображення за допомогою п'яťох органів чуття окремих властивостей, певних сторін речей. Слух сприймає звуки; перед очима людини розкриваються простір, відстань у навколишньому світі; смаковий аналізатор дає можливість пізнавати смакові якості; нюховий аналізатор інформує про запахи; дотик відтворює густину, температуру, жорсткість, форму.

Відчуття дають нам першу, найбільш елементарну форму образного відображення предметів. Образ є ідеальною формою відображення предмета або явища в їх безпосередньо спостережуваній цілісній формі.

Специфічна властивість людського чуттєвого пізнання пов'язана з тим, що деякі, конкретні відчуття, будучи складовими чуттєвого відображення, реально не існують відокремлено один від одного: вони не існують поза цілісним образним відображенням того чи іншого предмета або явища. Наприклад, книга лежить на столі, ми її реально бачимо як ціле, хоча конкретне, окреме відчуття безпосередньо «показує» нам лише частину обкладинки, якщо книга закрита; дві сторінки, якщо вона відкрита.

Хоча ми за допомогою різних органів чуття відчуваємо просторову форму, колір, звук, запах, у той же час діє чуттєва здатність синтезувати відчуття, перетворювати їх на сприйняття, що має особливу властивість: завдяки сприйняттю предмет «дається» свідомості саме у своїй цілісно-наочній формі, тобто у вигляді об'єктивної, незалежної від свідомості цілісності.

Сприйняття – це синтетичний комплекс різного роду відчуттів, що дає можливість також безпосередньо створювати єдиний образ предмета, одержання інформації про об'єкт в його цілісності. Сприйняття має вибірковий характер. Сприйняття тих чи інших властивостей об'єкта залежить від потреб та інтересів суб'єкта. Системність, якість сприйняття формуються у процесі практики.

Сприйняття визначається як цілісний образ предмета, що знаходиться перед нами. Це може бути образ сонця, яке сходить, гірської вершини або музичної мелодії. У сучасній філософії (феноменології) виділяють різні рівні сприйняття:

а) сприйняття без інтерпретації (щось мелькає за вікном, якийсь предмет лежить на дорозі);

- б) сприйняття конкретного предмета (мотузка, а не змія);
- в) розуміння того, що об'єкт існує незалежно від нашої свідомості;
- г) усвідомлення того, що саме ми сприймаємо цей предмет;
- г) розуміння того, що наше сприйняття і сам об'єкт не є тотожними, що в об'єкті можуть бути інші сторони і властивості, які не сприймаються в даний момент.

Наведене показує, що сприйняття не можна розглядати лише як копіювання, бездумне споглядання зовнішнього світу. Воно просякнуте розумовою діяльністю людини.

Отже, сприйняття – це цілісний образ матеріального предмета, даного за допомогою спостереження. Разом із тим сприйняття зовсім не є механічним підсумовуванням відчуттів. Воно зароджується та існує як форма такого активного синтезу різноманітних виявів предмета, яка нерозривно пов'язана з іншими актами пізнавальної і практичної діяльності, що передують даному конкретному спостереженню. Саме тому процес сприйняття є активним і по-своєму творчим. Завдяки багатократній роботі механізмів сприйняття ми в нашій свідомості, нашій пам'яті можемо утримувати цілісний образ предмета і тоді, коли предмет безпосередньо не наданий нам. У цьому разі функціонує ще складніша форма чуттєвого пізнання, яка називається уявленням.

Багаторазове сприйняття речі може утримуватися у свідомості індивіда і в разі її відсутності. Це вже буде вищий ступінь чуттєвого пізнання – уявлення.

Уявлення – узагальнений образ об'єкта, сприйнятого раніше. Специфікою уявлення є те, що, по-перше, воно може пізнавати об'єкти, які не існують в реальності, а становлять результат нашої фантазії; по-друге, уявлення, як правило, відтворює узагальнюючі риси предмета. У цілому форми чуттєвого пізнання відтворюють об'єкт у наочно-образній формі.

Різновидами уявлень є:

- а) образи-репродукції (уявне відтворення сприйняття); б) образи-припущення (образи героїв художніх творів, описаних пейзажів); в) образи-моделі (модель атома); г) образи, що виражають мету діяльності і послідовність операцій, необхідних для досягнення цієї мети (посадити сад, вилікувати хворого); г) образи-символи і т. д.

Раціональне пізнання та його форми. Слід пам'ятати, що відчуття відображають те, що лежить на поверхні явищ. Вони не в змозі про-

никнути в їх сутність. Ось тут і приходиться на допомогу якісно новий рівень відображення дійсності, який дістав назву раціонального пізнання, або абстрактного мислення.

Абстрактне мислення має свої особливості:

- абстрактне мислення відображає дійсність в узагальнених образах. Воно абстрагується від одиничного, виділяє в предметі загальне, істотне;
- завдяки абстрактному мисленню ми одержуємо нові знання на підставі вже наявних знань;
- мислення нерозривно пов'язане з мовою;
- мислення – це процес активного відображення дійсності.

Форми раціонального пізнання – поняття, судження, умовиводи – дають можливість знайти закономірності в розвитку природи і суспільства.

Вихідною формою раціонального пізнання визнано поняття.

Поняття – це форма думки, в якій узагальнено внутрішні, найсуттєвіші ознаки предмета чи процесу. У понятті фіксуються закономірні зв'язки і відносини, у ньому мають утримуватися загальні та особливі ознаки предмета. Поняття предмета дає змогу вирізнити ті якості, які неможливо уявити за допомогою наочного образу. У мові поняття позначається словом або терміном.

Поняття на відміну від відчуттів утворюється шляхом відвернення від чуттєвих образів тих загальних рис, які притаманні й іншим чуттєвим образам, а отже, і тим реальним явищам, які відображено в цих образах. Візьмемо для прикладу поняття «будинок». Коли ми говоримо про конкретний будинок, то це буде чуттєве відображення у формі сприйняття або уявлення. Коли ж ми говоримо про будинок узагалі, то слово «будинок» ми вживаємо як поняття, в якому вже немає конкретних рис того чи іншого реального будинку, а є тільки те загальне, що притаманне всім будинкам. Таким чином, поняття будинку утворюється із сприйняття і уявлень про різні конкретні будинки шляхом виділення тих загальних рис, які притаманні будь-якому будинку, незалежно від його індивідуальних особливостей. Очевидно, перехід від уявлень до поняття є переходом до глибшого пізнання явищ дійсності.

За своїм змістом і обсягом поняття є різними в окремих науках. Філософія створює найбільш загальні поняття: «матерія», «свідомість», «рух», «відображення», «простір», «час», «кількість», «якість» тощо.

В окремих конкретних науках використовуються поняття, що мають конкретніше значення.

Поняття слугують вихідною формою абстрактного мислення. Але мислення не відбувається у формі окремих ізольованих понять. Аби виразити зв'язок і взаємозалежність явищ, поняття повинні бути взаємопов'язані. Такий зв'язок утворює другу форму абстрактного мислення – судження.

Судження – це така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкта пізнання. Це одна з вищих форм відображення об'єктивних предметів у свідомості людини. За допомогою суджень людина заперечує або стверджує щось про щось. У судженнях відображаються предмети, якості, відносини між предметами, їх зміст. Діалектика, притаманна судженням як логічній формі пізнання, відображається у взаємозв'язку між суб'єктом і предикатом, з яких складається судження. (Наприклад, у судженні «ясен є дерево» суб'єкт – ясен, предикат – дерево.)

Суб'єкт завжди виконує функцію окремого, а предикат – загально-го. У судженнях фіксується діалектика між випадковим і необхідним, явищем і сутністю. У кожному судженні, суб'єктивному за формою, міститься об'єктивний зміст, обумовлений відображенням об'єктивних предметів. Судження можуть бути істинними та хибними. Вони є істинними тоді, коли правильно відображають об'єктивні властивості об'єктів матеріального світу. Коли ж судження не відображають об'єктивність предметів та їх зв'язків або відображають спотворено, вони є хибними.

Словесною формою вираження судження є речення. За обсягом розрізняють судження: одиничні, де розкривається взаємозв'язок між окремими предметами; особливі, де стверджується або заперечується наявність властивостей у певній групі предметів; загальні, коли вирізняються типові закономірності взаємозв'язку між процесами у Всесвіті або в окремих його сферах.

Поєднання декількох суджень утворює третю форму абстрактного мислення – умовивід.

Умовивід – це такий логічний процес, у ході якого із декількох суджень на основі закономірних суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження. Умовиводи можуть бути різних видів: індуктивні, дедуктивні та аналогічні. В індуктивному умовиводі думка ру-

хається від одиничного (фактів) до загального. Наприклад: «У гострокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим. У прямокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим. У тупокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим. Отже, у всіх трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює двом прямим».

У дедуктивному висновку думка рухається від загального до часткового, наприклад: «Усе, що зміцнює здоров'я, – корисне. Спорт зміцнює здоров'я. Отже, спорт є корисним».

Умовивід, в якому на підставі схожості предметів в якомусь одному відношенні робиться висновок про їх схожість в іншому (інших) відношенні є аналогією. Так, на підставі схожості звуку і світла (прямолінійність поширення, відображення, заломлення, інтерференція) було зроблено умовивід (у формі наукового відкриття) про світлову хвилю.

Чуттєвий і логічний ступені пізнання та їх форми знаходяться в діалектичній єдності. У процесі людського пізнання їх не можна розділяти, оскільки логічне пізнання може здійснюватися тільки на базі матеріалу, який одержується чуттєвим пізнанням. Тільки взяті разом, у своїй єдності чуттєвий і абстрактно-логічний ступені пізнання в змозі розкрити об'єктивний світ та його закони.

Отже, процес пізнання спирається на сукупність чуттєвих і раціональних форм. Абсолютизація одних і недооцінювання інших форм приводять у кінцевому результаті до логічної помилки. У філософії спостерігаються два напрями такої абсолютизації – сенсуалізм та раціоналізм.

Представники сенсуалізму наголошують на тому, що всі знання, які має людство, виведені з чуттєвого досвіду; що відчуття є єдиним ланцюгом, який поєднує людину із зовнішнім світом. Раціональні форми пізнання сенсуалісти вважають спекулятивними, надуманими, такими, що не відповідають істині. Але на противагу цьому раціоналізм стверджує: тільки на основі раціонального мислення можна пізнати сутність процесів і явищ. Чуттєві форми пізнання він оголошує лише передумовою виникнення знань на ранніх стадіях цивілізації.

Обмеженість сенсуалізму і раціоналізму відносно пізнання в цілому очевидна. Раціональне і чуттєве – це діалектично взаємопов'язані сторони єдиного пізнавального процесу, які лише в єдності можуть

надавати адекватну картину дійсності. Кожний момент чуттєвого відображення в пізнанні опосередковано мисленням. У свою чергу, раціональне пізнання одержує свій зміст із чуттєвих даних, які забезпечують постійний зв'язок мислення з конкретними предметами та явищами дійсності. І в мисленні людина не може абсолютно відокремитися від наочності, оскільки без цього неможлива проекція наших знань на дійсність та результативне здійснення предметно-практичної діяльності.

Як відомо, у процесі пізнання поряд із раціональними операціями та процедурами беруть участь і нераціональні. Мова йде про творчість та інтуїцію.

Творчість. Для досягнення своєї мети людям доводиться вирішувати певні завдання. Одні з них можуть бути вирішені за допомогою раціональних прийомів, для вирішення інших потрібно створення нестандартних, нових правил та прийомів. Саме тут необхідна творчість. Творчість являє собою механізм пристосування людини в нескінченно різноманітному і мінливому світі, що забезпечує її виживання та розвиток. При цьому йдеться не тільки про зовнішній, об'єктивний, а й про внутрішній, суб'єктивний світ людини, який не може бути охоплений раціональністю. Він охоплює величезну, але все ж таки кінцеву кількість правил, норм, стандартів. Отже, творчість не протилежна раціональності, а є її природним і необхідним доповненням.

Найважливішим із механізмів творчості є *інтуїція* – особлива форма стрибка від незнання до знання, переривання поступовості руху думки, переплетіння логічного і психічного механізмів мислення людини, стрибок від вихідних даних до результату; спроможність прямого бачення істини без її попереднього логічного обґрунтування. Основними рисами інтуїції є раптовість та неусвідомленість процесу мислення. Нічого таємничого в інтуїції немає. Інтуїція не є особливою, третьою формою мислення, а становить внутрішній момент почуттєвого та логічного в пізнанні. Її основними передумовами є: наявність у людини досвіду діяльності у певній сфері; володіння її багатим фактичним матеріалом; виникнення проблемної ситуації; розвиненість у людини здатності до творчого мислення; наявність обдарованості, таланту у певній галузі.

Таким чином, пізнання у своєму діалектичному розвитку проходить тривалий шлях від простих відчуттів до складних наукових те-

орій. Діалектичний процес заглиблення людських знань від явища до сутності, від сутності нижчого порядку до сутності вищого порядку тощо є загальним законом пізнання. Вищий рівень пізнання – логічне, теоретичне пізнання.

§ 1.2. Науково-дослідна діяльність як система

У процесі формування теоретичної системи знання в контексті науково-дослідної діяльності реалізується єдність законів діалектики з формами мислення – категоріями, думками, висновками, з формами і способами руху теоретичного мислення. У цьому випадку теоретичне мислення виступає як конкретно реалізоване. Перейдемо до розгляду логічної структури теоретичної системи знання.

У зв'язку з можливістю виділення різних структур, що реалізують деяку теоретичну систему знання, виражену у формалізованій мові, виникає питання про те, в якому відношенні ця структура перебуває до структури предмета, що вивчається, і чи можна встановити залежність між ними. Цікаве також питання про можливість побудови єдино можливої і єдино правильної в науковому відношенні структури теоретичної системи знання.

Припускаючи структуру предмета незмінною в певному просторово-часовому інтервалі, необхідно визнати, що можливість формального виділення різних структур у системі теоретичного знання зовсім не зводиться до простої залежності. До цієї думки приводить і припущення про стабільність структури теорії, яка фіксує знання про предмет з постійно змінною структурою.

В історичному плані питання про структуру завжди по-справжньому ставилося тільки після достатньо повного з'ясування особливостей об'єкта, що досліджується. Основною причиною, що примушувала ставити питання про структуру, було накопичення додатнього числа фактів, які свідчили про відмінність властивостей речей, незважаючи на удавану тотожність їх елементарного складу (явища хімічної ізомерії, наявність різних агрегатних станів однієї й тієї ж речовини тощо).

Зараз поняття «структура» стало набагато багатшим, аніж раніше, набувши надзвичайно широкого поширення в математиці й науках, далеких від природничих, – лінгвістиці, психології, соціології та ін.

Що ж до самих природничих наук, то в них поняття структури застосується вже не тільки щодо речовини, а й поля, простору-часу тощо.

Проведемо аналіз наявних філософських визначень структури, пошуканих відобразити найбільш загальні й істотні аспекти цього поняття, яке отримує різну конкретизацію в різних науках.

При всій відмінності визначень структури їх можна розділити на три групи, перша з яких безпосередньо включає в поняття структури характеристику складу об'єкта, друга – акцентує увагу на самостійності структури стосовно компонентів складу, третя – на її цілісних властивостях.

Як приклад визначення першого типу можна привести наступне формулювання: «структурою матеріального об'єкта або процесу називається відносна виділеність їх частин, елементів і відповідна їй система, порядок матеріальних взаємозв'язків цих елементів, їх відносин, за допомогою яких елементи з'єднуються в ту єдність і цілісність, якими і є об'єкт або процес». Будь-яка структура є стійким співіснуванням і взаємодією певних елементів матерії в різних її формах. Ці визначення структури включають уявлення про деяку безліч матеріальних об'єктів, на які розчленований певний цілісний об'єкт.

Звернемося до іншої групи визначень. Узагальнюючи підходи до визначення структури в рамках другої групи, відмітимо, що в цьому контексті структура – це принцип, спосіб, закон зв'язку елементів цілого, система відносин елементів у рамках даного цілого. Це визначення відрізняється від широко поширеного розуміння, коли поняття структури відображає неоднорідності даного явища, даного процесу, його будову.

Головна відмінність даного типу визначень від попереднього полягає в тому, що передбачуваний якісно диференційований склад не включається в зміст самого поняття структури, оскільки вважається, що для характеристики власне структури вказівка на природу компонентів цілого не є обов'язковою.

Як приклад тлумачення третього типу можна вказати на пропозицію розглядати структуру як особливу характеристику цілісності системи, що виражає принципову невіддільність елементів від самої цілісності системи через край глибокі й тісні взаємодії як між елементами, так і між ними й самою системою. Тут поняття «структура» є показником організованості системи і певним чином відособлюють

ся від понять будови й складу, в тому сенсі, що можливі об'єкти, які мають склад і будову, але що не мають структури як «вищого» типу організованості складу.

Узагальнені визначення поняття «структура» наведені у «Філософській енциклопедії»: «Структура – відносно стійка єдність елементів, їх відносин і цілісності об'єкта, інваріантний аспект системи» і у «Філософському словнику»: «Структура – будова і внутрішня форма організації системи, що виступає як єдність стійких взаємозв'язків між її елементами, а також законів даних взаємозв'язків».

У контексті нашої роботи під структурою розумітимемо логічні властивості змістовних відносин, що існують між її елементами.

Якщо розглядати теоретичне знання в завершеній формі як деякий результат пізнавальної діяльності, то в цьому випадку головна увага повинна приділятися структурі теоретичного знання як стійкої статичної системи. Як впливає з наведеного вище визначення структури, по-перше, необхідним є виявлення основних елементів, з яких побудоване теоретичне знання, по-друге, потрібна характеристика логічних відносин, що існують між цими елементами. У розвиненій теоретичній конструкції (теорії) прийнято виділяти наступні компоненти: 1) емпіричні передумови: основні факти, дані і результати їх простої логіко-математичної обробки; 2) початковий теоретичний базис: головні припущення, ідеалізації, постулати, або аксіоми, фундаментальні закони, або принципи; 3) логічний апарат: правила визначення похідних понять за допомогою основних, логічні правила висновку, або доказу; 4) усі потенційно можливі наслідки або висновки.

Представлення цих складових неоднаково виражене в теоріях різного типу, призначення й ступеня розробленості. Наприклад, логічний апарат математичних теорій зазвичай явно не описується. Як правила визначення понять, так і правила виведення теорем з аксіом передбачаються ясними й відомими. У природничих науках нерідко точно не формулюються й не виділяються початкові принципи і закони, особливо на стадії їх становлення. Вони з'являються тільки у міру подальшого дослідження й обґрунтування теорії.

Основним і найбільш важливим елементом теоретичного знання є принцип, який органічно пов'язує інші елементи теорії в єдине ціле, у струнку систему. Відсутність синтезуючого знання принципу призвела б до того, що замість наукової теорії ми одержали б механічну суму

понять, думок і законів, хоча й пов'язаних між собою, але не об'єднаних в єдину струнку систему. Істотною є різниця між принципом і іншими елементами теоретичної системи. Принцип є наріжним, визначним елементом, який знаходиться в основі теорії й підпорядковує собі всі її інші елементи. Причому кожний з цих елементів розкриває цей головний принцип, і в цій єдності вони утворюють єдину систему даної теоретичної конструкції.

Так, у фізиці поняття інерції вперше було вироблено як принцип (або, як указував А. Ейнштейн, як перша керівна ідея з проблеми руху) Галілеєм і пізніше оформлено як закон Ньютоном. Ідея відносності, яка конкретизувалася в законі інерції, допомогла зрозуміти єдність руху й спокою.

Принцип квантування покладений в основу квантової теорії, в основу якої лягла ідея Луї де Бройля. Спочатку цей принцип звучав як принцип квантування енергії, потім Планк дав його більш загальне формулювання, представивши його у вигляді принципу квантування дії взагалі.

Завдяки початковому принципу теорії, що виражає субстанційну властивість предмета, вдається побудувати єдину теоретичну систему понять і законів. Він проливає світло на всі факти і явища, які, здавалося б, не мають між собою нічого спільного.

Логічна роль початкового принципу щодо всієї теорії визначається тим, що він є віддзеркаленням субстанційного відношення самого предмета. І ця його логічна об'єднуюча функція поширюється не тільки на факти, які можуть йому суперечити (і інерція, і рівність вартостей в актах обміну, і квантованість енергії й дії тощо – усе це в світі фактів, на перший погляд, відсутнє), але й на поняття, і на закони, і на інші принципи теорії. Причому початковий принцип є завжди принципом збереження основної властивості.

А. Ейнштейн також підкреслює думку про зв'язок принципів з поняттями: закінчена система теоретичної фізики складається з понять, основних принципів, що належать до цих понять, і наслідків, виведених з них шляхом логічної дедукції.

У структурі теоретичних конструкцій принципи виражені у вузлових поняттях, а якщо теорія будується на принципі сходження від абстрактного до конкретного, то в генетично початкових «клітинках». Вони внаслідок зв'язку із загальними принципами теорії володіють

певною логічною функцією в процесі побудови теорії; виражаючи ключові закони, які характеризують предмет, ці поняття стануть категоріями даної науки. Якщо якийсь закон вірний, то за його допомогою можна відкрити інший закон. Проте не всякий закон володіє подібною функцією.

Поділ структури теоретичної системи може бути здійснено за трьома категоріями: результатною (початковою), центральною й завершуючою.

Початкова категорія теорії за своєю структурою є єдністю протилежностей, це набір простих початкових понять. Завдяки цьому з початкової категорії стає можливим виведення складніших понять і законів.

Змістом початкової категорії є субстанція, причому визначена для кожного виду конкретної науки (для хімії – атоми, для динаміки – інерція, для квантової теорії – квант дії, для матеріалістичної філософії – матерія і т. д.).

Центральна категорія теорії створюється як специфічна для даної теорії і, як правило, прямо протилежна результатній.

Початковою категорією динаміки є поняття інерції, проте сама інерція припускає відвернення від дії, яка порушує, змінює стан інерції. Центральна категорія динаміки – поняття сили – протилежна поняттю інерції.

Центральна категорія не може бути безпосередньо одержана дедуктивним шляхом із результатної. Всякий перехід від однієї категорії до іншої, протилежної, припускає введення в цей рух ланок, що є посередниками, які поєднують у собі межі попередньої й подальшої категорій. У даному випадку перехід від поняття інерції до поняття сили безпосередньо пов'язаний з другим і третім законами динаміки. Другий закон уводить кількісне співвідношення, що визначає модуль сили, третій – характеризує взаємодію тіл за допомогою сил.

Завершуюча категорія дає пояснення емпіричним фактам. Вона розкриває форму здійснення суті, вираженої в центральній категорії. Цікаво, що найчастіше завершуюча категорія теорії містить необхідний набір знань для початку нової теорії, для формування її початкових категорій.

У первинній формі закон збереження й перетворення енергії був відомий як закон збереження механічної енергії: сума кінетичної й

потенційної енергії системи називалася її повною механічною енергією. По суті, це завершуюча категорія класичної механіки. Проте на законі збереження енергії будується класична термодинаміка, в якій завершуючою категорією є категорія випромінювання. Очевидно, що ентропія повинна здійснюватися у вигляді випромінювання. У процесі відкриття Планком закону випромінювання поняття ентропії відіграло важливу, можна сказати – визначальну роль.

Наукова теорія, безумовно, повинна відповідати принципу системності і у формальному відношенні, і на змістовному рівні. Змістова системність задається загальною вказівкою окремих складових теоретичного знання. Це виявляється в розподілі понятійного апарату теорії за окремими її твердженнями. У результаті жодне з понять теорії не залишається абсолютно незалежним від інших. Вони взаємно визначають один одного і разом обмежують безліч можливих інтерпретацій теорії.

У змістовній системності теорії основною є наявність смислового зв'язку між поняттями, який може задаватися дедуктивними відносинами усередині теоретичної конструкції, проте не вичерпуватися ними. Наявність смислової зв'язності повинна передувати встановленню логічних відносин, які мають формальний характер, абстрагуються від змісту співвідношуваних тверджень, встановлюючи співвідношення між ними виключно залежно від формальних ознак даних висловів як елементів теорії. У змістовних теоріях аналіз смислового зв'язку як би включається всередину дедуктивної структури, збагачуючи її своїм змістом.

Глибина концептуального апарату наукової теорії визначається декількома параметрами: широтою наочної царини, спільністю понять і ступенем їх абстрактності. Широта наочної царини залежить від того, який фрагмент реальності описується всіма поняттями теорії, узятими разом. Концептуальний апарат теорії повинен допускати класифікацію, структурування наочної сфери, причому не просто те або інше її розбиття, а певну ієрархію розбиття, що вкладається одне в інше. Поняття наукової теорії повинні допускати побудову генетичної систематизації об'єктів. Чим більше загальний характер має те або інше поняття, тим більше у нього зв'язків з іншими, менш загальними поняттями. Через це загальні поняття входять до великого числа початкових положень теорії, опосередковуючи собою зв'язки всередині концептуального апарату теорії.

У ролі загальних понять як таких ланок, що пов'язують, опосередковують менш загальні, виявляється діалектика загального й одиничного, властива теоретичному мисленню. Загальне поняття виражає якісну визначеність, суть конкретних явищ і матеріального світу. Разом з тим загальне – не самоціль у пізнавальному процесі взагалі і в теоретичному знанні зокрема. Теоретичне пізнання здійснюється двосторонньо направленим шляхом: від одиничного до загального і від загального до одиничного.

Розрізняють загальні поняття й абстрактні поняття. Будь-яке поняття, що навіть належить до спостережуваних явищ і процесів, є, по суті, загальним. Вже в свідченнях органів чуття, відчуттях і сприйняттях присутні елементи узагальнення, і тим більше це є вірним стосовно понять. Але поряд із загальними поняттями, що належать до чуттєвих форм пізнання, на даний момент часу в науці поширені поняття, в обсяги яких входять об'єкти, які чуттєво не сприймаються. Прикладів цьому багато: математична суть, об'єкти мікросвіту, що вивчаються в сучасній фізиці, і т. д. Поняття, які відносять до того, чого не можна чуттєво сприйняти, є не тільки загальними, а й абстрактними. У даному випадку категорія «абстрактне» відображає абстрагованість, опосередкованість щодо реального чуттєво даного світу.

Наявність абстрактних понять у концептуальній системі наукової теорії представляє необхідну умову глибини й пояснюючої сили теоретичного знання, оскільки пізнання рухається від абстрактного до конкретного: на підставі введених абстракцій адекватно відображається суть спостережуваних у досвіді явищ. Необхідно відзначити, що процес руху від конкретного до абстрактного не містить у собі пояснення, а в кращому разі – є лише підставою для введення саме цих, а не інших абстракцій.

Реалізація пояснюючої функції теоретичного знання тільки в русі від абстрактного до конкретного показує, що абстрактні поняття важливі не самі по собі, а тільки як засіб глибшого пізнання навколишньої дійсності. Такі абстрактні поняття, як «електричний заряд», «електромагнітне поле» та інші аналогічні абстракції, що відносять до мікрооб'єктів, указують на реально існуючі, але чуттєво не сприйнятті предмети і явища і їх властивості. Більше того, макроскопічні явища є результатом взаємодій на мікроскопічному рівні. Це свідчить про те, що метод сходження від абстрактного до конкретного при поясненні

спостережуваних явищ знаходить одну зі своїх об'єктивних підстав у самій структурі фізичної реальності.

Виділення генетично початкових простих структур або понять, генетично початкових «клітинок», веде до знаходження підстав теорії. Ці генетично початкові підстави дають можливість для побудови на основі принципу сходження від абстрактного до конкретного стрункої логічної системи. У цьому випадку необхідно звернути увагу на наступне: історичний розвиток теорії йде від часткового (окремого) до загального і від конкретного до абстрактного, а логічний рух в її структурі здійснюється навпаки, у зворотному порядку. Тому з точки зору історичного становлення наукової теорії аксіоми й основні базові поняття є далеко не очевидними, а «вистражданими» творцями положень теорії. Стає зрозуміло, що історія теоретичного знання неможлива без логічного аналізу структури теорій, які сформувалися, що є особливо цінним для наукового пізнання. Механізми розвитку наукової теорії, у свою чергу, дозволяють зрозуміти відносини між її окремими положеннями. Як і для всякого системного об'єкта, нерозривний зв'язок історичного і логічного вірний стосовно наукової теорії.

Тому системність концептуального апарату наукової теорії виявляється двояко: 1) є смисловий зв'язок між поняттями; 2) завдяки цьому точно й глибоко відображається дійсність.

Зі всього вищенаведеного можна вивести дуже цінний принцип – логічна структура наукової теорії відображає її історичний розвиток, тільки у зворотному порядку. На цьому й необхідно ґрунтуватися при постановці наукових завдань, тому що за пред'явленою логічною структурою теорії можна прослідкувати й краще зрозуміти процес її формування, що схоже до того, як будова високорозвинених організмів відображає шлях їх розвитку й сприяє розумінню історично більш ранніх ступенів розвитку.

§ 1.3. Рівні науково-дослідної діяльності та їх кореляція

Наукове знання і сам процес його отримання характеризуються системністю й структурованістю. Перш за все у структурі наукового пізнання прийнято виділяти емпіричний, теоретичний і мета теоре-

тичний рівні. Сукупність же тих дослідницьких процедур, які ведуть до досягнення знання на цих двох рівнях, відповідно поділяється на емпіричний і теоретичний етапи наукового дослідження.

Підстав для виділення емпіричного й теоретичного рівнів у науковому пізнанні існує декілька. Зокрема, ці два рівні розрізняються:

- за гносеологічною спрямованістю дослідження;
- за характером і типом одержуваного знання;
- за використовуваними методами й формами пізнання;
- за пізнавальними функціями;
- за співвідношенням чуттєвого й раціонального корелятивів пізнання й низки інших ознак.

За гносеологічною спрямованістю емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання розрізняються тим, що на емпіричному рівні пізнання орієнтоване на вивчення явищ і поверхових зв'язків між ними, без заглиблення в сутнісні зв'язки й відносини, а на теоретичному рівні головним гносеологічним завданням є розкриття причин і сутнісних зв'язків між явищами. На цьому й заснована відмінність у пізнавальних функціях, що реалізуються на цих рівнях пізнання.

Головним пізнавальним завданням емпіричного рівня є описання явищ, а теоретичного – пояснення явищ, що вивчаються. Найбільш чітка відмінність між двома рівнями пізнання виявляється у характері одержуваних наукових результатів. Основною формою знання, що отримується на емпіричному рівні, є науковий факт і сукупність емпіричних узагальнень. На теоретичному рівні одержуване знання фіксується у формі законів, принципів і наукових теорій, в яких і розкривається сутність явищ, що вивчаються.

Відповідно розрізняються й методи, використовувані при отриманні цих типів знань. Основними методами, використовуваними на емпіричному рівні пізнання, є спостереження, експеримент, індуктивне узагальнення. На теоретичному рівні пізнання використовуються такі методи, як аналіз і синтез, ідеалізація, індукція і дедукція, аналогія, гіпотеза тощо.

Відмінність між емпіричним і теоретичним рівнями наукового пізнання виявляється також у різному співвідношенні чуттєвого й раціонального корелятивів пізнавальної діяльності. Перш ніж обговорювати це питання, слід зупинитися на проблемі співвідношення пар категорій «чуттєве – раціональне» і «емпіричне – теоретичне».

До становлення в методології і філософії другої пари категорій перша пара вживалася в різних сенсах. Перш за все «чуттєве» й «раціональне» використовувалися для позначення двох видів пізнавальних здібностей людини. Чуттєва пізнавальна здатність виявляється у відчуттях, сприйняттях, уявленнях. Раціональність же виявляється у здатності до понятійного мислення, думки й висновку. У другому сенсі «чуттєве» й «раціональне» вживалися для позначення етапів і рівнів пізнання, ступенів пізнання, типів знання.

До цього часу другий сенс понять «чуттєве» й «раціональне» цілком закріплений за парою категорій «теоретичне – емпіричне». «Чуттєве» й «раціональне» характеризують лише пізнавальні здібності людини, але не етапи пізнання або види знання. У своєму використанні в людському пізнанні вони не відірвані один від одного. Не може бути чуттєвого пізнання як такого і раціонального пізнання як такого, хоча можна виділяти емпіричний і теоретичний типи знання.

Співвідношення ж чуттєвого й раціонального корелятивів у емпіричному й теоретичному пізнанні різне. В емпіричному пізнанні домінує чуттєвий корелят, а в теоретичному – раціональний. Відповідно різне співвідношення чуттєвого й раціонального корелятивів знаходить своє віддзеркалення і в методах, використовуваних на кожному етапі. Ясно, що метод спостереження, використовуваний на емпіричному етапі, базується в основному на чуттєвій пізнавальній здатності, але оскільки спостереження має цілеспрямований характер, а його результати фіксуються у мовній формі, воно включає і використання раціонального пізнання. Аналогічним чином, оскільки на теоретичному етапі в основному використовується здатність до абстрактного, понятійного мислення, в ньому домінує раціональний корелят, але тією мірою, якою будь-яке поняття асоціюється з певною сукупністю сприйняття, уявлень і наочних образів, у ньому присутній і чуттєвий компонент.

Слід, проте, мати на увазі, що при всіх відмінностях жорсткої межі між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання не існує. Так, емпіричне дослідження, хоч і орієнтоване на пізнання й фіксацію явищ, постійно проривається на рівень сутності, а теоретичне дослідження шукає підтвердження правильності своїх результатів в емпірії. Експеримент, будучи в багатьох науках основним методом емпіричного пізнання, завжди є теоретично навантаженим, а будь-яка найабстрак-

тніша теорія повинна завжди мати емпіричну інтерпретацію. Але при всій невизначеності меж між емпіричним і теоретичним пізнанням уведення цих категорій, безумовно, знаменувало собою прогрес у розвитку методології науки, оскільки сприяло конкретизації наших уявлень про структуру пізнавальної діяльності в науці. Зокрема, використання цих категорій дозволило уточнити структуру наукового пізнання в цілому, сприяло формуванню конструктивнішого підходу до вирішення проблеми емпіричного обґрунтування наукового знання, привело до повнішого виявлення специфіки теоретичного мислення в науковому дослідженні. Крім того, таке використання дозволило уточнити логічну структуру виконання наукою основних пізнавальних функцій, а також сприяло вирішенню багатьох фундаментальних проблем логіки й методології наукового пізнання.

Внутрішня логіка методологічних досліджень усе частіше й частіше ставить на порядок денний питання про необхідність уведення в методологію науки нової методологічної одиниці, сенс і зміст якої не зводиться лише до дихотомії емпіричного й теоретичного. У цьому новому базисному методологічному понятті фіксується існування в науці ще одного, третього рівня знання, який знаходиться над теоретичним знанням і виступає як метатеоретична передумова самої теоретичної діяльності в науці. У західній літературі такого роду спроби введення у філософію науки, разом з категоріями теоретичного й емпіричного, нової базисної методологічної одиниці найяскравіше проявилися у широко відомих сьогодні методологічних концепціях Томаса Куна та Імре Лакатоса.

Визнання існування у складі наукового знання метатеоретичного рівня відразу ж піднімає цілий комплекс проблем, що стосуються гносеологічної природи цього знання, його структури, особливостей і тих функцій, які воно виконує в ході теоретичного освоєння дійсності, і низку інших проблем.

Постає питання про ті підстави, за якими можна проводити демаркаційну лінію між теоретичним рівнем дослідження і його метатеоретичним підґрунтям. Для вирішення цього питання перш за все слід накласти деякі обмеження на використання понять «теоретичне мислення» і «теоретичний рівень дослідження». У широкому сенсі словосполучення «теоретичне мислення» ототожнюється з науковим мисленням і протиставляється щодо цього буденному мисленню.

Ясно, що при такому розумінні теоретичного мислення те, що ми маємо на увазі під метатеоретичним рівнем систематизації знання, відносять до теоретичного мислення. У вузькому сенсі під теоретичним мисленням розуміють мислення, направлене «на вдосконалення й розвиток концептуальних засобів науки», на побудову «теоретичної картини світу» на протипагу емпіричному мисленню, яке направлене на встановлення зв'язків концептуального апарату науки з реальністю, що виявляється в експерименті й спостереженні.

Але і при такому розумінні теоретичного мислення метатеоретична діяльність не виходить за його рамки. Обмежити поняття теоретичного мислення можна, якщо пов'язувати його з певними передбачуваними результатами. Зокрема, можна вважати, що результатом власне теоретичного мислення, у вузькому сенсі, є наукова теорія. Тоді зміст теоретичного мислення залежатиме від розуміння наукової теорії.

Якщо обмежувати теоретичне мислення процесами побудови теорій, то до його складу слід включати всю ту сукупність пізнавальних процесів, які направлені на висунення, розвиток і обґрунтування теоретичних гіпотез, а також тих розумових процедур, в яких реалізуються основні пізнавальні функції наукових теорій: описання, пояснення, прогноз. На протипагу цьому, на метатеоретичному рівні пізнання на основі певних філософських установок, узагальнення результатів теоретичної діяльності й самої практики наукового пізнання фіксуються загальні передумови теоретичної діяльності.

Якщо основним елементом теоретичного знання є закон, твердження про необхідні суттєві зв'язки між явищами, то метатеоретичне знання формулюється у вигляді принципів різного порядку, в яких затверджується щось вже про саму теорію і практику теоретичної діяльності. У формі принципів формулюються вимоги, що пред'являються до самої наукової теорії. Крім того, можна додати, що якщо теоретичне знання завжди виступає в певному контексті дослідження як проблематичне знання, яке підлягає обґрунтуванню й перевірці, то метатеоретичне знання в тому ж контексті умовно розглядається як неproblemатичне, базове знання, яке емпіричному обґрунтуванню й перевірці не підлягає.

У зв'язку з цим можна тепер пояснити сенс префікса «мета» в понятті «метатеоретичний рівень пізнання». Він має декілька змістових відтінків: перш за все аристотелівський сенс – це знання, яке лежить

«за» теоретичним знанням. Далі цей префікс законно може асоціюватися і з її семантичним сенсом, оскільки метатеоретичне знання фіксується в метамовних контекстах щодо мови теорії. І нарешті, префікс «мета» може пов'язуватися з базовим, неproblemатичним характером цього знання.

На підставі викладеного вище детальніше розкриємо сутність і зміст основних рівнів наукового пізнання.

Емпіричний рівень є фактичним матеріалом, почерпнутим з емпіричного досвіду, а також результати первинного концептуального його узагальнення в поняттях та інших абстракціях. На емпіричному рівні переважає чуттєве пізнання, раціональний момент тут теж присутній, проте має підлегле значення. На даному рівні досліджуваній об'єкт відображається переважно з боку своїх зовнішніх зв'язків і проявів, доступних живому спогляданню і таких, що виражають внутрішні відносини. Характерними ознаками емпіричного рівня пізнання є збір фактів, їх первинне узагальнення, опис спостережуваних і експериментальних даних, їх систематизація, класифікація та інша фіксуюча діяльність.

Емпіричне пізнання безпосередньо (без проміжних ланок) направлене на свій об'єкт. Воно освоює об'єкт за допомогою таких прийомів і засобів пізнання, як порівняння, вимірювання, спостереження, експеримент. Проте досвід у сучасній науці ніколи не буває вільним від раціональних компонентів (так, досвід планується, конструюється теорією, а одержувані факти так або інакше є теоретично навантаженими). Як вважає відомий дослідник науки позитивіст Карл Поппер, абсурдною є віра у те, що ми можемо почати наукове дослідження з «чистих спостережень», не маючи «чогось схожого на теорію». Наївні спроби обійтися без концептуальної точки зору можуть призвести лише до самообману й некритичного використання якоїсь неусвідомленої точки зору. На думку Поппера, навіть ретельна перевірка теорії досвідом надихається ідеями й установками: експеримент є спланованою дією, кожен крок якої спрямовується теорією. Саме теоретик указує шлях експериментатору, причому теорія панує над експериментальною роботою від її первинного плану і до останніх штрихів у лабораторії.

Теоретичний рівень наукового пізнання становлять засновані на фактах проблеми і наукові припущення (гіпотези), засновані на них

закони, принципи і теорії. Теоретичний рівень характеризується переважанням раціонального моменту. Живе споглядання тут не усувається, але стає підпорядкованим моментом пізнавального процесу. Теоретичне пізнання відображає явища і процеси з боку їх універсальних внутрішніх зв'язків і закономірностей, що досягаються за допомогою раціональної обробки даних емпіричного знання. Така обробка здійснюється за допомогою систем абстракцій – таких, як поняття, висновки, закони, категорії, принципи тощо.

На основі емпіричних даних на теоретичному рівні відбуваються об'єднання досліджуваних об'єктів, усвідомлення їх суті, законів існування. Найважливіше завдання теоретичного рівня пізнання – досягнення об'єктивної істини у всій її конкретності й повноті змісту. При цьому широко використовуються такі пізнавальні прийоми, як абстрагування (відмежування від низки властивостей і відносин предметів), ідеалізація – процес створення ідеальних розумових конструкцій (наприклад, «абсолютно чорне тіло»), синтез (об'єднання одержаних у результаті аналізу елементів у систему), дедукція і індукція. Характерною межею теоретичного пізнання є внутрішньонаукова рефлексія, тобто дослідження самого процесу пізнання, його форм, прийомів, методів, понятійного апарату. На основі теоретичного пояснення здійснюються прогнози і наукове передбачення майбутнього.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання взаємопов'язані, межа між ними є умовною й рухомою. Емпіричне дослідження, виявляючи за допомогою спостережень і експериментів нові дані, стимулює теоретичне пізнання, ставить перед ним нові складніші завдання. З другого боку, теоретичне пізнання, розвиваючи і конкретизуючи на базі емпірії власний зміст, відкриває нові горизонти для емпіричного пізнання, орієнтує й спрямовує його, сприяє вдосконаленню його методів, способів і засобів.

Наука як цілісна динамічна система знання не може успішно розвиватися, не збагачуючись новими емпіричними даними, не узагальнюючи їх у системі теоретичних засобів. У певних точках розвитку науки емпіричне переходить у теоретичне і навпаки, тому неприпустимо абсолютизувати один з рівнів наукового дослідження (емпіричний або теоретичний) на шкоду іншому.

Метатеоретичний рівень, по суті, не є відособленим і «пронизує» як емпіричний, так і теоретичний рівні наукового дослідження. Цей

рівень є сукупністю ідеалів, норм, цінностей, цілей, установок, які виражають ціннісні й цільові настанови науки.

Блок ідеалів і норм дослідження включає ідеали і норми:

- доказовості й обґрунтування;
- пояснення й описання;
- побудови й організації знання.

Це основні форми, в яких реалізуються й функціонують ідеали і норми наукового дослідження. Специфіка досліджуваних об'єктів неодмінно позначається на характері ідеалів і норм наукового пізнання, кожен новий тип об'єктів (або їх системної організації), що залучається до орбіти дослідницької діяльності, як правило, вимагає трансформації ідеалів і норм дослідження.

Система ідеалів і норм дослідження детермінована, з одного боку, світоглядними установками, домінуючими в культурі тієї або іншої історичної епохи, з другого – характером досліджуваних об'єктів. У зв'язку з цим зі зміною ідеалів і норм відкривається можливість пізнання нових типів об'єктів.

Важлива складова блоку метатеоретичних підстав науки – наукова картина світу. Вона складається в результаті синтезу знань, що одержуються в різних науках, і містить загальні уявлення про світ, що виробляються на відповідних стадіях їх історичного розвитку. Картина реальності забезпечує систематизацію знань у рамках відповідної науки. Одночасно вона функціонує і як дослідницька програма, яка цілеспрямовує постановку завдань емпіричного й теоретичного пошуку, вибір засобів їх вирішення.

Філософські підстави науки разом з функцією обґрунтування вже здобутих знань виконують евристичну функцію. Вони беруть активну участь у побудові нових теорій, цілеспрямовуючи перебудову нормативних структур науки й картини реальності. Формування і трансформація філософських підстав науки вимагає як філософської, так і спеціальної наукової ерудиції (розуміння особливостей предмета відповідної науки, її традицій, зразків діяльності тощо). Цей особливий шар дослідницької діяльності позначається в даний час як філософія й методологія науки.

Література

1. Герасимів Т. З. Методологія правових досліджень: підручник. Львів: Растр-7, 2023. 411 с.
2. Герасимів Т. З. Методологія правових досліджень: словник основних термінів і понять. Львів: Растр-7, 2023. 159 с.
3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2023. 488 с.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Науково-дослідницька діяльність у сфері правознавства: навчальний посібник. Харків: Право, 2024. 342 с.
5. Дзьобань О. П. Філософія науки: підручник. Київ; Одеса: Фенікс, 2024. 516 с.
6. Митрофанов І. І. Методологія й організація юридичних наукових досліджень: навчальний посібник. Кременчук: НОВАБУК, 2023. 311 с.
7. Основи наукових досліджень: навчальний посібник / за ред. А. К. Бабіченка. Харків: Друкарня Мадрид, 2021. 133 с.
8. Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія: навчальний посібник. Львів: Новий Світ. 2000, 2018. 201 с.
9. Скиба Е. К. Філософські основи пізнання правової реальності: навчальний посібник. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 131 с.
10. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 4-те вид., переробл. Харків: Право, 2023. 424 с.
11. Філософські проблеми наукового пізнання: навчально-методичний посібник для здобувачів освітньо-наукового рівня вищої освіти / П. В. Квіткін, О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, Р. В. Гула та ін. Харків: ХНУПС, 2021. 228 с.
12. Філософські проблеми сучасного наукового пізнання: підручник / Я. В. Тарароєв та ін. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2023. 349 с.
13. Ярхо Т. О., Ємельянова Т. В. Стохастична методологія в прикладних дослідженнях: навчальний посібник. Харків: Бровін О. В. [вид.], 2023. 162 с.

СИСТЕМНІСТЬ ТА ІЄРАРХІЧНІСТЬ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 2.1. Методи наукових досліджень філософського рівня

Філософський рівень методології становлять найбільш загальні принципи і методи наукового пізнання, що виконують регулятивну функцію не тільки стосовно власне наукового пізнання, але й стосовно самої філософії. І у тому, і в іншому випадку регулятивна функція зводиться до вказівки найбільш переважних зі всіх можливих шляхів розвитку наукових досліджень, а також до елімінації формально суперечливих наукових систем і систем, що не мають референтів у реальному світі. Певною мірою цим вимогам задовольняє будь-яка філософська система, методологічне функціонування якої може привести до пізнання істини. Інше питання, що шлях до істини при використанні тієї або іншої системи може бути важким, звивистим, з масою безвиході, але може бути і більш прямим. Тільки практика дозволяє це питання вирішити. Але примітним у цьому відношенні є й той факт, що використання як методологічної основи тієї або іншої філософської системи може істотно позначитися як на вигляді й формах наукових теорій, так і на напрямках досліджень.

Наприклад, вибір на користь лейбніцевської й декартівської методологічної системи привів би нашу науку до інших форм, відмінних від тих, що існують, якби дослідники цілком свідомо спиралися тільки на яку-небудь одну систему, відмовившись від так званої філософії здорового глузду, хоча і в тому, і в другому випадку могли бути отримані цілком дійсні результати. Філософія Шеллінга у своїй методологічній якості могла б сприяти більш ранній появі квантової механіки, а філософія Гегеля – теорії відносності. Але, починаючи з епохи Відродження, з праць перш за все Г. Галілея, вчені виходили у своїй діяльності більшою мірою з власних світоглядних, психологіч-

них, методологічних установок, аніж з якої-небудь філософської системи. І це було цілком з'ясовним, оскільки то був період накопичення первинного наукового капіталу – фактів, результатів спостережень і експериментів, первинних узагальнень очевидного.

Сучасний філософський рівень методології не обмежується вивченням методів і прийомів наукового пізнання й дослідження. Він досліджує також підвалини, структуру і властивості наукового знання, його генезис і функціональні закономірності розвитку та трансформації. На філософському рівні методології створюються умови визначення адекватної аксіології науки – системи критеріїв і оцінок наукової діяльності та її результатів, таких як істинність, об'єктивність, раціональність, ефективність, прагматизм тощо.

Однією з найактуальніших проблем сучасного етапу розвитку філософського рівня методології є проблема виокремлення поряд з емпіричними та теоретичними рівнями ще й метатеоретичного рівня наукового пізнання. У сучасній філософії такі конструкції зустрічаються в методологічних концепціях Т. Куна, І. Лакатоса та інших філософів. Це насамперед такі поняття: «парадигма», «стиль мислення», «картина світу», «архетип наукового мислення», «рефлексія».

Парадигма. Визначення парадигми, як відомо з теми 2, належить Томасу Куну і представлене в його праці «Структура наукових революцій». Під парадигмою Т. Кун пропонує розуміти визнані всіма науковими досягнення, які протягом певного часу дають науковій спільноті модель постановки проблем і їх вирішень. Праці Т. Куна є для сучасних філософів науки хрестоматійними текстами і відправною точкою в постановці і вирішенні наукових питань у рамках проблеми парадигмальності.

У сучасному науковому дискурсі термін «парадигма» (грец. – приклад, зразок) використовується у двох значеннях:

- як сукупність переконань, у тому числі філософських, а також цінностей, методологічних та інших засобів, яка об'єднує дане наукове співтовариство, формуючи у ньому особливий «спосіб бачення»;
- як зразок підходу до вирішення наукових проблем.

Парадигма – це інтегральна характеристика тієї чи іншої науки в певну епоху. Вона включає в себе:

- символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії);

- картину світу (модельні уявлення, образи об'єктів науки);
- загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги й ціннісні орієнтації;
- поширені у науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв'язання. Учені, наукова діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики. Ці загальні установки називаються «правилами-приписами» або «методологічними директивами». Забезпечуючи очевидну узгодженість зусиль вчених, вони є передумовами для нормальної науки, тобто для генезису і спадкоємності у традиції того чи іншого напрямку дослідження;
- конкретні наукові проблеми.

Для сучасного стану наукових досліджень суттєвий інтерес становлять дві наукові парадигми, які відображають рівень сучасної науки: інтерпретативна й системна.

Інтерпретативна парадигма відображає статус наукової правомочності досліджень якісного типу. У найбільш широкому розумінні її методологія зазвичай визначається як дослідження суспільного світу шляхом спостереження одиниць і груп у натуральних умовах їх життя при мінімальному впливі зі сторони спостерігача.

Системна парадигма. Головними ознаками системної парадигми є такі.

Учені, які мислять у рамках системної парадигми, зайняті вивченням системи в цілому і взаємозв'язків між цим цілим і його частинами. Вузкий, частковий аналіз може бути важливим інструментом дослідження, але він не вписується в рамки системної парадигми.

Системна парадигма не може бути зведена до якої-небудь окремої дисципліни (економіки, соціології, політології). Її варто розглядати як школу всеосяжної, суцільної суспільної науки. Особливу увагу при цьому потрібно приділяти взаємодії різних сфер функціонування суспільства (політики, економіки, культури, ідеології).

Усі парадигми характеризуються власними методами аналізу і методологією. Один із найбільш типових методів парадигми – порівняння. Та чи інша властивість системи пояснюється шляхом порівняння його з відповідною властивістю іншої системи, аналізу подібностей і розбіжностей між ними. Це порівняння здійснюється в основному на якісному рівні, хоча деякі властивості легко виміряти, що дає можли-

вість провести кількісні зіставлення, які базуються на статистичних спостереженнях.

Обсяг поняття парадигми на постнекласичному етапі розвитку науки значно розширився: за смисловим навантаженням воно наближається до понять «світоглядна система», «картина світу». Деякі дослідники йдуть далі, пропонуючи, наприклад, поряд з категорією парадигми ввести у науково-філософський тезаурус більш глобальну понятійну конструкцію – «понадузагальнююча парадигма» або «метапарадигма». Під такою зазвичай пропонується розуміти великий комплекс не проявлених установок, які зумовлюють саму манеру розуміння і розгляду природи реальності, які можуть в оформленій якості породжувати різноманітні філософські, наукові, релігійні, міфологічні та культурні системи і комплекси, що мають – незважаючи на всі свої зовнішні відмінності – деякий спільний знаменник. Метапарадигма не тільки не прив'язана до конкретної форми культури або типу світогляду, а й виявляється глибшою за самі світоглядні настанови загалом, виступаючи як певна передсвітоглядна система, яка здатна втілюватися й визначати велику кількість світоглядних і наукових конструкцій.

Стиль мислення – певний історично конкретний тип мислення, який, будучи загальним для даної епохи, стійко виявляється в розвитку основних наукових напрямів та обумовлює деякі стандартні уявлення в метамовних контекстах усіх фундаментальних теорій.

Стиль мислення є поняттям, яке взаємно корелюється з поняттями парадигми та картини світу. Картиною світу загалом називають сукупність світоглядних даних про світ, включаючи всі результати мислення, знання, оцінки і цінності, форми життя тощо, які формують уявлення людини про світ та визначають її аксіологічну позицію щодо світу. Таким чином, стиль мислення і світогляд як такий є взаємозумовленими. Поняття ж парадигми у філософських науках використовується насамперед для характеристики уявлень про взаємовідносини духовного й реального світів та виділення принципів їх раціонального упорядкування. У загальнонауковому контексті під парадигмою мається на увазі сукупність апріорно прийнятих передумов і засновків, виходячи з яких здійснюється процес пізнання, проводиться те чи інше дослідження.

Стиль мислення і світогляд є взаємозумовленими. Своєрідність же будь-якого світогляду може бути визначена насамперед з точки зору

співвідношення та характеру відповідей на три основні світоглядні запитання: яким є світ? як ми можемо пізнавати світ? як ми маємо діяти у світі? Причому важливо, що саме стиль мислення та світогляд визначають і стиль упредметнених, матеріально втілених результатів пізнання.

Картина світу – це сформована на конкретному етапі розвитку людства сукупність уявлень про структуру дійсності, що сформувалася на основі вихідних світоглядних принципів і інтегруюча знання й досвід, накопичені людством.

Картина світу – це складно структурована цілісність, що базується на світогляді. Вона визначає цінності, їх ієрархію, парадигми наукового пізнання, допустимі способи людських дій. Отже, картина світу може служити інтегральною типологічною характеристикою культури.

Термін «картина світу» був висунутий у рамках фізичного знання в кінці XIX ст. Цей термін одним із перших став використовувати німецький фізик Генріх Герц, який визначив фізичну картину світу «як сукупність внутрішніх образів зовнішніх предметів, з яких логічним шляхом можна отримувати відомості щодо поведінки цих предметів».

Поняття «картина світу» передбачає співвідношення двох методологічних підходів: з одного боку, дослідження взаємозв'язків картини світу зі світоглядом і філософією, з другого – розгляд картини світу в ракурсі спеціальних наук.

Слід розрізняти категорію «світ» у його філософському значенні, коли мова йде про світ у цілому, і ті поняття світу, які складаються і використовуються в конкретних науках, коли мова йде, скажімо, про «світ фізики», «світ біології», «світ мистецтва» тощо, тобто про ту реальність, яка становить предмет дослідження відповідної конкретно-наукової дисципліни.

Світ – нескінченно складна дійсність, яка розвивається і завжди є значно багатшою, ніж уявлення про неї, що склалися на певному етапі суспільно-історичної практики. А картина світу як пізнавальний образ спрощує і схематизує дійсність. Ще Альберт Ейнштейн писав, що людина прагне якимось адекватним способом створити у собі просту і ясну картину світу для того, щоб до певної міри спробувати замінити цей світ створеною таким способом картиною.

Картина світу є конкретно-історичним феноменом, тому картина світу, наприклад релігійна, має національні, конкретно-історичні

форми, які роблять ту ж релігійну картину світу багатогранною й багатовимірною, залежно від національної та культурної включеності. Отже, картину світу слід розглядати не тільки як відображення дійсності, але і як вияв відношення людини до світу.

Необхідність встановлення картини світу пов'язана з прагненням мати цілісне уявлення про світ, а також подолати диференціацію філософії, науки і релігії. З цієї точки зору світ філософії, світ науки і світ релігії виступають відповідно як філософська, наукова і релігійна картини світу. Їх принципові відмінності визначаються двома позиціями: основною проблемою, розв'язуваною кожною із зазначених картин світу і основними ідеями, які пропонують картини світу для вирішення своєї проблеми.

Картина світу, реалізуючись у конкретну форму, висловлює рух від абстрактного до конкретного, а у своїй єдності вони утворюють цілісну загальну картину світу. Взаємини між філософією, наукою і релігією завжди були і по теперішній час залишаються досить напруженими, часто такими, що досягають стадії конфлікту. Багатовікові дискусії свідчать, що людина зазвичай прагне одночасно «культивувати» і філософію, і релігію, і науку.

У силу історичного характеру знань і досвіду людей на кожному етапі розвитку людини й суспільства картини світу розрізняються, змінюючи і доповнюючи одна одну. Ці відмінності визначаються не тільки рівнем розвитку суспільства і його культури, а й світоглядними установками людей.

Якщо і можна порівняти цю картину з будь-яким матеріальним відображенням, то, мабуть, лише з голографічним зображенням, яке дозволяє бачити зображене з усіх боків і в усіх проекціях.

Сьогодні сучасна наука існує вже в стані постнекласичної раціональності, подолавши перехід від некласичної раціональності, враховуючи при цьому взаємовплив знань про світ і людину у науковій картині світу не тільки зі складними процесами у сьогоднішній науці, але і з соціокультурними структурами діяльності людини й суспільства. Постнекласичні концепції опираються на проблемні точки попередньої наукової картини світу, особливим чином знімаючи їх суперечність і визначаючи нові міждисциплінарні предмети.

Інтеграція різних галузей знань і наукових дисциплін дозволяє показати універсальний характер загальних для світу культури зако-

нів природи, людини і суспільства. Соціальна інтеграція є ключовим створюючим поняттям при характеристиці становлення багатоструктурної й багаторівневої інформаційної картини світу як соціокультурної реальності.

У рамках інформаційної цивілізації, що формується, змінюється масив доступних діяльнісних процедур у широкому спектрі людської діяльності, тобто змінюється не тільки інструментальна частина інформаційної діяльності, але й сама людина. Отже, трансформується її інформаційна культура, під якою розуміється уміння цілеспрямовано працювати з інформацією, використовувати її, обробляти, зберігати й передавати, тобто вона визначає рівень інформаційного спілкування. У результаті формується нове бачення людиною дійсності – інформаційна картина світу.

Під поняттям *«архетип теоретичного мислення»* розуміють сукупність принципів, які на конкретному історичному етапі розвитку науки задають певний спосіб теоретичної діяльності для пояснення явищ, визначають вибір засобів цієї діяльності, відбір та прийняття її кінцевих результатів, а також задають певне бачення світу, спосіб його відображення у науковому пізнанні, що в єдності визначає і певний тип теоретичного мислення, і сукупність допустимих заходів теоретичної діяльності. Проте він не детермінує теоретичну діяльність однозначно, а залишає місце і для творчої свободи теоретичного мислення.

Формування, існування, функціонування архетипного знання тісно пов'язане з філософськими поглядами певної історичної епохи. Саме в філософії зароджуються вихідні ідеї, визначальні риси конкретної наукової картини світу та система гносеологічних методологічних установок науки. Архетип теоретичного мислення є історичним утворенням і не лише включає в себе результати науково-теоретичної діяльності, а й фіксує результати розвитку всіх форм духовно-практичного освоєння світу, які теоретично відображаються у філософії. У цьому плані слід підкреслити, що так само як архетип теоретичного мислення є передумовою теоретичної діяльності в науці, і філософія є фундаментом формування самого архетипу теоретичного мислення.

Поняття, ідеї, принципи архетипного знання постійно є об'єктом філософської рефлексії. На архетипному рівні наука нібито пізнає сама себе, свої логічні, методологічні та гносеологічні основи. Архе-

типний рівень наукового пізнання є тією частиною конкретно-наукового знання, де можливий найбільш конструктивний союз філософії з конкретними науками. Саме через вплив на формування архетипу теоретичного мислення філософія сприяє формуванню категоріального ладу конкретно-наукового мислення.

Філософія не може втручатися в конкретний процес діяльності вченого на емпіричному та теоретичному рівнях наукового пізнання, проте вона значною мірою впливає на вибір та інтерпретацію базисних принципів архетипного рівня знання, які залежать від панівних у дану історичну епоху філософських установок. У той же час архетип наукового мислення є фокусом впливу конкретно-наукового пізнання на філософію, що сприяє розвитку змісту категорій самої філософії, оскільки в структурних елементах архетипного знання фіксуються узагальнені уявлення про структуру буття та наукового пізнання.

Одним із основних методів пізнання філософського рівня виступає *рефлексія* (лат. reflexio – повертаюся назад) – філософський метод, згідно з яким об'єктом пізнання може бути сам спосіб пізнання (гносеологічна рефлексія) або знання, думка, вчинок (епістемологічна рефлексія).

Рефлексія є унікальною здатністю людської свідомості в процесі сприйняття діяльності сприймати і саму себе, в результаті чого людська свідомість виступає як самосвідомість (знання про знання).

Рефлексія – це форма теоретичної діяльності людини, спрямована на осмислення своїх власних дій і їх законів.

На філософському рівні наука постійно оцінює свої підстави. Таке оцінювання і являє собою філософську рефлексію.

Рефлексія відрізняється від інших пізнавальних процесів тим, що її предмет перебуває в особливому ментальному просторі, в якому реконструюються значущі для суб'єкта культурні зв'язки і в якому він постає як особистість. Рефлексія надзвичайно важлива для розуміння, адже при дослідженні певного об'єкта ми не лише осмислюємо факти (явища) і інтерпретуємо важливі фрагменти, а крізь призму само-рефлексії формуємо уявлення щодо власного місця у досліджуваній реальності.

У сучасних енциклопедіях рефлексія визначається як раціональний процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе, власних дій, поведінки, вчинків, речей, досвіду, почуттів, станів,

здібностей, характеру, ставлення до інших тощо. Рефлексія розглядається як усвідомлення суспільно-історичної практики, світу культури і її модусів – науки, мистецтва, релігії тощо. Таким чином, рефлексія є невід’ємною частиною наукової діяльності. Розглядаючи останню як важливий метод наукового пізнання, вчені наголошують на її диференційованому, пізнавальному відношенні суб’єкта до об’єкта пізнання.

Характеризуючи різні підходи до розуміння сутності рефлексії можна зазначити, що діяльність наукового співтовариства передбачає обов’язкове використання даного методу з метою вирішення складних наукових завдань.

На основі філософських уявлень про мислення як розумне пізнання можна стверджувати, що в основі окремих дій лежить єдиний спосіб, який реалізується за допомогою здійснення актів аналізу й рефлексії, які мають конкретний зміст залежно від мети тієї чи іншої окремої пізнавальної дії. Стосовно мислення як дії, спрямованої на формування поняття, кожна окрема дія виступає особливим способом здійснення мислення, пов’язаним з тими умовами, в яких відбувається осягнення загального, особливого й одиничного. Ці способи зазвичай умовно називають аналітичним, рефлексивним і синтезуючим. Послідовне оволодіння людиною кожним із цих способів мислення є послідовним проходженням етапів розвитку мислення. За допомогою аналітичного методу у змісті певного класу завдань виділяється загальне ставлення об’єктів, що лежить в основі побудови і вирішення завдань цього класу; за допомогою рефлексивного – особливі форми існування цього загального відношення; за допомогою синтезуючого – єдність загального відношення і особливих форм його реалізації.

У рамках здійснення аналітичного способу мислення акти рефлексії функціонують як неусвідомлювані операції, в рамках рефлексивного способу – як дії і в рамках синтезуючого способу – як свідомої операції. Таким чином, спочатку при переході до рефлексивного способу свідомий характер рефлексії заперечує її попередній неусвідомлюваний характер, а при переході до синтезуючого способу її статус свідомої операції заперечує її статус дії, як активності, що має самостійну спрямованість. Разом із тим при кожному запереченні зберігається специфічна пізнавальна функція рефлексії – оцінка способів і результатів аналізу в ході теоретичного мислення. Таким чином,

рефлексія виступає механізмом, за допомогою якого людина в ході пізнання закономірним шляхом поглиблює змістовність мислення.

Наукова рефлексія передбачає необхідне і передуюче за часом існування пізнавальних актів і в цьому сенсі є вторинним пізнанням – пізнанням процесу і структури пізнання. Таким чином, у рамках аналізу рефлексії суб'єкт у найширшому пізнанні сам стає об'єктом дослідження.

За загальною орієнтацією можна розрізнити два види рефлексії:

- аналітична рефлексія, у сфері інтересів якої знаходиться суб'єкт пізнання, взятий сам по собі, у відчуженні від об'єкта;
- семантична рефлексія, зайнята проблематикою адекватності об'єкта пізнання, результатом його теоретичного осмислення.

Аналітична рефлексія, у свою чергу, поділяється на рефлексію процесу, динаміки пізнання (процесуальна рефлексія) і рефлексію, спрямовану на готове наявне знання (структурна рефлексія).

Найважливішим різновидом процесуальної рефлексії є мотиваційна рефлексія, у сфері інтересів якої перебувають проблеми соціо- та психо-детермінації наукових досліджень, внутрішніх і зовнішніх мотивів пізнавальної діяльності.

Інший різновид процесуальної рефлексії зорієнтований на творчу сторону процесу пізнання. Результати такої рефлексії позначаються у виділенні необхідних і підготовчих етапів наукової творчості, виявленні ролі, місця і функцій інтуїції у процесі наукового дослідження (евристична рефлексія).

Безпосереднім об'єктом логіко-лінгвістичного різновиду структурної рефлексії є особливості наукової мови, в якій сформульовано наявне знання, термінологія, способи отримання й обробки результатів.

Інший різновид структурної рефлексії – методологічна рефлексія – розглядає дане, отримане знання як цілісну систему, що входить у макросистему загальнонаукового знання і розвивається в ній. Цей вид наукової рефлексії націлений на такі об'єкти, як теорія, концепція, система методів, дослідницька програма тощо.

За цілями можна розрізнити два основних види наукової рефлексії: метааналітичну й дидактичну рефлексію.

Метааналітична рефлексія покликана досліджувати пізнання як особливий суб'єкт з його характеристичними властивостями. Резуль-

тативність цього виду рефлексії виявляється в удосконалюванні й систематизації як самого процесу пізнання, так і його результатів. Відзначимо у зв'язку з цим, що нагальна потреба метааналітичної рефлексії виникає і дає про себе знати тоді і практично тільки тоді, коли саме пізнання досягає теоретичного концептуального рівня.

Мета метааналітичної рефлексії детермінує її орієнтацію насамперед на структурну рефлексію. Метааналітична рефлексія продукується зазвичай у вигляді схем, графіків і логіко-математичних моделей.

Рефлексія може переслідувати і дидактичні цілі – цілі знаходження характерних рис пізнання для навчання типовим прийомам і методам наукового дослідження. Завданнями такого роду рефлексії можуть вважатися: відновлення історично достовірних і дидактично значущих етапів розвитку об'єкта рефлексії і фону, на якому відбувався процес пізнання (ретрорефлексія); реконструкція принципів етапів, прийомів і методів, за допомогою яких здійснювалося пізнання (методична рефлексія).

За засобами, які використовуються в процесі наукової рефлексії, можна виділити: моделюючу рефлексію (яка тією чи іншою мірою використовує ідеї, методи й результати математики, логіки і кібернетики для побудови адекватних моделей об'єкта рефлексії) й описову рефлексію (яка обмежується словесними формулюваннями й емоційними оцінками станів об'єкта рефлексії).

Рефлексія є одним з важливих механізмів, способів відтворення суспільних форм предметно-практичної діяльності суб'єктів. У найбільш загальному вигляді ці суспільні форми можуть бути представлені як «дзеркальні» суб'єкт-суб'єктні взаємодії в системах соціальної діяльності. Кожен із суб'єктів відображає у собі свого контрсуб'єкта і, разом з тим, відображається в ньому, що обумовлено власне соціальним змістом діяльності – наявністю протилежних, але разом із тим взаємно зумовлюючих функцій у кожного із взаємодіючих суб'єктів.

Аналіз рефлексії як способу суб'єкт-суб'єктної взаємодії дозволяє виявити специфічний зміст внутрішньонаукової рефлексії. Поняттям внутрішньонаукової рефлексії, тобто рефлексії, що забезпечує власне технологічний процес отримання знання, описується дзеркальна взаємодія суб'єкта і контрсуб'єкта, що виконують у процесі наукового діалогу протилежні, але взаємодоповнюючі функції – функцію дослідника і функцію критика (методолога). Рефлексія, таким чином,

розглядається як соціальна форма здійснення науково-дослідницької діяльності. Такого роду об'єктивна рефлексія відображається в рефлексії як феномен створення наукового інтересу, зміст якого становить співвіднесеність вченого-дослідника зі своїм партнером по діалогу. Звідси випливає, що внутрішньонаукова рефлексія не зводиться до феномену свідомості окремого вченого, а передбачає його спрямованість до свого контрsub'єкта.

Усвідомлення рефлексивних форм дослідницької діяльності здійснюється у процесі пізнання на рівні філософського узагальнення, яке виділяється у відносно самостійну надбудову над дослідницькою діяльністю. Продуктом такої діяльності є багаторівнева система наукового знання.

Акцент на соціальній природі рефлексії дозволяє виявити такий критерій багаторівневості наукового пізнання, за якого рух по методологічних сходинках виявляється проясненням соціальних (міжsub'єктних) форм організації дослідницької діяльності. Верхню сходинку займає філософське пізнання, безпосереднім завданням якого є експлікація соціальних форм – форм загальності (інтерsub'єктивності) науково-пізнавальної діяльності.

В аналіз рефлексії як відносно самостійної внутрішньонаукової форми здійснення наукового пізнання слід включити зовнішні стосовно науки умови її існування у соціальному організмі. Функціонуючі у системі практичної діяльності знання стають надбанням внутрішньонаукової рефлексії в результаті взаємодії sub'єктів наукової діяльності із sub'єктами практичної діяльності. Таким шляхом зовнішні стосовно науки рефлексивні форми освоюються внутрішньонауковою рефлексією і усвідомлюються вченими (наприклад, в оцінках вченими їх ролі у житті суспільства, в усвідомленні моральної відповідальності за свої відкриття тощо).

Історія науки фіксує два протилежних методологічних підходи до створення філософських систем пізнання й розуміння світу – діалектику й метафізику.

Діалектика. Це один із найпопулярніших наразі методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни, розвитку, в основі якого – взаємодія (боротьба) протилежностей. Він є найпоширенішим серед філософських методів. Діалектику зазвичай застосовують для дослідження найзагальніших категорій, які відтворюють

універсальні властивості речей. До них належать категорії «необхідність – випадковість», «кількість – якість», «явище – сутність», «одичне – загальне», «частина – ціле» та ін. Вони функціонують як протилежні пари, в яких зміст однієї протилежності розкривається через іншу.

Найбільш ґрунтовно аргументував, пояснив діалектику за допомогою виведених принципів та законів діалектики Г. В. Ф. Гегель. У розрізі наукових досліджень принципи та закони діалектики можна застосовувати при постановці і вирішення таких завдань:

- виявлення та аналіз внутрішніх джерел і механізмів розвитку кожного об'єкта, який нас цікавить, пов'язаних зі структурно-функціональними особливостями цього об'єкта і визначенням внутрішніх протилежностей;
- оцінювання кількісних та якісних змін і діагностика перехідних станів, що призводять до появи нової якості;
- дослідження наступності, зв'язку нового зі старим, повторюваності на нових стадіях розвитку деяких властивостей попередніх станів, які оцінюються у контексті філософського розуміння змін як заперечення (прояв закону заперечення заперечення).

Діалектичний метод плідний на початковому етапі, коли вчені визначаються з найзагальнішими принципами дослідження, і на завершальному етапі пізнання, коли зміст понять уже більш-менш сформований і потрібно лише показати їх взаємозалежність, взаємопереходи. Для формування ж первісного змісту понять діалектиці не вистачає необхідних конкретних дослідницьких засобів.

Основним недоліком діалектичного методу є явна нестача необхідних засобів для отримання конкретних наукових результатів. Хоча, для загальнофілософського методу це цілком припустимо і зрозуміло, адже їх задача не у збільшенні фактажу чи отриманні конкретних результатів наукових досліджень (для цього існує низка міжгалузевих загально- і спеціально-наукових методів).

Метафізика. Історично до обґрунтування діалектичного методу століттями з часів античної науки вчені опиралися на метафізичні підходи. За логікою своїх підходів метафізичний протистоїть принципам і законам діалектики, оскільки пояснює всі явища, фізичні чи абстрактні, у статиці, стабільно та неперушно. Метафізика традицій-

но не тільки розглядалась як фундамент наукового знання, вона сама розглядалась і будувалась як наука. Досить згадати спробу Б. Спінози побудувати свою метафізику як математичну систему, або спроби того ж таки Г. Лейбніца застосувати у філософії математичні методи.

Ще Аристотель досліджував не лише питання фізики як явищ реального матеріального світу, а й залишив численні трактати про основи і причини буття. Проте, його праці були систематизовані уже римським вченим Андроніком Родоським, який розташував трактати про основи буття після циклу 8 праць «Фізика», тому й назвав їх Андронік «Метафізика». Філософи пізньої античності під метафізикою стали розуміти те, що знаходиться поза фізичними явищами, первинну природу сущого, буття. Сам Аристотель цього терміну не знав і не вживав але уявляв нематеріальні «начала» й причини всякого існування не чимось «після» фізики, а навпаки, першоосновою філософії або першою наукою, яка повинна досліджувати не лише все, що сприймається фізично органами чуттів чи якимсь іншим чином наявне у матеріальному світі, а й поза ним, все найзагальніше, що тільки існує будь-де, навіть якщо недосяжно людському розуму.

У класичній філософії метафізика – це вчення про надчуттєві трансцендентні основи і принципи буття, що постало альтернативою до натурфілософії як філософії природи. У зазначеному контексті у класичній філософії до першої пол. XIX ст. метафізика практично отожднювалася з онтологією як вченням про буття.

У некласичній філософії метафізика – спекулятивно-філософський метод, що є альтернативою безпосередньому емпіризму (у позитивізмі) і діалектичному методу (в марксизмі), а також – невідчуженому способу буття людини у світі та його осмисленню (у філософії М. Хайдеггера), суб'єктивному моделюванню реальності (у феноменології Е. Гуссерля).

У постнекласичній інтерпретації метафізика – це класична філософія як така, тобто філософія, якій притаманні два фундаментальні припущення: 1) презумпція єдності буття, яке об'єктивується в логос; 2) презумпція єдності буття і мислення.

В той же час, метафізика дозволяє розглядати предмет дослідження цілісно, як єдину систему. При цьому, метафізика віддає перевагу пріоритету зовнішніх онтологічних факторів над людиною і матеріальним світом загалом, універсальних онтологій або так званих «пер-

воначал суцього». Останніми могли виступати божественні начала в давньому світі чи воля християнського Бога в Середньовіччі, ідеальний зовнішній світ для дослідників Нового часу чи загалом метафізична непізнана реальність як така. Дослідження такого «усього суцього» є зазвичай занадто розмитим, відтак метафізика була неодноразово розкритикована. Навіть говорили про постметафізичну епоху наукових досліджень, проте вона й досі може використовуватися у тих дослідженнях, де головним є предмет рефлексії, абстракції, що не перевіряється емпіричними способами.

Існує багато модифікацій метафізики (релятивізм, догматизм, еkleктика тощо) і діалектики (стихійна, ідеалістична, матеріалістична, негативна). Кожна з них може претендувати на статус філософського методу, однак існує небезпека таких претензій у маскуванні під дійсний метод наукового дослідження.

Крім зазначених методологічних модифікацій на статус філософського методу (принципу) часто претендує редуцціонізм – методологічний принцип, згідно з яким вищі форми матерії можуть бути повністю пояснені на основі закономірностей, властивих нижчим формам (наприклад: біологічні явища – за допомогою фізичних і хімічних законів; соціологічні – за допомогою біологічних).

Якщо вести мову про власне методи філософського рівня, які найчастіше застосовуються в сучасних наукових дослідженнях, то серед них варто виділити наступні.

Трансцендентальний метод. Це такий метод філософського рівня, який орієнтований на дослідження того, що лежить поза межами досвіду, того, що неможливо пізнати, зважаючи на досвід. В його основі закладено уявлення про те, що закономірності у зв'язку будь-яких явищ не можна пізнати ні з якого досвіду, оскільки сам досвід потребує таких законів, які а ргіогі лежать в основі його можливості. Цей метод запроваджений у філософію І. Кантом. Суть його полягає в тому, що визначення суцього дається через розкриття суб'єктивних умов (засад) його формоутворення. Наприклад, нормативно-правовий акт можна трактувати як щось об'єктивне, як певну гармонію окремих норм, але його можна аналізувати і як витвір законодавця, тобто суб'єкт виступає «творцем» суцього, що часто межує із суб'єктивізмом.

Ключовим механізмом цього методу виступає трансцендентальна редуцція – це послідовна ізоляція основних форм чутте-

вого пізнання за допомогою формування понять, і відокремлення від решти емпіричних споглядань усього, що належить до чуттєвої сфери. Цей механізм діє за принципом «потрійного синтезу»: синтез схоплювання чи аппрегензії (синтез усіх знань дослідника), синтез репродукції чи відтворення (коли уявлення особи поєднуються і тим самим викликають інші схожі, асоціативні уявлення), синтез рекогніції чи упізнання (коли ми нарешті формуємо уявлення про об'єкт за допомогою предикатів поняття). Трансцендентальний метод крім правил, даних у чистих поняттях розуму, може також а рїогї вказати випадки, до яких ці правила повинні застосовуватися.

Основні недолїки трансцендентального методу полягають у тому, що він зосереджується в основному на суб'єкті і залишає поза увагою об'єктивні зв'язки, не цікавиться логїкою розвитку об'єкта.

Таким чином, філософський рївень методологїї – це та основа, на якїй базується дослідницька діяльність. У ролї методологїчної основи конкретних наукових напрямів виступають великі філософські вчення. Вона їснує не як система жорстких норм або вказївок на необхідність невизначених технїчних прийомїв, а тїльки пропонує основні орієнтири. До цього ж рївня методологїї належить розгляд загальних форм наукового мислення.

§ 2.2. Емпїричні методи у наукових дослідженнях

Одним їз найрозповсюдженїших методїв емпїричного дослідження є *спостереження* – цїлеспрямоване пасивне вивчення предметїв, що спирається в основному на данї, отриманї від органїв чуттїв (відчуття, сприйняття, уявлення).

Зауважимо, що наукове спостереження має низку особливостей: цїлеспрямованїсть сприйняття явищ ї предметїв дїйсностї (спостереження повинно здїйснюватися для досягнення поставленої мети дослідження); планомїрнїсть (спостереження повинне здїйснюватися вїдповїдно до мети дослідження), яка пов'язана з ходом наукових досліджень, зокрема збором фактїв для пїдтвердження чи заперечення якоїсь з гїпотез, а в подальшому – теоретичних узагальнень; активнїсть (досїдник повинен вести пошук, видїляти потрїбнї моменти в

явищі, за яким спостерігає, залучаючи для цього свої знання й досвід, використовуючи різні технічні засоби спостереження).

Спостереження може бути безпосереднім і опосередкованим різними приладами і технічними пристроями, причому з розвитком науки спостереження стає все більш складним і опосередкованим. Крім того, розрізняють наступні різновиди спостережень: польове (проводиться в реальних умовах) і лабораторне (проводиться у штучно створених умовах); пряме (здійснюване безпосередньо під час подій, що відбуваються) і непряме (здійснюється за результатами подій, що відбулися); відкрите й приховане; структуроване (здійснюване за чітко визначеною схемою) і неструктуроване (яке проводиться без чіткого плану); людське (спостерігач – людина) і механічне (здійснюване за допомогою електронних чи механічних пристроїв).

Основними вимогами до наукового спостереження є: однозначність задуму, наявність системи методів і прийомів, об'єктивність (можливість контролю шляхом або повторного спостереження, або за допомогою інших методів).

Зазвичай спостереження включається як складова частина у процедуру експерименту і обов'язково вимагає інтерпретації результатів (опису).

Особливі труднощі спостереження представляє в соціально-гуманітарних науках, де його результати багато в чому залежать від особистості спостерігача, його життєвих установок, рівня науковості, зацікавленості тощо.

У ході спостереження дослідник завжди керується певною ідеєю, гіпотезою або концепцією. Він не просто реєструє будь-які факти, а відбирає ті з них, які або підтверджують, або спростовують його ідеї. При цьому дуже важливо відібрати найбільш репрезентативну, тобто найбільш представницьку групу фактів у їх взаємозв'язку. Інтерпретація спостереження також завжди здійснюється за допомогою певних теоретичних положень.

Недоліками спостереження як методу наукових досліджень є: суб'єктивізм, оскільки результати залежать від досвіду, наукових поглядів, кваліфікації, інтересів, пристрастей, працездатності дослідника; неможливість контролювати ситуацію, втручатися у перебіг подій без їх перекручувань; значні витрати часу через пасивність спостерігача.

Можливості даного методу обмежені. Він дозволяє виявити лише зовнішні ознаки, зовнішні прояви фактів. Внутрішні процеси залишаються для спостереження недоступними.

Спостереження вважається найбільш елементарним методом, що виступає, як правило, одним із складових у комплексі інших емпіричних методів, зокрема, експерименту. Однак, незважаючи на те, що спостереження не може бути основним методом дослідження, все ж без його проведення не може обійтися жодне наукове дослідження. Невірно проведені спостереження призводять до недоліків збору матеріалу, який у подальшому піддається осмисленню і оцінюванню, а отже, – до недостовірності отриманих результатів наукових досліджень у цілому.

Різновидом спостереження є **вимірювання** – спостереження, яке фіксує не тільки якісні, а й кількісні характеристики об'єктів і явищ. Для цього необхідними є деякі масштаби, еталони, правила, пристрої вимірювання.

Вимірювання є процедурою встановлення однієї величини за допомогою іншої, прийнятої за еталон. Спосіб вимірювання складається з трьох компонентів: 1) вибору одиниці вимірювання й одержання набору відповідних мір; 2) встановлення правил порівняння вимірювальної величини з мірою і правил складання мір; 3) опис процедури вимірювання як експериментальної дії.

Вимірювання також визначають як процедуру порівняння вимірних величин з одиницею виміру. А порівняння, у свою чергу, визначається як установлення схожості й різниці між предметами і явищами дійсності.

Експеримент – активне й цілеспрямоване втручання у перебіг досліджуваного процесу, відповідна зміна досліджуваного об'єкта або його відтворення у спеціально створених і контрольованих умовах, що визначаються цілями експерименту.

У ході експерименту об'єкт, який досліджується, ізолюється від впливу побічних обставин і представляється у «чистому вигляді». При цьому конкретні умови експерименту не тільки задаються, але й контролюються, багаторазово відтворюються.

Кожен науковий експеримент завжди відзначається певною ідеєю, концепцією, гіпотезою. Дані експерименту завжди так чи інакше теоретично навантажені – від його постановки до інтерпретації результатів.

Основні особливості експерименту:

- активне відношення до об'єкта, за необхідності його зміна й перетворення;
- можливість багаторазового відтворення за необхідності;
- можливість виявлення таких властивостей об'єкта, що не спостерігаються у природних умовах;
- можливість дослідження об'єкта у «чистому вигляді» шляхом ізоляції від побічних обставин.

Методологія експерименту (загальна структура (проект) експерименту, тобто постановка й послідовність виконання експериментальних досліджень) містить у собі наступні основні етапи: розробку плану-програми експерименту, оцінювання вимірів і вибір засобів для проведення експерименту, власне проведення експерименту, обробку й аналіз експериментальних даних.

Для проведення будь-якого виду експерименту необхідно попередньо спланувати та виконати наступні дослідницькі дії:

- розробити гіпотезу, яка підлягає перевірці, та методику експериментальних робіт;
- визначити способи і прийоми впливу на об'єкт дослідження;
- забезпечити умови для виконання експериментальних робіт;
- розробити шляхи і прийоми фіксування ходу і результатів експерименту;
- підготувати засоби експерименту (прилади, установки, моделі тощо);
- забезпечити експеримент необхідним обслуговуванням.

Перед кожним експериментом складається його план (програма виконання), який включає такі етапи:

- мету, завдання та обґрунтування обсягу експерименту;
- вибір змінних факторів;
- визначення кількості дослідів та послідовності зміни факторів;
- вибір кроку зміни факторів, визначення інтервалів між майбутніми експериментальними точками;
- обґрунтування вибору засобів для вимірювання;
- описання проведення експерименту;
- обґрунтування вибору способів оброблення та аналізу результатів експерименту.

Отже, експериментальні процеси є досить складними і потребують особливої уваги та значних зусиль від науковців для отримання принципово нової інформації.

Експеримент має дві взаємопов'язані функції: практична перевірка гіпотез і формування нових концепцій. Залежно від цих функцій виділяють експерименти: перевірочні (контрольні, відтворювальні) і дослідницькі (пошукові).

За характером об'єктів виділяють фізичні, хімічні, біологічні, соціальні експерименти. Важливе значення у сучасній науці має вирішальний експеримент, метою якого служить спростування однієї і підтвердження іншої з двох (або декількох) концепцій, що змагаються. Така розбіжність відносна: експеримент, задуманий як підтверджувальний, може за результатами виявитися спростувальним і навпаки. Але у будь-якому випадку експеримент полягає в постановці конкретних питань, відповіді на які повинні дати інформацію про закономірності функціонування об'єкта дослідження.

Найпростішим типом експерименту є якісний експеримент, який має на меті встановлення наявності або відсутності передбачуваного гіпотезою явища.

Більш складним є кількісний експеримент, який виявляє кількісну визначеність певної властивості досліджуваного об'єкта.

Значне поширення у сучасній науці отримав уявний експеримент – система розумових процедур, які здійснюються у вигляді операцій не з реальними предметами, а з їх концептуальними образами. Уявний експеримент – це теоретична модель реальних експериментальних ситуацій. Тут дослідник оперує не реальними предметами і умовами їх існування, а їх концептуальними образами.

Усе ширше розвиваються соціальні експерименти, які сприяють впровадженню у життя нових форм соціальної організації та оптимізації управління суспільством. Об'єкт соціального експерименту, в ролі якого виступає певна група людей, є одним з учасників експерименту, з інтересами якого доводиться рахуватися, а сам дослідник виявляється включеним в досліджувану ним ситуацію.

Разом з тим, варто підкреслити, що експерименти являють собою найбільш ефективно джерело отримання нової інформації, однак, до отриманих результатів у будь-якому випадку необхідно ставитись кри-

тично та розуміти можливість відхилення отриманих результатів від об'єктивної дійсності.

Особливе місце серед причин невдач експериментальних досліджень займають суб'єктивні, джерелами яких є психологічні або психофізіологічні причини. Наприклад, психологічними причинами похибок можуть бути психологічні бар'єри та інерційність мислення. Часто нові неочікувані результати експерименту дослідник намагається пояснити з позицій старих уявлень, і якщо вони не вкладаються в старі уявлення, то розглядаються ним як помилки та відкидаються. Тут має місце інерційність мислення, віра в досконалість та універсальність старих уявлень, іноді страх перед новим.

Іноді дослідник у процесі аналізу результатів експерименту позасвідомо підганяє експериментальні дані, щоб підтвердити раніше висунуту гіпотезу. Іноді помилки в експерименті пов'язані з тим, що дослідник не уявляє чітко, що він має одержати у результаті експерименту.

Усе це свідчить про необхідність ретельної підготовки експерименту та багаторазової перевірки його результатів. Розпочинаючи експеримент, дослідник повинен ще раз обдумати та уточнити методику, підготувати всю необхідну документацію (плани, акти, журнали), яка призначена для реєстрації перебігу та результатів експерименту. Обов'язковою вимогою до проведення експерименту є фіксація максимальної кількості показників, отриманих у процесі експерименту.

Порівняння – пізнавальна операція, що виявляє подібності або відмінності об'єктів (або ступенів розвитку одного й того ж об'єкта), тобто їх тотожність і відмінність.

Порівняти – значить зіставити одне з іншим з метою виявлення їх співвідношення. За допомогою порівняння виявляються як кількісні, так і якісні характеристики об'єктів.

Порівняння має сенс тільки у сукупності однорідних об'єктів, що утворюють певний клас. Порівняння об'єктів у класі здійснюється за певними суттєвими для даного дослідження ознаками. При цьому об'єкти, які порівнюються за однією ознакою, можуть бути не порівнянними за іншою ознакою.

Порівняння є основою такого методу, як аналогія, і є вихідним пунктом порівняльно-історичного методу. Цей метод дозволяє шляхом порівняння виявити спільне та відмінне в історичних та інших

явищах, пізнати різні ступені розвитку одного й того ж явища або різних співіснуючих явищ, визначити тенденції розвитку.

Основне значення порівняння полягає в отриманні нової інформації не тільки про властивості порівнюваних явищ, а й про їх прямі й непрямі взаємозв'язки і, можливо, про загальну тенденцію їх функціонування та розвитку. Хоча спочатку порівняння може бути викликане пошуком інформації, воно одночасно є ключем до пізнання. Саме це робить його одним із найбільш плідних напрямів наукового дослідження.

Види порівнянь встановлюються за допомогою різних критеріїв, але в дійсності складно встановити деяку єдину міру диференціації. Звернемо увагу на ті види порівнянь, які найбільш часто згадуються і дискутуються в літературі: «case study», бінарні та крос-темпоральні порівняння.

«*Case-study*» порівняння застосовується тоді, коли аналізується одне явище або процес на тлі порівняння його з іншими феноменами. Не всі вважають подібне дослідження порівняльним, але більшість вважає, що серед досліджень за типом «окремого випадку» можна виявити порівняльний акцент. Даний тип порівняння керується не логікою «вибірки», а логікою «реплікації», тобто логікою множинних експериментів.

Бінарні порівняння являють собою стратегію дослідження двох феноменів, що дозволяє виявити загальне й особливе в їх розвитку. При цьому виділяються два типи бінарних порівнянь: непряме й пряме. Бінарне порівняння є непрямим у тому сенсі, що будь-який інший, що вважається несхожим, об'єкт порівняння розглядається залежно від власного бачення дослідника. Пряме бінарне порівняння є безпосереднім і дозволяє досліднику за допомогою історичного підходу включити в орбіту вивчення відразу два феномени.

Крос-темпоральні порівняння. Усе більше значення у порівняльних дослідженнях починає надаватися часу як оперативній змінній. Час включається у дослідження, щоб подолати статичний характер порівняння. Нейл Смелзер вважав динамічний порівняльний аналіз більш складним, ніж статичний, оскільки змінна часу включалася у дослідження взаємозв'язку між залежними і незалежними змінними. Так, якщо дослідник просто бере дві точки розвитку будь-якого явища в часі і їх порівнює, то це, за Смелзером, не є ще динамічним по-

рівнянням. Порівняння набуває якості динамічності, коли дослідник розглядає динаміку зміни певної якості в той чи інший проміжок часу.

Результати порівняння можуть привести до критичного перегляду поглядів дослідника на ті чи інші явища об'єктивної дійсності, які склалися раніше при вивченні ним якогось окремого феномену і які він був готовий вважати універсальними. При порівнянні можуть бути виявлені специфічні особливості, характерні для різних феноменів, які раніше не були відомі досліднику.

Отже, порівняння явищ і процесів сприяє глибшому пізнанню їх загальних властивостей і відмінностей, тенденцій їх розвитку.

Описання – пізнавальна операція, яка полягає у фіксації результатів досвіду (спостереження або експерименту) за допомогою певних систем позначення, прийнятих у науці.

Безпосередньо чуттєві дані, отримані в результаті спостереження або експерименту, можуть бути матеріалом індивідуальної свідомості, але для того, щоб стати матеріалом суспільної свідомості та увійти у вжиток наукового дослідження, вони повинні бути закріплені та передані за допомогою певних знакових засобів. Цей процес закріплення та передачі інформації здійснюється за допомогою операції описання – фіксації засобами природної або штучної мови відомостей про об'єкти, отримані в результаті емпіричного дослідження.

За допомогою описання чуттєва інформація перекладається на мову понять, знаків, схем і цифр, набуваючи форми, зручної для подальшої раціональної обробки (систематизації, класифікації, узагальнення тощо).

Якщо при описанні використовується переважно природна мова, воно виступає у формі звичайної розповіді.

Описання зазвичай застосовується на завершальних етапах спостереження чи експерименту. На цій стадії дослідження не ставиться завдання глибокого проникнення в сутність явища, розкриття його внутрішньої природи. Дослідник прагне якомога докладніше зафіксувати переважно зовнішні сторони об'єкта, що досліджується.

Описання є необхідним елементом у структурі наукового пізнання. Проте, з розвитком науки, істотно змінюється характер цього методу. Обсяги звичайної розповіді поступово скорочуються, поступаючись місцем більш суворим засобам описання. Відбувається це тому, що описання, що будується на основі природної мови, має низку недоліків: не-

точність, розпливчастість та багатозначність основних термінів. Тому, в сучасному науковому пізнанні описання будується на базі штучної мови, що відрізняється логічною строгістю. Разом з тим, роль природної мови зберігається, оскільки вона є обов'язковим елементом у будь-якій системі штучної мови. Суворість як основна вимога, що висувається до описання, усе більше поширюється і на ті галузі наукового пізнання, які традиційно вважалися описовими: суспільні та гуманітарні науки.

Описання являє собою систему процедур збору, первинного аналізу і викладу даних і їх характеристик. Як правило, з описання починається поглиблене наукове дослідження (або ж описання є його першим етапом).

Послідовне застосування описового методу передбачає дотримання таких традиційних норм:

- суворі предметна оформленість обраного об'єкта описання;
- дотримання послідовності в описанні предметно заданих ознак, параметрів і характеристик об'єкта, що узгоджуються із дослідницьким завданням;
- упорядкованість у вторинній переробці зібраного матеріалу (процедури угруповання, класифікації систематизації тощо).

Багато наукових дисциплін, особливо гуманітарних, використовують цей метод, щоб отримати загальний огляд предмета дослідження. Деякі предмети не можуть спостерігатися ніяким іншим способом (наприклад, соціальне дослідження конкретного випадку індивідуального предмета – це описовий метод, який дозволяє спостерігати, не втручаючись у його нормальну поведінку).

Також даний метод корисний там, де немає можливості здійснити тестування і виміряти велику кількість зразків, необхідних для більшості кількісних експериментів.

Описовий метод часто використовується антропологами, психологами та соціологами для спостереження природної поведінки без найменшого впливу на об'єкт дослідження. Також описовий метод використовується маркетологами для оцінювання звичок покупців, або компаніями для оцінювання морального обличчя персоналу.

Результати описового методу не можуть використовуватися як категоричні підтвердження або спростування гіпотези, проте, якщо обмеження є цілком зрозумілими, описовий метод може бути корисним інструментом у багатьох сферах наукового дослідження.

Серед недоліків описового методу дослідження зазначимо, що оскільки немає керованих змінних, то немає і ніякої можливості статистично аналізувати результати. Багато вчених розцінюють цей тип дослідження як досить ненадійний і ненауковий. Крім того, результати описових досліджень неможливо повторити, а тому і мови не може бути про реплікацію¹ експерименту і повторний аналіз результатів.

Майже усі науки у своєму розвитку проходять «описову» стадію. Описи результатів спостереження, експерименту тощо складають емпіричну базу наукового дослідження, на основі якої створюються емпіричні узагальнення, здійснюються порівняння досліджуваних об'єктів, встановлюється послідовність етапів розвитку, проводиться класифікація, систематизація, типологізація тощо.

Таким чином, описовий метод дослідження є дієвим методом для дослідження певних предметів і попередником більшості кількісних методів. І хоча є певні проблеми, пов'язані зі статистичною валідністю², поки обмеження зрозумілі вченим, цей тип дослідження – неоціненний науковий інструмент.

§ 2.3. Загальнологічні методи і прийоми у науковій діяльності

Загальнологічні методи використовуються в усіх видах пізнання – буденному, науковому, філософському та ін. Кожна людина використовує логіку у своєму мисленні як «органон», тобто як інструмент, засіб при виконанні різноманітних інтелектуальних дій. Саме у цьому значенні термін «органон» (інструмент, набір розумових операцій, необхідних для проведення певних досліджень), використовується в логічних працях Аристотеля, які мають назву «Аналітика» (термін «логіка» був введений пізніше для позначення всіх аристотелівських праць з логіки). Аристотель розглядав «Аналітику» (логіку) як метод,

¹ Реплікація (фр. *replique* – знову) – у різних галузях науки і техніки термін, що означає процес створення копій.

² Валідність (англ. *validity*, від лат. *validus* – сильний, здоровий, гідний) – обґрунтованість і придатність застосування методик і результатів дослідження в конкретних умовах, міра відповідності методик і результатів дослідження поставленим завданням.

за допомогою якого можна зробити із деяких передумов (засновків) висновок, а потім обґрунтувати, чи правильно зроблено цей висновок, спираючись на закони логіки.

Розглянемо детальніше основні (найчастіше вживані) загальнологічні методи наукового пізнання.

Аналіз – розчленування об'єкта на складові з метою їх самостійного дослідження.

Аналіз застосовується як у практичній, так і в розумовій діяльності.

Основними видами аналізу є: механічне розчленування, визначення динамічного складу, виявлення форм взаємодії частин цілого, знаходження причин явищ, виявлення рівнів знання і його структури. Різновидом аналізу є також поділ класів (множин) об'єктів на підкласи – класифікація і періодизація.

Особливим видом аналізу є логічний аналіз – підхід до результатів пізнавальної діяльності, які виражені засобами природної і штучної мов на підставі законів логіки.

Логічний аналіз означає:

- виявлення структурних елементів (видів, типів, рівнів) знання, яке оформлене у вигляді певного тексту, їх співвідношення;
- з'ясування логічного значення істинності або хибності висловлювань у тексті;
- логічне уточнення понятійного апарату, через який реалізується знання;
- встановлення несуперечності, обґрунтованості знання.

Синтез – об'єднання раніше виділених частин об'єкта в єдине ціле. Результатом синтезу є абсолютно нове утворення, властивостями якого є не тільки зовнішнє поєднання властивостей компонентів, а також і результат їх внутрішньої взаємозв'язку і взаємозалежності. Крім того, в результаті синтезу може проявлятися емерджентність.

Для сучасної науки характерні не тільки процеси синтезу всередині окремих наук, а й між різними науками, коли синтезуються дані про структурні властивості об'єктів різних дисциплін – міждисциплінарний синтез.

Операції поділу цілого на частини та їх з'єднання у ціле називають відповідно декомпозицією та агрегуванням. У вужчому розумінні аналіз системи полягає в її декомпозиції з подальшим визначенням статичних та динамічних характеристик її елементів, що розглядаються

у взаємодії з іншими елементами системи та зовнішнім середовищем. Синтез системи полягає в її створенні (проектуванні, організації, оптимізації) через визначення статичних та динамічних характеристик, що мають забезпечувати у сукупності максимальну відповідність системи поставленим завданням.

За допомогою аналізу та синтезу систем вирішуються такі завдання: визначення та декомпозиція загальної мети дослідження та головної функції системи як обмеження траєкторії в просторі станів системи або в царині допустимих ситуацій. Найчастіше декомпозицію виконують побудовою дерева цілей та дерева функцій; виділення системи із середовища (поділ на «систему» та «несистему»); опис впливових факторів; опис тенденцій розвитку; опис системи як «чорної скриньки»; функціональна (за функціями), компонентна (за типом елементів), структурна (за типом відношень між елементами) декомпозиція системи. Глибина декомпозиції, тобто кількість рівнів дерева цілей визначається метою дослідження системи.

Залежно від аспектів дослідження виділяють такі види аналізу та синтезу: структурний; функціональний; інформаційний; параметричний.

Структурний аналіз проводиться з метою дослідження статичних характеристик системи виділенням у ній підсистем та елементів різного рівня і зв'язків між ними. Тобто об'єктами дослідження структурного аналізу є різні можливі варіанти структури системи.

Метою структурного синтезу є розроблення (створення, проектування, реорганізація, оптимізація) системи, яка повинна мати певні властивості. Структурний синтез виконується для обґрунтування множини елементів структури, відношень та зв'язків, які б забезпечували в сукупності максимальну відповідність заданим властивостям.

Сутністю функціонального аналізу є визначення динамічних характеристик системи через дослідження процесів зміни її станів із часом на основі прийнятих алгоритмів (способів, методів, принципів) її функціонування. У межах функціонального аналізу досліджуються алгоритми та методи управління системою, включаючи загальний закон функціонування, що містить всі основні етапи та функції управління (формулювання цілі управління, збір та оброблення необхідної інформації, прийняття рішень, планування, організацію, контроль, виконання рішень тощо).

Метою функціонального синтезу є обґрунтування оптимальних характеристик процесів функціонування системи, тобто її станів у майбутньому відповідно до поставлених перед системою цілей.

Інформаційний аналіз спрямований на дослідження якісних та кількісних характеристик інформаційних процесів у системі. При цьому вивчають: збір та сприйняття інформації (ці процеси характеризують взаємодію системи із зовнішнім середовищем); обмін інформацією між окремими підсистемами; аналіз, оброблення, створення нової інформації; використання інформації; обмін інформацією із зовнішнім середовищем.

Завданням інформаційного синтезу є обґрунтування необхідного обсягу та форм подання інформації, методів та засобів її передавання, оброблення, зберігання. Інформаційний синтез доповнює завдання інформаційного аналізу, що здійснюється з метою визначення необхідних кількісних та якісних характеристик інформації, яка використовується в процесі функціонування системи.

Параметричний аналіз полягає у визначенні необхідної та достатньої сукупності узагальнених та часткових показників, що утворюють ієрархічну структуру та мають характеризувати найсуттєвіші властивості системи.

Сутністю параметричного синтезу є обґрунтування необхідної та достатньої сукупності показників, що уможливають оцінювання бажаних властивостей системи, яка створюється, та її загальну ефективність.

Залежно від ступеня пізнання об'єкта і глибини проникнення у його сутність використовуються декілька видів аналізу і синтезу: прямий, або емпіричний аналіз і синтез, що використовується на стадії поверхневого ознайомлення з об'єктом; зворотний, або елементарно-теоретичний аналіз і синтез, який використовується на стадії встановлення зв'язків детермінації; структурно-генетичний аналіз і синтез, використання якого відбувається на стадії осягнення сутності явища.

Аналіз і синтез є двома невіддільними чинниками процесу наукового пізнання дійсності, використання яких сприяє виявленню причинно-наслідкових зв'язків окремих явищ. З одного боку, ці методи є протилежними, при цьому аналіз сприяє розкриттю суттєвого в явищі, а синтез завершує розкриття сутності, дає можливість показати, в яких

формах це притаманне дійсності. Так, при поділі системи в процесі аналізу можуть втрачатися суттєві властивості як самої системи, так і окремих відділених від неї частин. Це зумовлено такими важливими властивостями систем, як цілісність та емерджентність. Якщо окремо використовувати синтез – втрачаються важливі деталі, які краще допомагають дослідити об'єкт. Хоча синтетичний метод пізнання полягає в об'єднанні частин у ціле, синтез не зводиться лише до «механічного збирання» частин, що були одержані шляхом аналізу. При синтетичному підході систему необхідно розглядати як складову більшої системи (надсистеми) та, дослідивши її, дезагрегувати знання про неї для пояснення частин. Це досягається вивченням значення та функцій частин у цілому. У такий спосіб аналіз і синтез доповнюють один одного. Комплексне використання аналізу й синтезу сприяє системному підходу до вивчення явищ, що виявляється в комплексному взаємозв'язаному вивченні їх багатосторонніх зв'язків і взаємозумовленості.

Інакше кажучи, аналіз та синтез доповнюють один одного та утворюють діалектичну єдність. Пізнання відбувається в певній послідовності: спочатку здійснюється розчленування на складові частини, а потім глибоке вивчення суперечливих частин, вияв внутрішніх зв'язків, узагальнення, підбиття підсумків. Аналіз і синтез взаємно передбачають і обумовлюють один одного.

Слід розрізняти аналіз і синтез у науковому дослідженні від аналізу й синтезу у формальній логіці. Як відомо, в логіці під синтезом розуміють будь-яке поєднання за заданими ознаками. У науковому дослідженні до однієї групи включаються лише ті відомості, які відповідають головним, визначальним ознакам. Таким чином, аналіз і синтез із звичайних логічних операцій перетворюються на особливі методи дослідження.

Кожна наука має свій специфічний предмет дослідження, тому з'являються притаманні саме їй прийоми аналізу й синтезу, систематизації результатів спостереження, експерименту та обробки дослідних даних. Аналіз і синтез змістовно пов'язані між собою. Аналізуючи явище, розкладаючи його на складові й вивчаючи кожен окремо, слід розглядати їх як частини єдиного цілого. Це означає, що аналіз має переплітатися із синтезом, тобто співвідносити аналізовану частину із цілим, встановлювати її місце в цьому цілому, для чого потрібно дослідити частини в їх сутності як складові цілого.

У результаті такого аналізу можна виділити загальне як суттєве у предметі, що стане основою для синтезу. Завдання аналізу – це виділення тієї частини, з якої сам предмет виникає і розвивається. Об'єкт у синтезі становить єдність протилежностей, при цьому відтворюються його виникнення і розвиток. Якщо спочатку синтез виступає в аналізі, то потім включає аналіз у себе.

У сучасному науковому пізнанні теоретичні аналіз і синтез нерозривно пов'язані з практичним аналізом і синтезом – з практикою експериментування та із суспільно-історичною практикою взагалі. Лише у процесі практики перевіряються висновки, зроблені на основі аналізу, і підтверджуються теоретичні побудови синтезу.

Аналіз і синтез діалектично взаємопов'язані, але деякі види пізнавальної діяльності є переважно аналітичними (аналітична хімія, геометрія) або синтетичними (синергетика).

Індукція – логічний метод дослідження, пов'язаний з узагальненням результатів спостережень і експериментів і рухом думки від одиничного до загального.

Індуктивні узагальнення зазвичай розглядають як істини досвіду або емпіричні закони.

Виділяють такі види індуктивних узагальнень:

- неповна (популярна) індукція – коли робиться висновок про те, що всім частинам досліджуваного об'єкта притаманна певна властивість на тій підставі, що ця властивість властива деяким частинам об'єкта (найбільш поширений і недостовірний вид індукції);
- повна індукція – це індуктивний умовивід, у якому загальний висновок про всі елементи об'єкта робиться на підставі розгляду кожного з них;
- наукова індукція – це така індукція, в якій крім формального обґрунтування отриманого індуктивним шляхом узагальнення, дається додаткове змістовне обґрунтування його істинності.

Якщо в популярній індукції важливо розглянути якомога більше число випадків, то для наукової індукції це не має принципового значення.

Дедуція – це, по-перше, перехід у процесі пізнання від загального до одиничного, виведення одиничного із загального; по-друге – процес логічного висновку, тобто переходу за тими чи іншими правилами

логіки від деяких даних пропозицій-посилань до їх наслідків (висновків). Сутність дедукції полягає у використанні загальних наукових положень для дослідження конкретних явищ. У процесі пізнання індукція та дедукція нерозривно пов'язані між собою, хоч на певному рівні наукового дослідження одна з них переважає. При узагальненні емпіричного матеріалу й висуванні гіпотези провідною є індукція. У теоретичному пізнанні важлива насамперед дедукція, яка дозволяє логічно впорядкувати експериментальні дані й побудувати теорію, яка спирається на логіку їх взаємодії. За допомогою дедукції, як правило, і завершують наукові дослідження.

Абстрагування – уявне відокремлення об'єкта від зв'язків з іншими.

При абстрагуванні відбувається відділення суттєвого від випадкового, відкидання несуттєвих ознак, які ускладнюють проведення дослідження.

Види абстракцій:

- абстракція ототожнення, в результаті якої виділяються загальні властивості досліджуваних об'єктів, утворюються відповідні їм класи на основі встановлення рівності об'єктів за даними властивостями, здійснюється виявлення тотожного в об'єктах і відбувається абстрагування від усіх відмінностей між ними. При використанні цього виду абстракції певні властивості досліджуваного об'єкта доводять до граничного значення. Прикладами такої ідеалізації у правознавстві, наприклад, є поняття «держава», «закон», «норма», «власність» тощо;
- ізолюча абстракція – коли виділяються деякі властивості й відношення, які починають розглядатися як самостійні індивідуальні об'єкти. За допомогою цієї абстракції утворені такі широко застосовувані в юридичній практиці поняття, як «законність», «осудність», «ефективність» тощо;
- абстракція актуальної нескінченності – коли нескінченні безлічі розглядаються як кінцеві і дослідник абстрагується від принципової неможливості описати кожен елемент, приймаючи таке завдання як вирішене;
- абстракція потенційної здійсненності базується на тому, що може бути здійснено будь-яке, але кінцеве число операцій у процесі дослідження.

Абстракції можуть розрізнятися також за рівнями (порядками). Абстракції від реальних об'єктів називаються абстракціями першого порядку, абстракції від абстракцій першого порядку – абстракціями другого порядку і т. д. Вищим рівнем абстракції є філософські категорії.

Поняття абстрактне протиставляється конкретному, а абстрагування – конкретизації.

Конкретизація – це метод наукового пізнання, за допомогою якого виділяються істотні зв'язки, властивості й відношення предметів або явищ.

Конкретизація вимагає врахування всіх реальних умов, у яких знаходиться досліджуваний об'єкт. У процесі пізнання думка рухається від абстрактного, бідного за змістом поняття до конкретного, більш багатого за змістом поняття, тобто відбувається сходження знань про об'єкт дослідження від абстрактного до конкретного.

Незважаючи на свою методологічну протилежність, конкретизація й абстрагування як методи наукового пізнання взаємно доповнюють один одного.

Узагальнення – поширення загальних ознак групи об'єктів на всі об'єкти даної множини.

Розрізняють такі види узагальнень:

- абстрактно-загальне узагальнення – виділення будь-яких ознак;
- конкретно-загальне узагальнення – виділення сутєвих ознак;
- індуктивне узагальнення – узагальнення окремих фактів, подій і подальше їх вираження в словесних та інших конструкціях;
- логічне узагальнення – рух від однієї думки до іншої, більш загальної.

Узагальнення не може бути безмежним. Його межею є філософські категорії, які не мають родового поняття і тому узагальнити їх не можна.

Аналогія – умовивід, у якому на підставі подібності об'єктів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих предметів за іншими ознаками.

Умовиводи за аналогією щодо конкретних об'єктів є гіпотетичними – істинність їх виявляється подальшими дослідженнями і перевіркою.

Якщо в дедуктивних умовиводах знання рухаються від більш загального до менш загального, а в індуктивних – від одиничного до

загального, то в аналогії відбувається перехід знань від одиничного до одиничного. Висновок за аналогією має ймовірнісний характер.

Оскільки предмети можуть уподібнюватися один одному як за своїми ознаками (властивостями), так і за відносинами між ними, то й аналогії, відповідно, поділяють на аналогії властивостей і аналогії відносин.

Щоб підвищити ймовірність висновків за аналогією, необхідно дотримуватися відповідних вимог:

- констатуючи подібність порівнюваних об'єктів, слід виявляти значну (основну) подібність;
- коло ознак, що збігаються, повинно бути якомога ширшим;
- необхідно враховувати характер зв'язку ознак, які є загальними для порівнюваних об'єктів, з ознаками, які переносяться з одних об'єктів на інші;
- не можна ігнорувати відмінності, які існують між порівнюваними об'єктами, особливо коли ці відмінності є суттєвими.

Розрізняють сувору й несувору аналогію.

Суворая аналогія – аналогія, заснована на знанні залежності ознак предметів, які порівнюються.

Несувора аналогія – аналогія, в результаті якої робиться висновок про подібність двох предметів з певною часткою ймовірності, оскільки зв'язки і залежності цих предметів невідомі.

Ідеалізація – утворення понять, реальні прототипи яких можуть бути вказані приблизно.

У результаті ідеалізації утворюється така теоретична модель, в якій характеристики об'єкта пізнання шляхом уявного конструювання виступають у більш повному вигляді, аніж у самій дійсності.

Ідеалізований об'єкт являє у пізнанні реальні об'єкти, але не за всіма, а лише за деякими жорстко фіксованими ознаками. Він є спрощеним і схематизованим образом реального об'єкта.

Ідеалізованими об'єктами оперує будь-теоретичне мислення. Вони мають велике евристичне значення, оскільки тільки з їх допомогою можна будувати теоретичні моделі й формулювати теоретичні закони, що дають пояснення тих чи інших явищ.

Разом із тим ідеалізація, незважаючи на її велике значення, має свої межі і в цьому сенсі має відносний характер. Відносність її виявляється в тому, що:

- ідеалізовані уявлення можуть уточнюватися, коригуватися або навіть замінюватися новими;
- кожна ідеалізація створюється для вирішення певних наукових завдань, тобто властивість, від якої дослідник абстрагується в одних умовах, може виявитися важливою при реалізації інших умов, тоді й доводиться створювати принципово нові ідеалізовані об'єкти;
- не у всіх випадках можливо перейти від ідеалізованих уявлень (закріплених у математичних формулах) безпосередньо до емпіричних об'єктів, для такого переходу необхідні певні корективи.

Формалізація – відображення знання про об'єкти у знаково-символічному вигляді.

Формалізація базується на розрізненні природних і штучних мов: природна мова є першим кроком формалізації, штучні мови – поглибленням формалізації.

Використання спеціальної символіки у штучних мовах дозволяє усунути багатозначність слів природної мови.

У формалізованих судженнях кожен символ є строго однозначним. Значення формалізації в науковому пізнанні:

- вона дає можливість аналізувати, уточнювати, визначати й експлікувати (роз'яснювати) поняття;
- служить основою для процесів алгоритмізації і програмування, а тим самим – і для комп'ютеризації пізнавального процесу;
- створює узагальнені знакові моделі певної предметної сфери, що дозволяє виявити структуру різних об'єктів безвідносно до їх змістовних характеристик;
- уточнює зміст об'єкта шляхом виявлення його форми.

Найпростішим видом формалізації є пряма репрезентація (описання, позначення) об'єктів за допомогою термінів. У природній мові роль таких термінів виконують окремі слова і вирази. Така «deskриптивна» формалізація лежить в основі всіх інших типів формалізації, серед яких перш за все розрізняють природну і наукову формалізацію.

Моделювання – це метод дослідження явищ і процесів, заснований на заміні конкретного об'єкта досліджень (оригіналу) іншим, подібним до нього (моделлю).

Моделювання використовується тоді, коли безпосереднє вивчення об'єктів з певних причин є неможливим, ускладненим або недоціль-

ним. Методом моделювання описуються: структура об'єкта (статична модель), процес його функціонування й розвитку (динамічна модель). У моделі відтворюються властивості, зв'язки, тенденції досліджуваних систем і процесів, що дозволяє оцінити їх стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення.

Моделі можна класифікувати за різними підставами, в результаті чого розрізняються такі моделі.

Залежно від природи використовуваних засобів:

- матеріальні (реальні, речові) моделі – це моделі, які побудовані засобами матеріального світу. Вони поділяються на предметні моделі, які засновані на прямій подібності оригіналу, схожості будови або однаковій природі процесів, що протікають у них (фотографії, моделі кораблів і літаків, макети будівель тощо); і аналогові моделі, які засновані на непрямій подібності оригіналу. Прототип і модель мають різну фізичну природу процесів, що протікають у них, але ці процеси описуються однаковими математичними співвідношеннями;
- абстрактні (ідеальні) моделі – це ідеальні конструкції, які побудовані засобами мислення, свідомості людини. Вони поділяються на вербальні (текстові), які записані на формалізованому діалекті природної мови і відображають суттєві ознаки певної царини дійсності (правила, інструкції, статuti); образно-знакові (символічні), які представлені у вигляді креслень, графіків, схем, таблиць. Для мовного описання таких моделей використовуються спеціальним чином побудовані словники, в яких, на відміну від звичайних тлумачних словників, кожне слово має тільки одне певне значення. Такі словники прийнято називати «тезаурусом»; та математичні, які відображають істотні ознаки об'єкта за допомогою математичних співвідношень (систем рівнянь, нерівностей, логічних відношень).

Залежно від цілей моделювання:

- пізнавальні (дескриптивні) моделі – це моделі, які відображають існуючу або прогнозовану поведінку об'єкта і відповідають на запитання: «що є (було, буде) в дійсності?»;
- нормативні (прагматичні) моделі – це моделі, які відображають бажану поведінку об'єкта і відповідають на запитання: «як повинно бути?».

З точки зору урахування фактора часу:

- статичні моделі – це моделі конкретного стану об'єкта («моментальна фотографія»);
- динамічні моделі – які відображають процес зміни стану об'єкта у часі (життєвий цикл системи).

З точки зору урахування випадкових факторів:

- детерміновані моделі, в яких не враховується вплив випадкових факторів, у зв'язку з чим значення вихідних величин однозначно визначаються вхідними параметрами;
- стохастичні моделі, які відображають перебіг випадкових процесів.

Залежно від повноти урахування внутрішнього устрою:

- моделі «чорної скриньки» – це моделі, які відображають тільки зв'язки системи із середовищем, не описуючи її внутрішній устрій, структуру і процеси, які в ній протікають;
- моделі складу – це моделі, що відображають внутрішній склад системи, тобто набір її підсистем і елементів;
- моделі структури – це моделі, що відображають відношення між елементами системи.

У гуманітарних науках, зокрема у правознавстві, зростає популярність імітаційного моделювання, яке повторює функції або розвиток того чи іншого соціального явища.

Види імітаційних моделей можуть бути різними:

- ігрові – люди виконують ігрові ролі;
- машинні – комп'ютерні аналоги соціальних систем і процесів;
- людино-машинні моделі – діалогові комп'ютерні системи, які імітують реальні соціальні процеси у взаємодії з людиною, яка є експертом у цій галузі.

Гносеологічний зміст моделювання утворює основу для перенесення результатів, отриманих у ході вивчення моделей, на оригінал.

Крім зазначених вище критеріїв класифікації моделей, за повнотою описання (відтворення) оригіналу моделі можуть поділятися на ізоморфні й гомоморфні.

Ізоморфні моделі являють собою повний еквівалент усіх морфологічних і поведінкових особливостей модельованої системи і здатні повністю замінити її. Однак створити й дослідити ізоморфну у повному сенсі цього слова модель виявляється практично неможливим

внаслідок неповноти й недосконалості знань про реальні системи й недостатню адекватність методів і засобів такого моделювання. Тому практично всі моделі, які використовуються в гуманітарних науках, зокрема у правознавстві, є гомоморфними.

Гомоморфні моделі являють собою моделі, подібні до зображуваного об'єкта тільки в деяких відношеннях, але в таких, які є характерними й важливими для процесу моделювання. Інші аспекти будови й функціонування при гомоморфному моделюванні не розглядаються або ігноруються.

У свою чергу, гомоморфні моделі поділяються на матеріальні й абстрактно-концептуальні (символічні й математичні).

Матеріальні моделі знаходять у правознавстві обмежене застосування. Перш за все це пояснюється труднощами й дорожнечою відтворення на такого роду моделях основних геометричних, фізичних і функціональних характеристик оригіналу і вкрай обмеженими можливостями варіювання ними у процесі науково-дослідної роботи з моделлю. Тому для вирішення наукових завдань у більшості випадків використовується абстрактно-концептуальне моделювання.

Як і у разі будь-якого моделювання, математична модель не описує явище абсолютно адекватно, що залишає актуальним питання про застосовність отриманих таким шляхом даних.

Процес моделювання повинен передбачати послідовне виконання таких дослідницьких дій:

- аналіз об'єкта моделювання;
- синтез моделі;
- перевірка моделі на відповідність тим концептуальним положенням, які були покладені в її основу;
- перевірка моделі на відповідність реальному об'єкту – оригіналу;
- коригування моделі;
- експериментальний і теоретичний аналіз моделі, тобто виявлення нової інформації, яка потенційно міститься у моделі і приводить до появи нових знань.

Незалежно від виду моделювання у процесі наукових досліджень до моделей висуваються такі вимоги:

- повнота (урахування всіх суттєвих сторін модельованого об'єкта);

- простота (можливість проведення дослідження моделі за допомогою відомих методів);
- точність (високий ступінь наближеності кількісних значень параметрів, одержуваних у процесі застосування моделі, до реальних значень відповідних параметрів);
- економічність (потреба в незначних витратах ресурсів для дослідження моделі);
- пояснювальність і прогностичність (здатність моделі розкривати причини спостережуваних фактів і передбачати нові факти).

§ 2.4. Евристичні методи наукових досліджень

Термін «евристика» походить від грецького εὐρίσκω – відшуковую, відкриваю.

Евристичні методи – це система принципів і правил, які задають найбільш імовірнісні стратегії і тактики діяльності дослідника чи групи дослідників, стимулюючи їх інтуїтивне мислення у процесі генерування та вирішення нових ідей і на цій основі істотно підвищують ефективність вирішення певного класу дослідницьких завдань.

Уперше вчення про евристичні методи розроблено і введено у практику Сократом. Відомо, що міжгалузевий фонд евристичних прийомів налічує близько 200 перевірених світовим досвідом рекомендацій щодо вдосконалення відомих або синтезу нових проектних рішень. Використання цих методів і прийомів допомагає вирішувати різні проблемні завдання, що виникають у науковій діяльності.

Евристичні методи забезпечують виявлення, обробку й упорядкування системи закономірностей, механізмів і методологічних засобів конструювання нового завдання та цілеспрямованих способів діяльності. Таке забезпечення уможливилось на основі узагальнення колишнього досвіду та випереджаючого відображення моделей майбутнього з метою вирішення поставленого наукового завдання найбільш ефективно.

Система евристичних методів вирішення завдань, як і знань взагалі, є системою відкритого типу, тобто з розвитком науки і техніки будуть з'являтися все нові й нові евристичні методи.

Процес вирішення завдань за допомогою евристичних методів зазвичай складається із таких послідовних етапів:

- постановка творчого завдання;
- вибір відповідних прийомів на основі аналізу недоліків і дефектів прототипу (прототип – найбільш близький за технічною сутністю (за змістом) і за ефектом, що досягається, аналог передбачуваного результату і протиріч його розвитку);
- перетворення прототипу за допомогою вибраних прийомів і формування кількох нових рішень;
- аналіз нових рішень щодо їх практичної здійсненності і ступеня ефективності використання.

Найбільший ефект застосування евристичних методів досягається тоді, коли ці методи спрямовані на відкриття нових причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей, загальних ознак вирішення цілого класу наукових завдань, в основі яких лежать ще не відомі суб'єкту відносини між певними компонентами досліджуваних конкретних ситуацій.

Розглянемо більш детально найбільш поширені та вживані в сучасній науці евристичні методи наукового пізнання.

Найважливішим із механізмів наукової творчості і одночасно евристичним методом наукового пізнання є *інтуїція* – особлива форма стрибка від незнання до знання, переривання поступовості руху думки, переплетіння логічного й психічного механізмів мислення людини, стрибок від вихідних даних до результату; спроможність прямого бачення істини без її попереднього логічного обґрунтування.

Інтуїція не є особливою, третьою формою мислення, а становить внутрішній момент чуттєвого та логічного у науковому пізнанні. Її основними передумовами є: наявність у дослідника досвіду діяльності у певній сфері; володіння її багатим фактичним матеріалом; виникнення проблемної ситуації; розвиненість у дослідника здатності до творчого мислення; наявність обдарованості, таланту у певній галузі.

Найбільш характерними рисами наукової інтуїції і її застосування є:

- принципова неможливість отримання бажаного результату ані за допомогою чуттєвого пізнання, ані за допомогою прямого логічного висновку;
- несвідома впевненість в абсолютній істинності результату (не знімає необхідності подальшої логічної обробки й перевірки);
- раптовість, несподіваність і безпосередня очевидність результату;

- неусвідомленість механізмів, шляхів і методів, що привели від початкової постановки проблеми до готового результату;
- надзвичайна легкість, неймовірна простота і швидкість пройденого шляху від вихідних посилок до результату;
- яскраво виражене почуття самозадоволення від процесу інтуїції і отриманого результату.

Метод евристичних питань. Цей метод відомий також як метод «ключових питань». Метод евристичних питань доцільно застосовувати для збору додаткової інформації в умовах проблемної ситуації чи впорядкування вже наявної інформації в самому процесі вирішення наукового завдання. Евристичні питання служать додатковим стимулом, формують нові стратегії і тактики вирішення дослідницького завдання. Слід зауважити, що евристичні питання широко використовував у своїй науковій і практичній діяльності ще давньоримський філософ Квінтіліан. Він рекомендував усім великим політичним діячам для збору повної інформації про будь-яку подію поставити перед собою сім таких ключових (евристичних) питань і відповісти на них: хто? що? навіщо? де? чим? як? коли?

Очевидна перевага методу евристичних питань полягає в його простоті та ефективності для вирішення будь-яких завдань. Евристичні питання особливо розвивають інтуїцію мислення.

Недоліками та обмеженнями застосування даного методу є те, що він не дає особливо оригінальних ідей і рішень і, як інші евристичні методи, не гарантує абсолютного успіху у вирішенні науково-дослідних завдань.

Метод багатовимірних матриць. Цей метод серед дослідників і винахідників також відомий як метод «морфологічної скриньки» або метод «морфологічного аналізу». Вихідна ідея методу багатовимірних матриць у вирішенні наукових завдань полягає у такому. Оскільки нове у пізнанні дуже часто являє собою іншу (нову) комбінацію вже відомих елементів (пристроїв, процесів, ідей тощо) або комбінацію відомого з невідомим, то матричний метод дозволяє це зробити не шляхом проб і помилок, а цілеспрямовано і системно. Таким чином, метод багатовимірних матриць базується на принципі системного аналізу нових зв'язків і відносин, які проявляються в процесі матричного аналізу досліджуваної проблеми.

Перевагою цього методу є те, що він дозволяє вирішити складні наукові завдання і знайти багато нових, несподіваних, оригінальних ідей.

Недоліками та обмеженнями є те, що навіть при вирішенні завдань середньої складності в матриці можуть виявитися сотні варіантів рішень, вибір з яких оптимального виявляється надзвичайно складним.

Метод вільних асоціацій (асоціативний експеримент). У процесі зародження асоціацій устанавлюються неординарні взаємозв'язки між компонентами вирішуваної наукової проблеми чи завдання й елементами зовнішнього світу, включаючи компоненти колишнього досвіду творчої діяльності осіб, які беруть участь у колективному вирішенні вказаної проблеми, творчого завдання. У результаті процесу зародження нових асоціативних зв'язків і виникають нові оригінальні творчі ідеї вирішення проблеми.

Метод інверсії. Метод інверсії являє собою один з евристичних методів творчої діяльності, орієнтований на пошук ідей вирішення наукового завдання у нових, несподіваних напрямках, найчастіше протилежних традиційним поглядам і переконанням, які диктуються формальною логікою і здоровим глуздом.

Метод інверсії базується на закономірностях і принципах дуалізму, діалектичної єдності й оптимального використання протилежних (прямих і зворотних) процедур творчого мислення: аналіз і синтез, логічне й інтуїтивне, статичні і динамічні характеристики об'єкта дослідження, зовнішні та внутрішні сторони об'єкта. Якщо не вдається вирішити наукове завдання з початку до кінця, то, можливо, є сенс вирішити його від кінця до початку і т. д.

Безсумнівним достоїнством методу інверсії є те, що він дозволяє розвивати діалектику мислення, відшукувати вихід із, здавалося б, безвихідної ситуації, знаходити оригінальні, часом досить несподівані рішення різного рівня складності та проблемності наукових завдань.

Його недоліком і обмеженням є те, що він вимагає досить високого рівня творчих здібностей, базових знань, умінь і досвіду дослідника.

Метод уявного (мислительного) експерименту – це аналіз і синтез такої ситуації, яку в принципі відтворити неможливо, тобто це форма мислення, в якій реальні моделі замінені ідеалізованими уявленнями про них. Уявний експеримент – це «програвання» у свідомості дослідника деяких ідеалізованих ситуацій.

Розрізняють три типи уявних експериментів:

- конструюючі – пов’язані з побудовою фундаментальних теоретичних схем;
- аналітичні – які полягають у побудові або прикладу, що підтверджує істинність теорії, або контрприкладу (як правило, у формі парадоксу);
- синтетичні – які виступають засобом конструювання наукової гіпотези.

Метод мозкового штурму. Використання методу мозкового штурму показало його безперечну ефективність для творчого вирішення багатьох складних дослідних (і не тільки дослідних) проблем.

Метод мозкового штурму побудований на специфічному поєднанні методології та організації дослідження, роздільному використанні зусиль і дослідників-фантазерів, і інтуїцістів, і дослідників-аналітиків, системників, скептиків, практиків.

Основною метою мозкового штурму є пошук і формулювання якомога ширшого спектра ідей і рішень досліджуваної проблеми, вихід за межі уявлень, що існують у фахівців вузького профілю або людей, обтяжених минулим досвідом і певним службовим становищем.

Люди різних спеціальностей, з різним практичним досвідом, науковим темпераментом, індивідуальними якостями, як правило, володіють різними методами дослідження.

З’єднання, інтеграція цих методів можуть бути дуже корисними у вирішенні складних дослідницьких проблем. У цьому й полягає суть мозкового штурму. Інша його якість – з’єднання логіки та інтуїції, наукової фантазії і скрупульозного розрахунку.

Мозковий штурм зазвичай проводиться в два етапи: етап генерації ідей і етап практичного аналізу висунутих ідей. На кожному етапі робота здійснюється з використанням конкретних принципів, що відображають його призначення й суть, що визначають його ефективність.

Метод експертних оцінок. Суть його полягає у проведенні експертами інтуїтивно-логічного аналізу проблеми з кількісним оцінюванням суджень і формальною обробкою результатів. Узагальнена думка експертів, що отримується в результаті обробки, приймається як вирішення проблеми.

Експерт – це компетентна особа, яка має глибоке знання про предмет або об’єкт дослідження.

Основні вимоги, які висуваються до експертів: компетентність у досліджуваній сфері; ерудованість у суміжних сферах; стаж наукової або практичної роботи у досліджуваній сфері; принциповість; максимальна об'єктивність; здатність творчо мислити; наявність інтуїції.

Одним з різновидів методу експертних оцінок є *метод Делфі*, який зазвичай застосовується на етапах формулювання проблеми і оцінювання різних способів її розв'язання. Метод Делфі – один з інструментів вибору й оцінювання рішення. Застосування цього методу практично повністю виключає соціопсихологічну складову, в результаті чого висновки будуть сформовані в першу чергу на раціональних даних, а не на емоціях учасників.

Однією з головних особливостей методу Делфі є незалежність експертів один від одного, що дозволяє запобігти таким негативним моментам, як тиск авторитетів, внутрішні суперечки, прагнення прилучитися до більшості. Метод Делфі характеризують три специфічні особливості: 1) анонімність експертів; 2) регульований зворотний зв'язок; 3) статистична обробка результатів опитування та формування групової відповіді.

Метод Делфі це інструмент, що дозволяє врахувати незалежну думку всіх учасників групи експертів з обговорюваного питання шляхом послідовного об'єднання ідей, висновків та пропозицій і прийти до згоди. Метод заснований на багаторазових анонімних групових інтерв'ю. Суть цього методу полягає у тому, щоб за допомогою серії послідовних дій – опитувань, інтерв'ю, мозкових штурмів – домогтися максимального консенсусу при визначенні правильного рішення.

Метод Делфі проводиться в декілька етапів. На першому, попередньому етапі здійснюється підбір групи експертів. Другий, основний етап, складається з декількох кроків:

1. Організаційна група розсилає кожному експерту тему питання і пропонує розробити план його дослідження. Таким чином виходить безліч анкет, складених різними експертами.

2. Організаційна група вибирає пункти, які зустрічаються найчастіше і складає з них список.

3. Далі список розсилається експертам, які повинні оцінити представлений план і висловити свою думку з приводу його повноти і оптимальності.

4. За отриманими результатами експертна група складає другий, покращений опитувальник.

5. Далі всі експерти проводять аналіз проблеми за запропонованим планом, в результаті чого роблять власні висновки.

6. Організаційна група зводить всі результати воедино, обирає варіанти, які найчастіше зустрічаються та відрізняються від більшості, розсилає результати експертам. Ці дії повторюються до тих пір, поки експерти не прийдуть до єдиної думки.

7. Далі оформлюються результати, робляться остаточні висновки і рекомендації.

Метод Делфі має безсумнівні переваги в порівнянні з методами, застосованими на звичайній статистичній обробці результатів індивідуальних опитувань. Він дозволяє зменшити коливання по всій сукупності індивідуальних відповідей, обмежує коливання всередині груп. При цьому, як показують проведені експерименти, наявність малокваліфікованих експертів здійснює менший вплив на групову оцінку, аніж просте усереднення результатів відповідей, оскільки ситуація допомагає їм виправити відповіді за рахунок отримання нової інформації від своєї групи.

§ 2.5. Специфічні (спеціально-юридичні) методи дослідження правових феноменів

Рівень специфічних методів (конкретно-науковий рівень) – це сукупність способів, методів дослідження, застосовуваних в тій чи іншій галузі знання. Конкретно-науковий рівень відрізняється від філософського й загальнонаукового більшою очевидністю, більш явним характером функціонування. Він є самостійним у тому сенсі, що виходить із самого конкретно-наукового пізнання, його вимог, але самостійний відносно, оскільки спирається також на філософські погляди й уявлення, що панують у рамках тієї чи іншої наукової картини світу, тієї чи іншої парадигми.

При детальному розгляді можна виділити:

- *дисциплінарні методи*, тобто систему прийомів, що застосовуються в тій або іншій дисципліні;
- *методи міждисциплінарного дослідження* як сукупність низки синтетичних, інтегративних способів, що сформувалися головним чином на перетині наукових дисциплін¹.

¹ Більшість із наведених нижче методів за своєю суттю є міждисциплінарними.

Детальніше розглянемо найбільш поширені спеціально-наукові методи, які застосовуються при дослідженні правової реальності.

Метод конкретно-соціологічних досліджень – це аналітично-синтетична переробка й відбір необхідної інформації про той аспект правової реальності, що досліджується.

При використанні даного методу застосовуються різні прийоми: аналіз документів, офіційних повідомлень, усні й письмові опитування (інтерв'ю, анкетування), вивчення матеріалів судової й арбітражної практики, суспільної думки про діяльність правоохоронних органів і т. д.

Важливе значення у правових дослідженнях має **метод контент-аналізу**. У вітчизняній дослідницькій традиції контент-аналіз визначається як кількісний аналіз текстів і текстових масивів з метою подальшої змістовної інтерпретації виявлених закономірностей.

Контент-аналіз застосовується при вивченні джерел, інваріантних щодо структури або суті змісту досліджуваного об'єкта.

Сенс контент-аналізу як дослідницького методу полягає у сходженні від різноманіття текстового матеріалу до абстрактної моделі змісту тексту (понятійно-категоріальний апарат, колізії, парадокси).

Контент-аналіз поєднує у собі номотетичні дослідні процедури (дослідження об'єкта шляхом зіставлення з іншими), з ідіографічними процедурами (дослідження об'єкта без порівняння з іншими).

Статистично-математичні методи – дають можливість отримання й обробки кількісних показників державно-правових явищ і процесів. Вони найбільшою мірою застосовуються для характеристики масових явищ, що відрізняються повторюваністю, наприклад для виявлення динаміки злочинності.

Методи математичної статистики широко застосовуються для аналізу соціологічної статистичної інформації – офіційно документованих відомостей, що дають кількісну характеристику масових соціальних подій і явищ. До таких явищ у правовій сфері належать: злочинність, адміністративні правопорушення, масив кримінальних і цивільних справ тощо.

Для застосування статистичних методів у правових дослідженнях істотне значення має той факт, що багатьом об'єктам юридичної практики притаманні статистичні закономірності. Так, наприклад, правова свідомість суспільства складається з величезної кількості правосвідом-

мости окремих особистостей. На цій основі утворюється статистичний ансамбль. Іншим характерним прикладом є масив правопорушень.

Статистичними особливостями володіє і сам механізм дії правової норми: вона розрахована на багаторазове застосування й дію стосовно різних індивідів у різних соціальних ситуаціях.

Сучасна статистика на основі кількісних даних дозволяє:

- отримати безперечні докази наявності або відсутності зв'язків між досліджуваними явищами;
- провести аналіз факторів, що впливають на це явище.

Метод соціально-правового експерименту – це метод вивчення соціально-правових явищ і процесів, який здійснюється шляхом спостереження за зміною досліджуваного об'єкта під впливом факторів, що контролюють і направляють їх розвиток.

Указаний метод є дієвим способом перевірки наукових гіпотез або проекту будь-якого рішення.

Соціально-правовий експеримент передбачає:

- внесення змін у сформовані соціальні відносини;
- контроль за впливом змін на діяльність і поведінку особистості й соціальних груп як суб'єктів права;
- аналіз і оцінювання результатів цього впливу.

Кібернетичний метод – це сукупність прийомів, що дозволяють за допомогою системи понять, законів і технічних засобів кібернетики (загальної науки про управління) пізнати правові явища. Він зводиться головним чином до використання не тільки технічних можливостей кібернетики, а й її понять: прямий і зворотний зв'язок, оптимальність тощо (правові аспекти управління).

Кібернетичний метод дозволяє виокремити пріоритетні напрями, а також шляхи удосконалення тих або інших аспектів державно-правових процесів і явищ, пов'язаних із належним забезпеченням прав і свобод людини та громадянина. Цей метод зводиться насамперед до використання принципів і методів кібернетики як науки про одержання, зберігання, обробку та передачу інформації та про управлінську діяльність у цьому контексті.

Кібернетичний метод можна інтерпретувати як спосіб, за допомогою якого можна пізнати предмет, що цікавить, під кутом зору можливості управління ним. Не випадково метод знайшов досить широке застосування в криміналістиці для вивчення можливостей управління

поведінкою злочинця у ситуації виявлення злочину і викриття винного. Пізніше кібернетичний метод став використовуватися для інформаційного забезпечення правоохоронної і правозастосовної діяльності. Поширенню цього методу сприяло впровадження в діяльність органів юстиції і правоохоронних органів комп'ютерної техніки.

В юридичній психології застосування кібернетичного методу дає можливість проводити опрацювання різноманітної інформації, котра пов'язана, по-перше, з психологічним аспектом правової поведінки, по-друге, з психологічними особливостями особистості конкретного злочинця, по-третє, з психологічною стороною професійної діяльності юридичних кадрів.

Кібернетичний метод використовується для розробки автоматизованих систем отримання, обробки, зберігання та пошуку правової інформації, для визначення ефективності правового регулювання, для систематизованого обліку нормативних правових актів і т. д. Цілком природно, що кібернетичний метод дозволяє також вирішувати задачі теоретичного характеру: висувати наукові гіпотези, проводити психологічне обслідування великої кількості різних верств і груп людей в регіоні.

Порівняльно-правовий метод полягає в зіставленні різних державних і правових систем, інститутів, категорій з метою виявлення рис подібності або відмінності між ними.

Даний метод застосовується при вивченні типології держав, зіставленні різних правових систем, політичних режимів, форм правління, державного устрою і т. д. Він передбачає зіставлення юридичних понять, явищ і процесів і з'ясування між ними подібностей і/або відмінностей. У результаті порівняння встановлюється якісний стан правової системи в цілому або окремих правових інститутів і норм.

Необхідно підкреслити, що можна порівнювати між собою правові системи, галузі права, однойменні правові інститути і норми; можна те ж саме робити всередині окремої правової системи. Але не можна порівнювати, наприклад, правову систему в цілому й окрему юридичну норму. Ці об'єкти не можна порівнювати за рівнем, обсягом, змістом і ознаками.

Якщо зіставляються об'єкти високого рівня, складні за своєю структурою (наприклад, правові системи різних країн), то це буде макропорівняння. Зіставлення менш об'ємних, більш простих за структурою

об'єктів (правові інститути, юридичні норми, злочинність по окремих регіонах) називається мікропорівнянням. Тільки порівнюючи правовий матеріал і отримуючи результати, можна визначити конкретні шляхи вдосконалення правової системи, поліпшення законодавства, зміцнення законності і правопорядку.

Широке застосування порівняльного методу у правознавстві і юридичній практиці привело до формування у складі юридичної науки відносно самостійного напрямку – порівняльного правознавства (юридичної компаративістики).

Формально-юридичний (нормативно-догматичний) метод є традиційним для юридичної науки і становить необхідний ступінь у пізнанні права, оскільки дозволяє вивчати внутрішню будову держави і права, їх найважливіші властивості, класифікувати головні ознаки, визначати юридичні поняття й категорії, встановлювати прийоми тлумачення правових норм і актів, систематизувати державно-правові явища.

Формально-юридичний метод серед інших спеціальних методів можна з найбільшою підставою назвати спеціальним, оскільки він застосовується тільки при вивченні права.

Його суть полягає у тому, що право вивчається як таке: воно ні з чим не порівнюється, не узгоджується з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. Предметом дослідження у цьому випадку є право в чистому вигляді – його категорії, визначення, ознаки, структура, конструкції, юридична техніка. Користуючись цим інструментом, можна з'ясувати, з яких елементів складається юридична норма, як повинна будуватися її санкція, які складові є обов'язковими для кожного нормативно-правового акта і т. д.

Пам'ятаючи про вузькоцільове призначення цього методу, не можна надавати йому переважного значення і завжди результати його застосування слід пов'язувати з іншими способами дослідження права.

Логіко-юридичний метод – включає засоби і способи логічного вивчення і пояснення права і є заснованим на формах мислення і законах формальної логіки.

Право в силу своїх особливостей є найбільш сприятливим ґрунтом для логіки. Кожен із законів логіки (тотожності, суперечності, виключеного третього, достатньої підстави) повною мірою проявляє себе в праві, відображаючи його особливості. Усі основні правові процедури

і процеси будуються у суворій відповідності з правилами оперування поняттями, судженнями, думками. Будь-яка юридична норма – це судження і вона повинна відповідати вимогам судження.

Застосування норми права до конкретної ситуації, конкретної людини – це дедуктивний умовивід (силігізм), де норма права – велика посилка, правова ситуація, що розглядається – менша посилка, а рішення по справі – висновок.

Використання логічних засобів при вивченні й поясненні права дозволяє уникнути протиріч при побудові законодавства, побудувати логічно несуперечливу і тим самим ефективну систему права, узгодити позитивне право до вимог природного права, нарешті, правильно і грамотно застосувати юридичні норми.

Останнім часом у правових дослідженнях дедалі ширше використовується й адаптується до правової реальності маловідомий *метод альтернатив* – вирішення наукових проблем шляхом зіставлення і критики протилежних одна одній теорій (концепцій, гіпотез).

Щодо права, метод альтернатив – це виявлення суперечностей між різними гіпотезами про державно-правові явища.

Витоки цього методу у найзагальнішому вигляді знаходяться у філософії Сократа: метод розкриття протиріч називався «маєвтикою» (допомога в народженні нового). Сократ вбачав завдання у тому, щоб спонукати своїх співрозмовників знаходити істину шляхом дискусії, піддаючи критиці висловлювання співрозмовника і висуваючи свою гіпотезу обговорюваного питання. У ході обговорення всі відповіді визнавалися неправильними і відкидалися одна за іншою, замість них висувалися нові відповіді, які, у свою чергу, також визнавалися неправильними і т. д. Сократ вважав, що методом маєвтики можна знайти істину.

Розробником же цього методу по праву вважається Карл Поппер. Саме він розкрив суть методу альтернатив: завжди важливо знайти у пізнанні об'єкта альтернативи вже наявними гіпотезам про нього, а потім, піддаючи їх критиці і, тим самим, зіштовхуючи між собою альтернативи, проявляти нове знання про об'єкт. Гіпотеза піддається критиці з різних сторін, і критика дозволяє виявити ті моменти гіпотези, які можуть бути вразливими.

Література

1. Вихрущ В. О., Козловський Ю. М. Методологія та методика наукового дослідження: підручник. Львів: Вид-во Львів. політехн., 2020. 335 с.
2. Данильян О. Г. Підхід системний. *Енциклопедія соціоантропології /* координатор проекту та заг. ред. проф. К. І. Беляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 203-209.
3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. С. 456-459.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Соціологія права: енциклопедичний словник /* Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 539-542.
5. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2023. 488 с.
6. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Науково-дослідницька діяльність у сфері правознавства: навчальний посібник. Харків: Право, 2024. 342 с.
7. Дзьобань О. П. Філософія науки: підручник. Київ; Одеса: Фенікс, 2024. 516 с.
8. Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень: навчальний посібник / за ред. д-ра екон. наук, проф. О. А. Шевчука. Ірпінь: Ун-т ДФС України, 2020. 323 с.
9. Митрофанов І. І. Методологія й організація юридичних наукових досліджень: навчальний посібник. Кременчук: НОВАБУК, 2023. 311 с.
10. Основи наукових досліджень: навчальний посібник / за ред. А. К. Бабіченка. Харків: Друкарня Мадрид, 2021. 133 с.
11. Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія: навчальний посібник. Львів: Новий Світ. 2000, 2018. 201 с.
12. Рубанець О. М. Філософські проблеми наукового пізнання: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2022. 228 с.
13. Скиба Е. К. Філософські основи пізнання правової реальності: навчальний посібник. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 131 с.
14. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 4-те вид., переробл. Харків: Право, 2023. 424 с.
15. Філософські проблеми наукового пізнання: навчально-методичний посібник для здобувачів освітньо-наукового рівня вищої освіти / П. В. Квіткін, О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, Р. В. Гула та ін. Харків: ХНУПС, 2021. 228 с.
16. Філософські проблеми сучасного наукового пізнання: підручник / Я. В. Тараросев та ін. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2023. 349 с.

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 3.1. Міждисциплінарність як характерна риса сучасної наукової методології

Однією з провідних тенденцій у науці, починаючи з другої половини ХХ ст., є прагнення до синтезу знання, отриманого в рамках окремих наукових дисциплін. Поряд із дисциплінарною організацією науки, що зберігається, і спеціалізацією, що посилюється, відбувається активне формування міждисциплінарного знання, дедалі частіше застосовують проблемні та проектні підходи до дослідження, утверджується парадигма цілісності. Однак розуміння міждисциплінарності як на рівні самого визначення поняття, так і на рівні оцінювання її евристичного потенціалу суттєво відрізняється. По-різному оцінюється і її ефективність. Нерідко дослідники вказують, що їхня робота має міждисциплінарний характер, погано розуміючи сутність міждисциплінарності, вважаючи, однак, що така вказівка підвищить їхні шанси на одержання гранта або додасть додаткової актуальності та цінності їхнім дослідженням.

Наукова спільнота, стурбована останнім часом проблемою дисциплінарних «перекликів», вступила в епоху міждисциплінарності. Проводяться міждисциплінарні наукові дослідження, створюються міждисциплінарні асоціації та науково-дослідні центри, організовуються міждисциплінарні семінари. Підвищений інтерес до міждисциплінарності супроводжується заявами, що сьогодні відкриття відбуваються лише на перетині наук, а сама міждисциплінарність – це шлях до нової наукової картини світу і тому наука в глобальному суспільстві може бути тільки міждисциплінарною. У результаті міждисциплінарність стає, як зазначають дослідники, тотальним феноменом пізнання ХХІ ст. Однак на практиці міждисциплінарність часто використовується

декларативно, більше для привернення уваги до своїх досліджень, для кращого проходження заявок на гранти, для більш ефективного захисту кваліфікаційних робіт тощо. За умов доволі спрощених уявлень про те, що таке міждисциплінарні дослідження, демонстративна «прихильність» до міждисциплінарності стає свого роду інтелектуальною «модою», яка сигналізує про «залучення» вчених до переднього краю науки.

Насамперед слід визначити, що розуміється у науці під конкретною дисципліною. Необхідно зазначити, що інтерес до вивчення дисциплінарної організації науки виникає з 1950-х років. В епістемології формується уявлення про наукову дисципліну як форму організації знання, а також про науку як систему окремих дисциплін. Складається стійке уявлення про те, що дисциплінарна організація науки полегшує процеси внутрішньонаукової комунікації та контролю, забезпечує підготовку кадрів. Кожна наукова дисципліна має традиційний об'єкт дослідження і свій науковий інструментарій, визнане експертне співтовариство та сукупність авторитетних журналів і видавництв, власну «наукову еліту» і «наукову периферію». Наукову дисципліну також розглядають як апарат «проріджування» можливих (відсіву неприпустимих) способів мислення й аргументації, що в чинній системі поділу наукової праці здійснюється шляхом контролю за науковими кар'єрами, починаючи з ранніх етапів, за допомогою адміністративних засобів примушення і створення можливостей, доступних великим науковим інститутам.

На думку відомого французького філософа Мішеля Фуко, загальна тенденція дисциплінаризації, що проявилася в європейській культурі з XVIII ст., багато в чому зумовлена прагненням державної влади контролювати усі сфери життєдіяльності суспільства. Справді, у міру того, як розвиток науки починає дедалі більше визначати прогрес суспільства загалом, держава дедалі активніше намагається контролювати її, керувати нею за допомогою застосування до науки цілком певних і чітких критеріїв та системи еталонів. Дисциплінарна організація науки полегшує процес такого контролю, наука зі сфери вільної творчості перетворюється на чітко організований і регламентований соціальний механізм. Дослідник, як представник певної наукової дисципліни, має бути дуже дисциплінований: він не повинен відступати від усталених норм і правил дослідження, йому слід дотримуватися

сформованих традицій, інакше він втрачає саму можливість утвердитися у професійному середовищі.

Дисциплінарна організація науки має під собою ще одну підставу. У міру накопичення масиву засвідченого знання час енциклопедистів відходить у минуле. Постійно збільшується обсяг інформації, який має бути перероблений дослідником, який вивчає той чи інший предмет, що унеможлиблює його всебічний розгляд. Ускладнюється і методологія дослідження: сучасний науковець має володіти дедалі складнішим дослідницьким інструментарієм. Прагнення до професіоналізації та спеціалізації наукових досліджень призводить до подібнення дисциплін. Число їх сьогодні складно навіть точно визначити. Наприкінці ХХ ст. існувало понад 15 000 наукових дисциплін, однак на цьому процес диференціації науки не закінчився. Сьогодні наука може бути представлена як сукупність не окремих наукових дисциплін, а їхніх складних комплексів. У дисциплінарному комплексі можна виокремити фундаментальні науки – дисципліни, що розробляють програми вивчення тих чи інших об'єктів, і таксономічні – дисципліни конкретно-предметної організації, що використовують при вивченні певних груп об'єктів програми фундаментальних наук. Наприклад, у дисциплінарному комплексі юридичних наук до фундаментальних можна віднести філософію права, теорію права; до таксономічних – кримінологію, політологію, історію держави і права.

Часом дедалі більша спеціалізація наукового знання межує з так званим «професійним кретинізмом», коли представники окремої наукової дисципліни не хочуть знати нічого, що виходить за її безпосередні рамки. Визнання пріоритету власної наукової дисципліни над іншими, притаманне багатьом вченим, захопленим своєю діяльністю, призводить до формування в них професійних стереотипів, що виявляються в автоматизованих уміннях і навичках, необхідних для здійснення професійної діяльності. Однак це часто призводить до негативних наслідків: учений, покладаючись на свій високий рівень професіоналізму, використовує стандартизовані методики. Стереотипізація пізнавальних дій, спрощений підхід до розв'язання проблем призводять до того, що вчений починає неадекватно сприймати інновації, втрачає чуйність до новизни, але ж саме продукування нового знання є найважливішою особливістю науки.

Подолати зазначені недоліки дисциплінарності й покликана міждисциплінарність, що набула поширення у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Слід зазначити, однак, що міждисциплінарність у науці трактується по-різному:

- як термін, що виражає інтегративний характер сучасного етапу наукового пізнання (така точка зору домінує в епістемології та філософії науки);
- як вид знання, що включає методологію і термінологію більш аніж однієї наукової дисципліни для розгляду певної теми, проблеми або явища;
- як відношення між системами дисциплінарного знання в процесі інтеграції та диференціації наук;
- як колективні форми роботи вчених різних галузей знання з дослідження одного й того ж самого об'єкта;
- як феномен, що виявляється в постановці проблем, у підходах до їх розв'язання, у виявленні зв'язків між теоріями, у формуванні нових дисциплін.

Загалом, можна виокремити два основні підходи до розуміння міждисциплінарності. Згідно з першим, міждисциплінарність розуміють як взаємодію двох або більше наукових дисциплін, кожна з яких має свій предмет, свою термінологію та методи дослідження. Безпосередньо така взаємодія реалізується у формі роботи над конкретними дослідницькими проектами, створення міждисциплінарних центрів при академічних організаціях, проведення міждисциплінарних конференцій, видання проблемно, а не дисциплінарно зорієнтованих наукових видань тощо. Другий підхід до міждисциплінарності передбачає виявлення тих галузей знання, які не досліджуються наявними науковими дисциплінами. Префікс «між» у цьому разі вказує на наявність певного провалу між дисциплінами, «нічийної землі», яка не є традиційним об'єктом дослідження жодної з дисциплін. У такому разі на перетині наукових дисциплін може виникнути нова дисципліна. Наприклад, філософія права виникла на перетині таких дисциплін, як філософія і правознавство (теорія права), виявивши специфічний об'єкт дослідження (позаюридичні засади права) і запозичивши мову і методи з обох «материнських» дисциплін.

Виходячи з викладеного вище підходу до дисциплінарності М. Фуко, міждисциплінарність можна розглядати як сферу свободи,

як можливість вирватися з-під жорсткого контролю дисциплінаристів, наблизитися до справжньої творчості, вільної від будь-яких обмежень. Можна стверджувати, що дисциплінарність – це різновид порядку, а міждисциплінарність – це свобода.

Безумовно, міждисциплінарність у її першому значенні може сприяти плідному розв'язанню наукових проблем. Вона дає змогу досліджувати об'єкт у його цілісності, об'єднувати дані, отримані фахівцями різних дисциплін, призвести до виникнення нових, плідних концепцій, що розширюють і поглиблюють наявне наукове знання. Як правило, міждисциплінарні дослідження проводять у тому разі, коли предмет дослідження надто складний, а проблема надто масштабна для певної наукової дисципліни. Міждисциплінарність може мати суттєві переваги перед окремими дисциплінами, проте вона ж може завести дослідників у своєрідні глухі кути, а за гучними фразами про застосування міждисциплінарної методології можуть ховатися дилетантизм, непрофесіоналізм і псевдонауковість. Небезпека цього стає в сучасній науці цілком реальною у зв'язку з перетворенням «міждисциплінарних досліджень» на модне заняття.

Ідеться про те, що, не отримавши визнання в рамках тієї чи іншої наукової дисципліни, деякі дослідники переходять на «міждисциплінарний» рівень, спекулятивно змішуючи різні типи наукових проблем і підходи різних наук, заангажовано поєднуючи науку з ідеологією та політикою. Наявність такого роду «досліджень» дискредитує в очах науковців міждисциплінарний підхід і надає особливої значущості звичайним дисциплінарним науково-дослідницьким практикам. Тому, незважаючи на модні розмови про необхідність міждисциплінарності знання, реальні процеси, як вважають деякі дослідники, можуть іти у протилежному напрямку, у бік дедалі вужчої й архаїчнішої спеціалізації, вибудовування непрохідних меж між суміжними дисциплінами та виразних спроб узаконити ці бар'єри, перетворивши кожен вузьку дисциплінарну спеціалізацію на цитадель цехової корпоративності.

Фрагментація наукового знання про правову реальність зумовлена не лише домінуванням у науковому пізнанні дисциплінарних наукових досліджень, а й мультипарадигмальним характером науково-дослідницьких практик. У зв'язку з цим слід зазначити, що мультипарадигмальність пізнання в широкому розумінні, з одного боку, підкуповує методологічними можливостями, а відтак співіснування і конкуренція

різноманітних парадигм наукового дослідження є необхідною умовою нормальної інтелектуальної ситуації в сучасній науці. З іншого боку, мультипарадигмальність пізнання об'єктивної реальності призводить до того, що представники різних наукових парадигм, маючи свої критерії соціально значущого, свою наукову мову і свою методологію, часто не бажають чути й розуміти одне одного, що ускладнює наукову комунікацію у професійному співтоваристві науковців. Вираженням цієї тенденції, зокрема, у правознавстві, стала фрагментація юридичного знання, з одного боку, через дисциплінарну спеціалізацію, з іншого – через теоретичну конфронтацію через дроблення юридичного співтовариства на дедалі більшу кількість різноманітних шкіл і напрямів, що конкурують між собою.

Оцінюючи фрагментацію наукового знання, слід зазначити, що вузька дисциплінарна спеціалізація, безсумнівно, сприяє поглибленню наукового знання про ті чи інші фрагменти об'єктивної реальності. Однак водночас вона супроводжується втратою цілісного її сприйняття, без якого виявляються не проясненими як загальні, так і окремі її фрагменти. Тому фрагментація знання супроводжується зменшенням його пояснювального потенціалу, автономізацією соціальних теорій та ізоляцією наукових шкіл, зведенням штучних кордонів між ними. У зв'язку з цим у сучасній науковій спільноті актуалізується потреба в переході від фрагментації до інтеграції знання. При цьому, розв'язання проблем інтеграції знання пов'язується з прагненням до предметного холізму або методологічної єдності на шляхах полідисциплінарного або метапарадигмального синтезу. Зокрема, деякі правознавці-теоретики вбачають розв'язання проблеми інтеграції наукового знання у побудові нових теорій, принаймні порівнянних за своєю ефективністю, наприклад, з теорією права Б. Кістяківського. Йдеться насамперед про такі теорії, в яких здійснюються спроби діалектично інтегрувати системно-структурні, конструктивістські та феноменологічні підходи до розуміння права.

У зв'язку з цим, прагнення до метапарадигмального синтезу знайшло своє відображення в ностальгії за тим стилем мислення, в рамках якого були можливими «великі», всеосяжні й універсальні теоретичні доктрини.

Наголошуючи на важливості прагнення в науково-дослідницьких практиках до метапарадигмального синтезу як засобу подолання фра-

гментарності знання, слід, однак, зазначити, що такий синтез часто закінчується спробами нав'язати цілком певну інтерпретацію правової реальності, що видається за єдино можливу і найбільш адекватну, виражаючи тим самим волю до влади конфліктних локальних наукових співтовариств, що конфліктують. Таким чином, сьогодні склалася досить суперечлива ситуація. З одного боку, об'єктивна реальність кидає наукам, особливо соціальним, виклики труднощів і невизначеності, відповіді на які вимагають вивчення об'єктивної реальності як складної системи в рамках холістського мислення. З іншого боку, мультипарадигмальність пізнання, що посилюється, і зростаюча спеціалізація науково-дослідницької діяльності, а також дисциплінарна «департаменталізація» наук супроводжуються фрагментаризацією наукового знання. Унаслідок цього в науково-дослідницьких практиках постійно вислизують цілісність, складність і багатовимірність досліджуваних феноменів. Тому сьогодні необхідні такі способи мислення і методи науково-дослідницької діяльності, які дали б змогу, з одного боку, результативно розв'язувати складні сучасні гносеологічні задачі, а з іншого – долати дисциплінарну однобічність пізнання загалом і методологічну обмеженість мультипарадигмальних науково-дослідницьких практик. У зв'язку з цим, наука покликана одночасно розв'язувати проблеми як внутрішньодисциплінарної інтеграції, так і міждисциплінарної співпраці. Пошук нових способів мислення і науково-дослідницьких методів, які, не відмовляючись «від пізнання частин на користь пізнання цілісностей» і поєднуючи і те, й інше, сьогодні здійснюють з метою забезпечення опанування складних систем, які саморозвиваються. Таке прагнення актуалізувало інтерес наукового співтовариства до проблем міждисциплінарної співпраці і зробило міждисциплінарні дослідження мейнстримом сучасного пізнання.

Тож чітке розуміння переваг міждисциплінарності та можливих проблем, пов'язаних з її застосуванням, дасть змогу дослідникам використати її евристичний потенціал, уникаючи негативних наслідків надмірного захоплення нею. Постараємося виокремити як основні переваги, так і суттєві проблеми, що виникають при міждисциплінарності.

Міждисциплінарні дослідження пов'язані з розв'язанням наукових завдань у межах предметного поля певної науки за допомогою методологічних конструктів і методів інших наукових дисциплін. Це вико-

ристання теоретичного потенціалу і наукової мови інших дисциплін в інтерпретації фактів з метою повнішого аналізу того чи іншого фрагмента об'єктивної реальності, що є предметною галуззю досліджень у рамках конкретної науки. Стратегія міждисциплінарних досліджень націлена на продукування наукового знання, яке не тільки поглиблює уявлення про об'єктивну реальність у предметному полі тієї чи іншої наукової дисципліни, а й реконструює цю реальність у її багатовимірному зображенні.

Міждисциплінарні дослідження – це постановка і розв'язання наукових завдань, що лежать на перетині предметних полів різних дисциплін. Міждисциплінарні дослідження часто ототожнюють із комплексними дослідженнями, під час яких певний сегмент реальності одночасно вивчають різні науки в межах традиційних для них предметних полів і методів дослідження. На відміну від комплексних досліджень, заснованих на принципі дисциплінарної кооперації, міждисциплінарні дослідження базуються на принципі синергії. Тож підґрунтям міждисциплінарного дослідження виступає науковий дискурс, пов'язаний з освоєнням нових проблемно-орієнтованих предметних полів, що виникають на перетинах традиційно розведених предметів наукових дисциплін.

В основі міждисциплінарних досліджень лежить актуальна проблема, поставлена в новому предметному полі, розв'язання якої не може дати жодна з наук. Стратегія міждисциплінарних досліджень, що істотно змінюють ландшафт науково-дослідницьких практик, націлена на отримання нового синтетичного знання, що розширює уявлення про об'єкти дослідження. Міждисциплінарний підхід, пов'язаний із формуванням нових проблемно-орієнтованих предметних полів наукових досліджень, веде до утворення гібридних наукових дисциплін шляхом укладення епістемічного «шлюбу» між різними науками. Міждисциплінарні наукові дослідження мають, як правило, колективний характер. Зрозуміло, з будь-якого правила можуть бути винятки, і міждисциплінарні дослідження можуть проводитися й окремими вченими, які при цьому, однак, зазнаватимуть цілої низки когнітивних труднощів. Такі вчені, які виступають одночасно в різних дисциплінарних іпостасях, мають, з одного боку, добре розуміти предметну специфіку різних дисциплін, можливості їхнього теоретичного апарату, методологічних конструктів і науково-дослідницьких мето-

дів. З іншого боку, вони повинні мати здібності ставити нові наукові проблеми міждисциплінарного характеру та знаходити нестандартні способи їх розв'язання. Такий дослідник має бути не просто творчою, а креативною особистістю, здатною створювати не стільки нові наукові знання, скільки нові способи їхнього виробництва.

Креативний дослідник – це суб'єктний учений, оскільки через розроблення нових способів отримання нового наукового знання він реалізує свою здатність до самореалізації у науковій творчості. Найінтенсивніше суб'єктність креативного вченого проявляється у науці в проблемних і кризових ситуаціях, що викликають творче напруження, коли звернення вченого до своїх внутрішніх когнітивних можливостей є основною умовою пошуку нестандартних способів науково-дослідницької діяльності. На практиці міждисциплінарні дослідження проводяться, як правило, групою вчених, яка є синергійним союзом представників різних наукових дисциплін. Під час проведення міждисциплінарних досліджень вони не механічно складають евристичні можливості своїх наук, а ставлять і розв'язують нові проблеми, що виникли в міждисциплінарному просторі, на основі нових багатовимірних методологічних конструктів і нового понятійного апарату. Водночас, наголошуючи на непереборності неформального дискурсу та значущості діалогу в міждисциплінарних взаємодіях, деякі дослідники наголошують на асиметричності такого діалогу, оскільки представники тієї чи тієї наукової дисципліни часто прагнуть перебирати на себе креативну, нормативну або комунікативну функцію.

В умовах інформаційної революції міждисциплінарні наукові дослідження стають одними з перспективних форм організації науки. Для здійснення таких досліджень у рамках неформальних наукових комунікацій не потрібні постійні приміщення, штатні розклади, регулярне фінансування. Міждисциплінарні проєкти можуть ефективно виконуватися на засадах формування мережових відносин у науці, що створюють сприятливі умови, з одного боку, для об'єднання навколо певної перспективної ідеї віртуальних творчих груп для розв'язання конкретних наукових проблем. З другого боку, сприятливі умови створюються для виникнення у науковій мережі певних «організаційних» вузлів, у яких невеликий штат адміністративних працівників реєструє державні, корпоративні або ініціативні пропозиції з проведення міждисциплінарних досліджень, мобілізації, а також для здійснення нау-

кових досліджень, що є частиною наукового процесу. Така структура здатна швидко й ефективно залучати найкращих фахівців для реалізації міждисциплінарних проєктів. Тому вважається, що майбутнє науки саме за такими «віртуальними» командами, створеними для розв'язання конкретної наукової проблеми на базі ефективно діючих наукових колективів, що можуть забезпечити оптимальні умови дослідження одночасно з усього спектра питань, пов'язаних із виконанням поставленого завдання. У результаті в рамках міждисциплінарних наукових досліджень формується таке нове наукове явище, як множинна наукова суб'єктність креативних дослідників.

Важлива перевага міждисциплінарності, пов'язана з виявленням зв'язків між різними дисциплінарними царинами, є проявом інтегративних тенденцій, притаманних постнекласичній науці з її прагненням до синтезу знання. Наслідком застосування міждисциплінарного підходу до дослідження може стати вихід за рамки сформованих стереотипів, норм і дослідницьких традицій. Однак міждисциплінарне дослідження буде успішним лише у тому разі, якщо воно опирається на ідеї, які справді перетинають дисциплінарні кордони.

На методологічному рівні міждисциплінарність є значущою тому, що дає змогу застосувати методи, характерні для однієї дисципліни, в інших галузях знання, породжуючи новий міждисциплінарний інструментарій. Як приклад такого інструментарію у правових дослідженнях можна назвати комп'ютерне моделювання та візуалізацію динаміки злочинності. Комп'ютерне моделювання можна вважати міждисциплінарним методом з огляду на те, що створення комп'ютерних моделей не входить у звичайну професійну підготовку психологів, філософів, юристів, лінгвістів і антропологів, які беруть участь у таких дослідженнях. Сам цей метод ґрунтується на ідеях структур і алгоритмів, узятих із такого розділу інформатики, як штучний інтелект. Однак для розуміння моделювання соціальних процесів необхідне знання соціальної філософії, соціології, психології, лінгвістики та основ держави і права. Таким чином, застосування зазначеного методу стає можливим або в разі міждисциплінарної співпраці між теоретиками інформатики та представниками інших наукових дисциплін, або у разі запозичення ідей і навичок з однієї дисципліни представниками іншої. Другий спосіб можливий за умови здобуття фахівцем в одній сфері додаткової освіти.

Значущою характеристикою міждисциплінарного дослідження є його проблемна орієнтованість, що приводить до появи принципово нового знання на перетині окремих дисциплін. Причому самі дисципліни після такого інтегрування не припиняють свого існування, а лише збагачуються новими принципами дослідження.

Суттєвими проблемами, що виникають під час проведення міждисциплінарних досліджень, є проблеми розбіжності спеціалізованих мов і понятійного апарату різних дисциплін, а також експертизи міждисциплінарних досліджень. Як відомо, формування наукової термінології є результатом тривалої еволюції. Становлення наукової дисципліни йде паралельно з формуванням її понятійної бази, причому основною вимогою до терміна є високий ступінь однозначності. Фахівці в галузі теорії пізнання вказують, що для того, щоб слова і знаки, які використовуються в науковій теорії, мали характер наукових термінів, вони повинні мати властивість однозначності. Це означає, що термін має позначати один-єдиний предмет. Полісемія¹ у науковій роботі є серйозним недоліком, що ускладнює адекватне сприйняття тексту. Однак якщо в рамках окремої наукової дисципліни спостерігається тенденція до розуміння важливості однозначності термінів, то в термінологічних системах різних дисциплін полісемія настільки розходиться, що може ставати омонімією². У зв'язку з викладеним, важливим етапом міждисциплінарного дослідження є розробка базової термінології. Складність, однак, полягає у тому, що практично у кожному конкретному випадку понятійний апарат доводиться розробляти або переробляти заново. Причому, між вченими, які входять до колективу, що проводить міждисциплінарне дослідження, має бути єдність думок з приводу того, який сенс матимуть терміни. Однак на практиці така термінологічна єдність спостерігається далеко не завжди. Часом тлумаченням термінів узагалі не надають значення, унаслідок чого вчені різних дисциплін або не можуть дійти спільних висновків, ведучи безплідні дискусії, або використовують понятійний апарат некритично, але ж саме термінологія є тим фундаментом, на якому будують усю будівлю наукового дослідження.

¹ *Полісемія* – багатозначність, багатоваріантність, тобто наявність у слова (одиниці мови, терміна) двох і більше значень, історично зумовлених або взаємопов'язаних за змістом і походженням.

² *Омонімія* – звуковий збіг різних мовних одиниць, значення яких не пов'язані одне з одним.

Суттєвою проблемою міждисциплінарних досліджень є проведення їх експертного оцінювання. Традиційно в науці діє принцип «рецензування рівними», причому «рівні» є представниками тієї самої наукової дисципліни. У випадку міждисциплінарних досліджень цей принцип порушується, і неминуче постає питання критичного оцінювання проведених пошуків. Оскільки статті, що висвітлюють міждисциплінарні дослідження, як правило, рецензуються дисциплінаристами, виникає загроза їхнього нерозуміння або неточного тлумачення. Щоб цього уникнути, експертиза наукового тексту має включати аналіз метамови опису результатів наукових досліджень. Для полегшення роботи рецензентів і забезпечення адекватного оцінювання результатів викладених в міждисциплінарних дослідженнях, автору необхідно включити до самого тексту (статті, дисертації) характеристику базової термінології та методології, що, з огляду на зазвичай обмежений обсяг друкованого продукту, може бути важко.

Отже, міждисциплінарність може стати як чинником підвищення якості дослідницьких проєктів, так і ускладнити отримання нового істинного знання. Переваги міждисциплінарних досліджень можуть бути реалізовані лише за умови визначення чітких принципів роботи міждисциплінарних колективів і сфер відповідальності науковців, які входять до них, критичного використання термінології, вироблення і застосування ефективної методології, що дає змогу здійснити справжній синтез знання. Важливою проблемою епістемології загалом є вироблення критеріїв експертизи міждисциплінарних досліджень, які б давали змогу як оцінити новаторські роботи, так і уникнути дилетантизму та непрофесіоналізму.

Важлива особливість міждисциплінарних досліджень полягає у тому, що вони ґрунтуються не на простій кооперації творчих зусиль представників різних наук, які вміють на високому професійному рівні розв'язувати поставлені задачі, а на синергійній співпраці науковців-суб'єктників, здатних до опанування проблемно-орієнтованих предметних полів і розроблення принципово нових способів розв'язання наукових проблем. У праксеологічному плані для реалізації міждисциплінарності у наукових дослідженнях важливо розуміти сутність і можливості у практичному застосуванні міждисциплінарних методів і підходів.

§ 3.2. Класичні методологічні підходи у наукових дослідженнях

Історичний підхід. Цей підхід передбачає дослідження виникнення, формування та розвитку тих чи інших явищ, об'єктів, систем. Для позначення загальної теоретичної основи історичного підходу іноді застосовується термін «*принцип історизму*». У найширшому сенсі цей принцип означає необхідність розглядати явище, що досліджується, не тільки в його наявному стані, але й звертатися до його минулого, його історичних етапів, до змін, які воно відчувало в різні історичні періоди. При цьому, історичні етапи розглядаються, з одного боку, як такі, що мають самостійну цінність і завершеність, а з іншого – як певна усталеність, властива даному явищу на всіх етапах розвитку. Інакше кажучи, принцип історизму передбачає певну наступність між історичними формами.

Суть його полягає в тому, що вивчення даного предмета дослідження не принесе очікуваного результату з точки зору розуміння істини, якщо дослідник буде ігнорувати процес виникнення і розвитку цього предмета. Саме вивчення цього процесу дасть більш повні, а тим самим і об'єктивні уявлення і знання щодо справжніх властивостей, особливостей, змісту і динаміки предмета дослідження.

Даний підхід використовується у всіх науках, які не можуть сформулювати свій предмет без дослідження об'єктів, що змінюються в часі. Причому, такі темпоральні зміни об'єктів повинні мати не випадковий, а стійкий, послідовний, причинно викликаний характер.

Його застосування передбачає розгляд об'єкта як такого, у якого є минуле, сьогодення і майбутнє, причому даний стан об'єкта визначається не тільки його минулим, а й прогнозованим майбутнім.

Історичний підхід вимагає не простої констатації історичних фактів, а формулювання певних висновків про вплив минулого на сучасний і майбутній розвиток об'єкта.

Дослідити об'єкт історично – значить простежити послідовність його зміни в певному контексті, виявити взаємозв'язок станів об'єкта, що змінюються. Застосування історичного підходу виправдано за необхідності здійснення класифікації (типології) будь-якого правового феномену. Наприклад, сучасна класифікація прав людини є результатом тривалого історичного становлення різних соціальних стандартів.

Термінологічний підхід – один із найважливіших методологічних підходів у наукових дослідженнях, який спрямований на розкриття сутності досліджуваних явищ за допомогою виявлення та уточнення значень і смислів термінів (понять), що їх позначають.

Даний підхід передбачає:

- вивчення історії термінів і позначуваних ними понять;
- розробку або уточнення їх змісту;
- встановлення взаемозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійно-категоріальному апараті теорії, на якій базується дослідження.

Найбільш виправдано в рамках даного методу здійснювати верифікацію і фальсифікацію знання (термінів, категорій).

При побудові понятійно-термінологічного апарату будь-якої науки прийнято керуватися вимогою (принципом) однозначності термінів, згідно з яким кожному терміну повинно відповідати лише одне значення. Інакше кажучи, термін, який обирається для позначення будь-якого об'єкта в мові науки, не повинен використовуватися для позначення іншого об'єкта в тій же мові.

Якщо не можна домогтися однозначності термінів, то слід хоча б домагатися максимально можливої точності у визначенні їх допустимих значень і смислів, особливо в контексті конкретних наукових досліджень.

Результатом термінологічного підходу, як правило, стають:

- дефініції – тлумачення понять;
- експлікації – короткий письмовий супровід, що містить правила користування (наприклад: значення термінів у законі);
- позначення виявлених наукових підходів (позицій) до трактування і визначення відповідних понять.

На практиці термінологічний підхід реалізується у вигляді одного з наступних похідних від нього підходів:

компліятивного підходу – коли наводиться декілька формулювань визначення різних авторів, а потім – шляхом запозичення фрагментів – синтезується власне «уточнене» формулювання, як правило, без особливих пояснень і коментарів;

вибіркового підходу – не обтяжуючи порівнянням і зіставленням безлічі варіантів формулювань визначення, дослідник наводить тільки ті, які йому особисто здаються найбільш «правильними», і вибирає

одне з них «за основу», злегка відредагувавши його, або в редакції конкретного автора;

статистичного підходу – коли дослідник застосовує, наприклад, метод контент-аналізу, і на підставі отриманих даних синтезує «узагальнений» варіант визначення. Контент-аналіз сам по собі є цілком продуктивним методом дослідження і з його допомогою можна виявити, перш за все, ступінь поширеності тих чи інших суджень, які можуть виявитися і помилками, причому дуже поширеними, але вельми далекими від наукової істини;

критичного підходу – коли дослідник сумлінно критикує наявні формулювання визначень, доводячи їх «вузькі місця», щоб, відкинувши їх, запропонувати своє власне «авторське» визначення;

аналітичного підходу – коли дослідник виконує необхідні логічні операції аналізу, а саме: пошук істотних ознак предмета; порівняння – встановлення подібності або відмінності формулювань за істотними чи неістотними ознаками; абстрагування – виділення одних ознак предмета і відволікання від інших; узагальнення – об'єднання окремих предметів у деякому понятті. Як правило, науковими результатами такого аналізу стають не тільки сама дефініція і її обґрунтування, а й характеристика авторських підходів до визначення аналізованого поняття, тенденції змін у тлумаченні й визначенні терміна.

Варіант, коли за аналіз видаються прості перерахування знайдених визначень, не є аналітичним підходом.

Загальні правила роботи з термінами:

- використання спеціального терміна передбачає його пояснення (тлумачення, експлікацію), щоб уникнути різночитань та інших непорозумінь. Особливо це стосується полісемічних (багатозначних) термінів, яких у юриспруденції більшість (акт, висновок, образа, угода);
- введення нового терміна для позначення явищ передбачає не тільки його пояснення, а й обґрунтування його адекватності, правомірності використання;
- в одній роботі (тексті) неприпустимо використовувати термін у значеннях, що виходять за межі обмежень (об'єктом і предметом), заданих представленими визначеннями й експлікаціями.

Якщо це все ж необхідно, то повинні бути зроблені відповідні контекстні пояснення до вживання терміна;

- якщо існують синонімічні або лексичні різновиди терміна, слід зупинити свій вибір на одному з них. Наприклад, інтегральний – інтегративний, інституційність – інституціональність тощо.

Системний підхід – один із головних напрямів міждисциплінарної методології наукового пізнання, мета і завдання якого полягають в дослідженнях певних об'єктів як складних систем.

Системний підхід виник як реакція на бурхливий розвиток аналітичних підходів у науці, які взагалі не розглядали проблему цілісного дослідження об'єктів¹.

Розробку системного підходу зумовили такі фактори:

- криза механістичної методології, непридатної до дослідження соціальних (у тому числі правових) складних об'єктів;
- криза редуccionізму, методологічного принципу, згідно з яким вищі форми матерії можуть бути повністю пояснені на основі закономірностей, властивих нижчим формам;
- зростаюча складність дослідницьких проблем особливо в гуманітарних науках (зокрема у сфері правознавства);
- необхідність подолання наростаючої диференціації і спеціалізації наукового знання;
- виникнення потреби в науковому забезпеченні управлінської діяльності.

Системний підхід – це категорія, яка не має єдиного визначення, оскільки пояснюється дуже широко і неоднозначно.

До теперішнього часу не вдалося виробити універсальної й несуперечливої загальної теорії систем.

У даний час існують два основних напрями системного підходу:

- онтологічний, відповідно до якого ознаки системи, системність притаманні самим об'єктам дійсності;

¹ Автором даного підходу прийнято вважати австрійського біолога-теоретика Людвіга фон Берталанфі, який вперше виклав основні ідеї загальної теорії систем у лекціях, прочитаних у 1937–1938 рр. в Чиказькому університеті. Однак системні уявлення були закладені ще в античні часи і отримали розвиток у науковій думці Нового часу. До Берталанфі Олександр Богданов (Малиновський) ще у 1912 р. опублікував книгу «Загальна організаційна наука (Тектологія)».

- епістемологічний, відповідно до якого системність розглядається як здатність дослідника конструювати предмет дослідження як системний.

Основні завдання системного підходу (загальної теорії систем):

- формулювання загальних принципів і законів функціонування й дослідження систем незалежно від їх виду, природи, їх складових та відношень між ними;
- встановлення точних і строгих законів для нефізичних галузей знання;
- створення основи для синтезу сучасного наукового знання в результаті виявлення ізоморфізму (однаковості проявів) законів, що належать до різних сфер реальності.

Методологічна специфіка системного підходу полягає в тому, що його метою є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес (процедуру) об'єднання основних понять в єдину теоретичну картину, що дозволяє виявити сутність цілісності системи.

Системний підхід не існує у вигляді чіткої методики з певною логічною концепцією. Це – сукупність пізнавальних інструментів, утворена з набору логічних прийомів, методичних правил і принципів дослідження, що виконує таким чином евристичну функцію у загальній системі наукового пізнання.

Сукупність пізнавальних принципів системного підходу не має жорстких обмежень і по своїй суті орієнтує й спрямовує певну систему подвійним чином відповідно до конкретних етапів дослідження. З одного боку, його принципи сприяють визначенню та реалізації нового типу завдань при новому стилі мислення. З другого – за допомогою категорій і принципів системного підходу визначаються перспективи побудови нових об'єктів дослідження шляхом планування й визначення їх структурних або типологічних параметрів.

Системний підхід включає в себе принципову головну установку, спрямовану у своїй основі на виявлення конкретних механізмів цілісності об'єкта і, по можливості, повної типології його зв'язків.

Системний підхід визначає також необхідність розчленування досліджуваних багатокомпонентних об'єктів на основі принципу най-

більшої важливості зв'язків для системи при різноманітті їх типів у кожній конкретній складовій системі.

Обґрунтований вибір найбільш адекватного варіанта розчленування складного об'єкта здійснюється за допомогою виділення порівняльної одиниці аналізу (наприклад, суб'єкт права, орган державного управління і т. п.). На такій основі досліджуються основні властивості системного об'єкта при нерозривному зв'язку структури і функцій у їх динаміці.

Для конкретизації сутності системного підходу необхідно визначитися з поняттям «система». З точки зору сучасної науки основними ознаками системи слід вважати:

- множинність елементів, тобто наявність не менше двох елементів;
- наявність певних зв'язків і відношень між елементами, завдяки яким їх сукупність перетворюється у пов'язане ціле, де кожний елемент виявляється в результаті пов'язаним з усіма іншими елементами;
- цілісність, яка визначається, по-перше, появою у системі нових інтеграційних властивостей, які не притаманні елементам, що її створюють, і, по-друге, відокремленістю системи від середовища, у взаємодії з яким система виступає як єдине і при цьому відносно самостійне утворення.

Узагальнення названих ознак системи дозволяє сформулювати її визначення. *Система* – це сукупність елементів, що знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним, що утворює певну цілісність, єдність.

На перший погляд можна провести паралелі між системним підходом і дедуктивним методом. Однак дедуктивний метод неефективний, якщо є багато взаємопов'язаних факторів або вони не усвідомлюються як фактори¹.

Системний підхід синтезує індуктивний і дедуктивний способи мислення, використовуючи також і інтуїтивні методи.

Системний підхід ґрунтується на таких базових принципах. Принципи системного підходу – це загальні положення, що відображають

¹ *Фактор* – причина, рушійна сила певного процесу, що визначає його характер або окремі риси.

ставлення, які абстраговані від конкретного змісту наукових і прикладних проблем.

Для вирішення конкретної наукової проблеми або проблемної ситуації принципи системного підходу повинні конкретизуватися, причому конкретизація визначається об'єктом і предметом наукового дослідження.

Основними принципами системного підходу вважаються такі.

Принцип остаточної (глобальної, генеральної) мети – функціонування і розвиток системи і всіх її складових повинні спрямовуватися на досягнення певної глобальної (генеральної) мети. Усі зміни, вдосконалення та управління системою потрібно оцінювати і досліджувати саме з цієї точки зору.

Принципи єдності і пов'язаності – система розглядається «ззовні» як єдине ціле (принцип єдності), але одночасно необхідний «погляд зсередини», тобто дослідження окремих взаємодіючих складових системи (принцип пов'язаності).

Принцип модульності – припускає розгляд замість складових системи її входів і виходів, тобто абстрагування від зайвої деталізації при збереженні можливості адекватного опису системи.

Принцип ієрархії – виявлення й дослідження в системі ієрархічних зв'язків між модулями й цілями. В ієрархічних системах дослідження, як правило, починається з «вищих» рівнів ієрархії. У разі їх відсутності необхідно чітко визначити напрям конкретизації уявлень, тобто в якій послідовності розглядатимуться складові системи.

Принцип функціональності – структура системи тісно пов'язана й обумовлюється її функціями, отже, створювати й досліджувати систему необхідно після визначення її функцій. У разі появи нових функцій системи доцільно змінювати її структуру, а не намагатися «прив'язати» цю функцію до старої структури.

Принцип розвитку – здатність до вдосконалення, розвитку системи при збереженні певних якісних властивостей. При створенні й дослідженні штучних систем межі розширення функцій системи і її модернізація повинні визначатися їх доцільністю. Здатність до розвитку штучних систем визначається наявністю таких властивостей, як самовдосконалення, самоорганізація, штучний інтелект.

Принцип децентралізації – припускає розумний компроміс між повною централізацією системи і здатністю реагувати на вплив зо-

внiшнього середовища окремими пiдсистемами. Спiввiдношення мiж централiзацiєю й децентралiзацiєю визначається метою i призначенням системи. Повнiстю централiзована система є негнучкою, нездатною швидко реагувати i пристосовуватися до мiнливих умов. У системах з високим ступенем децентралiзацiї складнiше узгоджувати функцiонування елементiв з точки зору досягнення глобальної мети, а тому необхідно мати стiйкий механiзм регулювання, який не дозволяє значно вiдхилитися вiд поведiнки, веде до досягнення спiльної мети. За вiдсутностi такого механiзму наявнiсть певного рiвня централiзацiї є об'єктивною необхіднiстю, але ступiнь централiзацiї повинен бути мiнiмальним, i це забезпечить досягнення глобальної мети.

Принцип невизначеностi – у бiльшостi випадкiв дослiджується система, про яку не все вiдомо, поведiнка якої не завжди зрозумiла, не вiдома її структура, непередбачуванi процеси, не вiдомi зовнiшнi впливи i т. д.

Практика застосування системного пiдходу характеризується такими положеннями:

- при дослiдженнi об'єкта як системи описання елементiв не має самодостатнього характеру, оскiльки елемент описується не сам по собi, а з урахуванням його мiсця, ролi i функцiй у системi;
- кожний елемент у системному дослiдженнi має одночасно рiзнi (навіть протилежнi) характеристики. Саме в них i укладена основа для їх розвитку;
- мiж елементами системи завжди є зв'язки двох i бiльше типiв (наприклад, просторовi, функцiональнi, генетичнi). Одним iз проявiв цього є iєрархiчнiсть побудови системи, причому структура системи може мати рiзнi рiвнi та iєрархiї;
- конкретною (хоча й не єдиною) формою реалiзацiї цього взаємозв'язку є управлiння, тому проблема дослiдження процесiв управлiння виникає в будь-якому системному дослiдженнi;
- дослiдження системи здiйснюється у поєднаннi з дослiдженням зовнiшнього середовища, умов його функцiонування, входiв i виходiв;
- при дослiдженнi систем необхідним є вивчення проблеми мети i доцiльного характеру «поведiнки» системи. При цьому завжди

буде спостерігатися неузгодженість локальних цілей окремих підсистем, кооперування й конфлікт цих локальних цілей;

- джерело перетворення системи або її функцій знаходиться, як правило, в межах системи, оскільки це пов'язано з доцільним характером його поведінки. Тому суттєвою рисою багатьох системних об'єктів є те, що вони не просто системи, а системи, що самоорганізуються;
- системне дослідження має виявляти співвідношення функціонування і розвитку системи для отримання повного знання про неї.

У процесі застосування системного підходу створюється абстрактна концептуальна система, котра описується з допомогою символів або інших засобів і є певною структурно-логічною конструкцією, мета якої – слугувати інструментом для розуміння, описання та більш повної оптимізації поведінки реальної системи, зв'язків і відношень її елементів. Отже системний підхід – це методологія дослідження таких властивостей і відношень в об'єктах, які складно спостерігати і важко зрозуміти за допомогою представлення цих об'єктів у вигляді систем, і вивчення їх властивостей і зв'язків як відношень між цілями та засобами їх реалізації.

У теорії права визначають вирішальну роль системного підходу в пізнанні явищ права й права, який дає можливість встановити не лише структуру такого явища, а і його реальну сутність, що має ключове значення для побудови моделі правовідносин зі зниженим рівнем конфліктності (тобто ідеальних). Тож застосування системного підходу до пізнання правових феноменів формує їх сприйняття не відокремлено від суспільного буття, а у безпосередніх і опосередкованих зв'язках із соціальними середовищами і процесами. При цьому, системність правового феномена визначає його структуру як цілісну сукупність елементів, які пов'язані одне з одним і для яких характерні закономірності розвитку в невідривній єдності всіх форм їх проявів – принципів, функцій, методів.

Із позиції теорії пізнання системний підхід дає змогу сформувати понятійний апарат. При цьому, що характерно, системність під час формування такого апарату виявляється у визначенні саме тих явищ і процесів, які об'єктивно потребують відповідного позначення й відтворення в поняттях (у теорії), дефініціях (у чинному законодавстві).

Системний підхід, за широкою інтерпретацією методології Л. фон Берталанфі, передбачає за основу світогляді позиції сприйняття світу як організації. У дослідженні організації системний підхід виходить із того, що будь-яка організація є системою, кожен елемент якої має певні цілі, а завдання управління полягає в інтеграції системоутворювальних елементів, яка може бути досягнута тільки за умови застосування системного підходу. Формування елементів системи передбачає врахування взаємозв'язку їх елементів, коли кожен із елементів посідає визначене місце та виконує конкретну функцію.

Системний підхід, який застосовується у процесі пізнання соціально-правових явищ, передбачає виділення елементів системи за ознаками відносної автономності і структурно-логічного зв'язку одне з одним, що забезпечує єдність і цілеспрямованість функціонування всієї системи.

Незважаючи на суттєвий евристичний потенціал системного підходу, все ж існують межі його використання для дослідження правових явищ. Системний підхід перестав бути якимось трафаретом (калькою), приклавши який на будь-що, можна отримати якийсь результат. Він за своїми функціональними можливостями уявляється лише способом апробації, верифікації отриманих знань, а також певним ракурсом дослідження, який змушує вченого шукати все нові й нові варіанти рішень.

Застосування системного підходу можливо тільки після вже проведеного дослідження об'єкта за допомогою інших методів для отримання комплексного знання.

Похідним від системного підходу і його продовженням є *структурно-функціональний підхід*. Його можна визначити як дослідницький підхід, який полягає в розчленуванні складного об'єкта на складові, у вивченні зв'язків між ними і визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем.

Застосування структурно-функціонального підходу в дослідженні правової системи передбачає виділення елементів її структури, зокрема правових інститутів, з'ясування особливостей їх функціонування і зв'язків між ними. Передбачається, що кожний структурний елемент цієї системи виконує свою частину загальносистемних функцій, що впливає як на його власне існування, так і на всю систе-

му. Більше того, за характером і структурою розподілу функцій між елементами можливе визначення стану як окремих елементів, так і системи в цілому.

Структурно-функціональний підхід включає вивчення функціональних залежностей елементів правової системи: єдності правових інститутів, відповідності їх функціонування потребам соціальних суб'єктів; виявлення того, як реалізується потреба у пристосуванні системи до змінного середовища, тощо.

Достатньо часто у правових наукових дослідженнях згадується про *телеологічний підхід*¹, хоча він є одним із найменш розроблених і обґрунтованих у юридичній літературі.

Орієнтація дослідника на телеологічний підхід спрямована на з'ясування цілей видання правових актів. Телеологічний підхід передбачає з'ясування смислу норми права за допомогою її мети. При цьому метою норми права виступають певні матеріальні або духовні цінності, які досягаються внаслідок реалізації норми права. Указані цінності можуть належати до різних сфер суспільного життя (економічної, політичної, культурної, ідеологічної), у тому числі й до суто юридичної сфери. Телеологічний підхід покликаний виявити те, що повинно бути після втілення нормативно-правового акта в життя.

Основний зміст телеологічного підходу складають прийоми встановлення цілей законодавства, виходячи з їх ієрархічних взаємозв'язків і залежностей. «Ієрархічні» прийоми в рамках телеологічного підходу включають такі операції: висновки про мету норми, що досліджується, виходячи з мети іншого нормативного припису; умовиводи про спільну мету правового акта; висновки про програмні цілі правового інституту або галузі права.

Результат, на досягнення якого орієнтується дослідник, виходить за межі внутрішнього логічного змісту правової норми, що аналізується за допомогою граматичних і логічних прийомів. Тому при телеологічному підході формально-юридичний аналіз закону органічно пов'язується з вивченням об'єктивної дійсності суспільства. На відміну від історичного підходу, покликаного встановити, що було до ви-

¹ *Телеологія* – це філософське вчення про цільову детермінацію буття, його окремих сфер, об'єктів, процесів, що передбачає наявність у світі об'єктивних цілей, цільових залежностей і доцільності в цілому.

дання і в момент видання нормативно-правового акта, телеологічний підхід сприяє виявленню того, що буде (точніше, повинно бути) після втілення норми права в життя.

Телеологічний підхід певним чином гарантує забезпечення узгодженості змісту підзаконних актів із нормативними актами вищих рівнів, недопущення превалювання відомчих цілей над загальнодержавними цілями правового регулювання. Цей підхід орієнтує на правильні погляди про цілі правового регулювання, сприяє розкриттю ціннісної характеристики закону, його оцінці як соціального блага і, отже, виробленню установки на правомірну, соціально активну поведінку.

§ 3.3. Некласичні міждисциплінарні методологічні підходи: епістемологічні особливості і евристичний потенціал

Будь-яка наукова діяльність пов'язана з діалогом і розумінням професійних текстів. Однією зі специфічних особливостей соціально-гуманітарних наук, зокрема правознавства, є те, що вони мають справу з текстом, який треба читати й розуміти.

Герменевтичний підхід. Герменевтика (грец. *hermeneutike* – тлумачення) розглядає створювані людьми справжні чи можливі тексти, існуючі як специфічні знаково-символьні системи. У цьому випадку гуманітарне пізнання є вторинним відображенням дійсності, первинно опосередкованим текстами, знакова природа яких обумовлює його якість бути носієм інформації (стосовно юриспруденції – правової інформації).

Даний підхід орієнтований на розуміння суцього й належного, на з'ясування перетинів тексту й інтерпретатора.

Герменевтичний підхід є досить плідним при його застосуванні з метою:

- інтерпретації узагальнених правових понять;
- урахування й імплементації загальноновизнаних принципів гуманізму, прав людини, справедливості;
- компенсації технічних недоліків та заповнення прогалів у праві;
- встановлення змісту та форми вираження правових приписів;

- визначення мети правових приписів та їх соціальної спрямованості;
- встановлення місця у правовому акті, галузі, системі права, меж дії правових приписів;
- встановлення суспільно-політичних обставин прийняття правових норм, умов, у яких відбувається їх тлумачення;
- виявлення та усунення прогалин, колізій, та інших недоліків у правових приписах та юридичній практиці;
- оцінювання правових приписів, їх роз'яснення;
- уточнення, конкретизації та деталізації правових приписів тощо.

При застосуванні даного підходу дослідник орієнтується на праворозуміння у різних правових культурах, правових системах і сім'ях, оскільки свобода, справедливість, відповідальність тощо по-різному інтерпретуються в них.

Герменевтичний підхід дозволяє:

- здійснювати множинне пізнання, тлумачення, інтерпретацію;
- забезпечувати психологічне і позарациональне сприйняття, що забезпечує передрозуміння;
- пояснювати логіку тексту і пов'язаних з нею явищ, у тому числі в її соціокультурному й історичному контексті.

У герменевтиці часто використовується інтуїтивний метод, який відновлює ціле за деякими фрагментами на основі здогадки, «інтуїтивного» умоглядного припущення.

У загальних рисах алгоритм проведення герменевтично-правового дослідження текстів повинен включати в себе таку послідовність дослідницьких процедур:

- виявлення юридичного тексту, що підлягає вивченню і його фіксацію. Для письмових документів цей етап дослідження спеціально може і не фіксуватися, але для усних текстів і текстів, які висловлюються в поведінкових актах, виявлення тексту вимагає спеціальної дослідницької роботи;
- попереднє розуміння юридичного тексту з використанням граматичного аналізу: зміст юридичного тексту «схоплюється» у першому наближенні;
- зіставлення юридичного тексту із системою юридичних текстів, в які він включений;

- повернення у попереднє розуміння юридичного тексту з урахуванням виявлених зв'язків з іншими документами, причин створення даного юридичного тексту;
- вивчення соціокультурної ситуації створення документа. Стосовно нормативного правового акта це робиться шляхом вивчення пакета законодавчої ініціативи, громадських обговорень законопроектів (проектів інших нормативно-правових актів), усталеної судової та адміністративної практики. Для інших юридичних документів ситуація ускладнюється значною мірою закритим характером інформації про створення юридичного документа. Можна спиратися на повідомлення у ЗМІ, листування сторін, що не має правового характеру, їх повідомлення про ситуацію, що передусє складанню юридичного документа та ін., проте слід пам'ятати про можливість недостовірності таких відомостей;
- коригування розуміння юридичного тексту з урахуванням виявлених закономірностей і зв'язків. На даному етапі завдання з'ясування змісту юридичного тексту повинне бути виконане. Такий результат має характер припущення, за зауваженням І. Гадамера, хто хоче зрозуміти текст, той завжди робить припущення. Він передбачає смисл цілого, який здається йому першим змістом у тексті. Так виходить тому, що текст читають вже зі значним очікуванням певного сенсу;
- виявлення завдань, які повинні вирішуватися за допомогою аналізованого документа. Юридична герменевтика спрямована не тільки на розуміння юридичного тексту, а й на його інтерпретацію, виходячи з тих потреб, які з його допомогою повинні задовольнятися на момент інтерпретації. Життя, відносини, регламентовані юридичним текстом, є рухливими і не можуть зберігати, на відміну від тексту, застиглу форму. Через певний час, після неминучої зміни потреб суб'єктів, зафіксований текст виявляється неактуальним. Необхідність актуалізації змісту тексту, «підведення» його під існуючі на момент інтерпретації потреби призводить до необхідності телеологічної інтерпретації. У такому випадку важливо відчувати грань між розумінням тексту і свавіллям інтерпретатора. Мірилом правильного розуміння сенсу тексту є збереження мети його створення і

його застосування. На цьому етапі герменевтичне дослідження перетинається з аксіологічним, у ході якого виявляються цілі створення і застосування юридичного тексту. Тобто правильною інтерпретацією тексту є така, в якій незалежно від надання того чи іншого сенсу словам або виразам, використаним у тексті, основна ідея тексту, закладена в нього мета залишаються незмінною;

- роз'яснення смислу тексту – заключний етап герменевтичного тлумачення, що вимагає фіксації отриманих результатів у вигляді роз'яснення.

Евристичний потенціал герменевтичного підходу полягає в отриманні відомостей про смисл тексту, закладений у нього автором, і про те, для чого цей текст може бути використаний. У науковому дослідженні такий результат повинен бути проміжним, давати підставу для роздумів ученого про правові явища і служити приводом для виявлення проблем в адекватності викладення фактичних обставин.

Антропологічний підхід. Це підхід до дослідження правових феноменів з точки зору юридизації людського буття, обумовленої конкретними історичними типами цивілізацій. У результаті цього виявляються закономірності, що роз'яснюють основні зв'язки особистісного, соціального та правового життя соціуму.

Антропологічний підхід виходить з визнання людини як первинної правової реалії. В основі даного підходу лежить визнання протиріччя між загальнолюдським і індивідуальним, між інтересами держави й особистості.

Антропологічний підхід можна застосувати у дослідженнях практично всіх галузей права, оскільки людина вважається головним суб'єктом правових відносин практично у всіх правових системах.

Даний підхід націлений на вивчення внутрішнього світу людини, який дозволяє йому реалізувати себе як суб'єкта права. У рамках даного підходу в основу поведінки людини у правовій сфері закладаються попередній досвід життєдіяльності й людські переживання.

Застосування даного підходу особливо виправдано при дослідженні еволюції різних правових систем, при вивченні сімейно-правових і спадково-правових відносин у рамках різних правових систем.

Використання антропологічного підходу в рамках методології порівняльно-правових досліджень дозволяє визначити реальне місце людини у правовому житті суспільства, що забезпечує об'єктивний розгляд закономірностей формування й функціонування різних правових систем.

Особливе значення антропологічний підхід має у кримінології, наприклад, при типології злочинців.

Аксіологічний підхід. Полягає в зосередженості на цінностях як загальнозначущих принципах, які визначають людську діяльність і мотивацію правової поведінки. Головним змістом даного підходу є аналіз різних ціннісних аспектів правової реальності.

У рамках даного підходу важливо розмежувати норми і цінності, як загальнокультурні, так і специфічно правові, виявити їх ієрархію.

Аксіологічний підхід дозволяє міркувати про різні типи праворозуміння в рамках різних правових систем залежно від того, яка реальна роль права в житті різних спільнот. Залежно від того, як проявляється особистісна цінність права, можна робити висновки про те, до якої правової сім'ї належить та чи інша правова система, який рівень реалізації прав людини в різних правових системах. Наприклад, якщо в західних правових системах право відіграє роль головного регулятора суспільних відносин і виступає головним засобом захисту прав людини, то в «незахідних» правових системах право не є єдиним і головним регулятором відносин у суспільстві і роль права в еволюції цих спільнот є різною.

Таким чином, завдяки аксіологічному підходу можна розкрити сутнісно-змістовний аспект сприйняття права в різних правових системах, що, у свою чергу, дозволяє виявити закономірності їх формування та механізм функціонування.

Феноменологічний підхід. Найчастіше «феноменологічним» називають суто описовий, такий, що не претендує на встановлення причинно-наслідкового зв'язку, підхід.

Феноменологічний підхід у науці – це підхід, за якого не звертають увагу на процеси більш «низького» рівня, які дійсно відбуваються (ці процеси можуть бути просто невідомі). Типовий приклад – теорія держави і права, яку не цікавлять конкретні процеси у державі й суспільстві. Детальна теорія, що пояснює, що ж відбувається «насправді», у даному випадку – це соціологія, економіка, демографія і т.д.

Феноменологічний підхід орієнтований на дескриптивність (описовість). Специфіка феноменологічного підходу пов'язана із встановленням і обґрунтуванням зв'язків між об'єктивними й суб'єктивними аспектами правової реальності, які створюють основу для розуміння правових явищ, виражену в принципі інтерсуб'єктивності.

Особливістю феноменологічного підходу є використання спеціальної ускладненої феноменологічної термінології, яка рідко вживається в юридичній літературі (наприклад, терміни «редукція», «рефлексія», «інтенціональність», «ейдос», «інтерсуб'єктивність» та ін.).

Як уже зазначалось, редукція – це дослідницький підхід, згідно з яким пояснення складного правового феномену зводиться до простих феноменів.

Інтенційність (лат. *intentio* – намір) – центральна властивість людської свідомості бути спрямованою на деякий предмет; акт надання сенсу предмету при постійній можливості розрізнення предмета й сенсу.

Ейдос – категорія, що інтерпретує вихідне смислове значення якого-небудь поняття. Спрощено ейдос – це чиста сутність.

Інтерсуб'єктивність – характеристика результату застосування емпіричних методів (спостереження, експерименту) як незалежного від конкретного дослідника. Інтерсуб'єктивним вважається таке знання, яке отримано в результаті безперервного експерименту й верифіковане нескінченно великою кількістю експертів. Унаслідок цього об'єктивне знання є практично недосяжним.

Сам одиничний дослідник у силу суб'єктивності не здатний верифікувати свій науковий результат. Тому інтерсуб'єктивним стає знання, яке пройшло об'єктивно необхідну верифікацію.

Інтерсуб'єктивність як принцип пізнання має два самостійних значення:

- з одного боку, він полягає в необхідності визнання процесу й результату проведеного дослідження іншими суб'єктами для встановлення його об'єктивності (інтерсуб'єктивна перевірка);
- з другого боку, принцип інтерсуб'єктивності означає розгляд правової реальності як результату взаємодії двох і більше суб'єктів (інтерсуб'єктивна реальність).

Інтерсуб'єктивність як аксіологічний принцип включає два взаємопов'язаних аспекти:

- з одного боку, цінність (сутність) права проявляється в кореляції, взаємності та єдності прав і обов'язків суб'єктів правовідносин;
- з другого боку, реалізація права пов'язана з його визнанням, яке являє собою колективний соціальний акт, що відображає виявлення й усвідомлення правової цінності в конкретному юридичному феномені.

Феноменологічний підхід до пізнання права являє собою процес застосування певних пізнавальних процедур і засобів, що проявляються в рамках трьох послідовних стадій. На першій стадії відбувається описання правової структури як системи взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів. Друга стадія полягає в дослідженні актів свідомості, що беруть участь у пізнанні правового явища на основі ціннісного почуття. У рамках даної стадії відбувається виявлення ціннісного змісту права, а також визнання необхідності взаємодії суб'єктів для реалізації їх прав і обов'язків. Третю стадію становить описання універсальної сутності конкретного правового феномену, яка належить до сфери правових цінностей (справедливості, свободи, рівності).

Синергетичний підхід. Термін «синергетика» ввів у науковий обіг німецький філософ, професор Інституту синергетики й теоретичної фізики у Штутгарті Ганс Хакен наприкінці 60-х рр. XX ст. Дана теорія у США отримала назву «теорія динамічного хаосу» (Мітчелл Фейгенбаум), у франкомовних країнах – «теорія дисипативних структур» (Ілля Пригожин), у Німеччині – «синергетика» (Герман Хакен). У вітчизняній літературі, крім зазначених, вживається назва «теорія самоорганізації». Однак загальноприйнятим став термін «синергетика» (загальна кооперативна дія).

Синергетика (грец. *synergos* – узгоджено діючий) – це напрям міждисциплінарних досліджень, об'єктом яких є процеси самоорганізації у відкритих системах.

Особливістю синергетики є те, що вона спирається на подібність математичних моделей, ігноруючи різну природу описуваних ними систем. Дана обставина багато в чому й визначає її міждисциплінарний характер.

Сутність синергетики відображають її поняття і принципи.

Серед принципів синергетики, як правило, виділяють сім: два принципи буття (гомеостатичність і статична ієрархічність) і п'ять принципів становлення (нелінійність, нестійкість, незамкнутість, динамічна ієрархічність, можливість спостереження).

Принципи буття характеризують фазу порядку, стабільного функціонування системи, її жорстку онтологію, прозорість і простоту описання.

Принцип гомеостатичності. Гомеостаз – це здатність відкритої системи зберігати сталість свого внутрішнього стану за допомогою скоординованих реакцій, що дозволяють їй слідувати до своєї мети. Відповідно до законів кібернетики, будь-яка система є телеологічною, тобто має мету існування. При цьому мета задає системі коригувальні сигнали (програму поведінки), що дозволяють їй не збитися з курсу розвитку. Це коректування здійснюється за рахунок зворотних зв'язків, що пригнічують будь-яке відхилення в програмі поведінки.

Принцип статичної ієрархічності. Основним змістом структурної ієрархії є ставлення вищих рівнів до нижчих. Те, що для нижчого рівня є структура-порядок, для вищого є безструктурний елемент хаосу (для права – різноманітність юридичних норм), будівельний матеріал.

Принципи становлення характеризують фазу трансформації, оновлення системи, послідовного проходження нею загибелі старого порядку, хаосу випробувань альтернатив і, нарешті, народження нового порядку.

Принцип нелінійності. Нелінійність – це порушення принципу суперпозиції (накладення) – порушення пропорційності входів і виходів. Інакше кажучи, результат непропорційний зусиллям: мале зусилля може спричинити великі наслідки, і навпаки, великі зусилля можуть привести до незначних змін.

Принцип незамкнутості (відкритості). Даний принцип наголошує, що складні системи постійно здійснюють обмін із зовнішнім середовищем, речовиною, енергією, інформацією. Саме відкритість дозволяє таким системам еволюціонувати від простого до складного.

Принцип нестійкості. Стан, траєкторія або програма системи є нестійкими, якщо будь-які як завгодно малі відхилення від них збільшуються. При таких відхиленнях (точках біфуркації) можна як завгодно

слабкими впливами вплинути на вибір поведінки системи, на її долю, траєкторію розвитку.

Принцип динамічної ієрархічності. Розвиток системи можливий при взаємодії більш аніж двох рівнів її буття: мікро-, макро- й мегарівнів.

Принцип спостережливості. Сприйняття й розуміння порядку і хаосу залежить від рівня спостереження, просторово-часового масштабу.

Синергетика спрямована на розкриття універсальних механізмів самоорганізації й еволюції складних систем будь-якого типу, як природних, так і людиномірних, у тому числі й когнітивних (систем пізнання людини); на розкриття наскрізного зв'язку різних рівнів буття: мікро-, макро- й мегарівня.

Під самоорганізацією розуміється здатність до саморозвитку тих чи інших систем, що використовують при цьому не тільки вплив енергії, інформації і речовини ззовні, а й внутрішні можливості.

У відкритих нелінійних системах за рахунок потоку енергії і речовини із зовнішнього середовища створюється й підтримується нерівноважність. Завдяки цьому відбувається взаємодія елементів і підсистем, що приводить до їх узгодженої поведінки і, в результаті, – до утворення нових стійких структур і самоорганізації.

Природний шлях розвитку всіх систем полягає в їх прагненні до рівноваги, до однорідності, до рівномірного розподілу речовини й енергії по всьому тілу системи. Принципова неможливість здійснення цього прагнення стверджується законом самоорганізації, який свідчить, що складні системи на шляху до однорідності (хаосу) створюють певні структури, які є формами життя цих систем.

Синергетика, як правило, має справу з відкритими нелінійними системами. Відкритість системи – це наявність у ній каналів обміну речовиною й енергією (інформацією) з навколишнім середовищем. Суттєвою характеристикою для синергетичного аналізу такої системи є *ентропія* – міра хаосу, однорідності, міра ймовірності перебування системи в даному стані.

Нелінійна система – це відкрита система, головною особливістю функціонування якої є порушення принципів пропорційності між кількістю інформації на «вході» й на «виході».

При підвищенні рівня ентропії у системі відбуваються процеси утворення *структур-атракторів* (англ. *attract* – залучати, притягати) – реальних стійких структур, на які виходять процеси розвитку в нелінійних середовищах у результаті загасання в них перехідних процесів. Якщо траєкторія розвитку того чи іншого елемента пройшла досить близько до атрактора, то з часом вона вже не покине його околиць і буде спостерігатися ефект тяжіння до атрактора. У режимі атрактора невизначеність розвитку системи мінімальна і система є стійкою, однорідною.

Однак стан атракції є тимчасовим і зовнішні впливи поступово починають здійснювати деструктивний вплив на систему. Виникає явище нестійкості.

Нестійкість системи – режим надшвидкого розвитку внутрішньосистемних процесів, що підвищує імовірність розпаду складних структур.

Параметри системи починають змінюватися і можуть досягти точки біфуркації.

Точка біфуркації – критичне значення збурених параметрів, за якого система досягає порогу своєї стійкості. Це точка розгалуження шляхів розвитку.

Наближаючись до точки біфуркації, система стає дуже чутливою до окремих малих флуктуацій. Зростає ентропія.

Відносно права в узагальненому вигляді поняття біфуркації слід пов'язувати з поняттям «негативна ефективність правових норм», тобто коли дія тих чи інших правових норм не сприяє, а, навпаки, перешкоджає досягненню правових цілей. У результаті настає момент, коли така система не спроможна нейтралізувати ці впливи.

На цій стадії розвитку система може досягти ентропійного бар'єра, в результаті чого може відбутися самоорганізаційний стрибок.

З точки зору синергетики у такій ситуації можливими є два напрями якісної зміни системи – або повна деградація, або нова самоорганізація.

Структурний порядок, що як наслідок цього виникає в системі, називається дисипативним.

Дисипативність системи (дисипація – це розсіювання речовини та енергії) – виникає внаслідок взаємодії з хаотичним оточенням як здатність до впорядкованого розсіювання внутрішньої неоднорід-

ності. Найважливіша особливість дисипативної системи полягає в тому, що вона поєднує порядок із хаосом. Виникнення порядку в такій системі з кількісної точки зору виражається у зменшенні її ентропії, але останнє відбувається за рахунок збільшення хаосу в навколишньому середовищі. Система не тільки виникає, але й існує за рахунок поглинання порядку із середовища і, отже, за рахунок посилення там хаосу.

Таким чином, дисипативна система здійснює синтез порядку й хаосу. Сутність цього синтезу полягає в тому, що тепер упорядкована структура не може існувати без невпорядкованої, порядок не може існувати без хаосу.

Механізм взаємопереходу порядку й хаосу, що відображає суть самоорганізації, проявляється у чергуванні двох взаємовиключних процесів: ієрархізації й деієрархізації.

Як приклад, відкритою дисипативною системою виступає законодавчий процес, який нестійкий до інтересів суспільства – «зовнішнього середовища». Він існує за рахунок постійного обміну інформацією із суспільством: вивчення суспільних потреб приводить до закріплення їх у юридичних нормах, якщо ж дія норм не впорядковує суспільні відносини, то виникає проблема вивчення суспільних потреб.

У соціальному середовищі спонукальною силою, відповідальною за самоорганізацію, виступає соціальний відбір, основними чинниками якого є: тезаурус, детектор, селектор.

Тезаурус – це безліч можливих дисипативних структур, що виникають потенційно в надрах цієї структури як результат відповідної біфуркації. Така безліч, як правило, буває пов'язаною зі зміною покоління. Виникаюча невідповідність старої соціальної структури (форма влади або власності) новим соціальним елементам (нові люди й нові корпорації) породжує в суспільній свідомості уявлення про можливі варіанти іншого структурування суспільства.

Детектор – внутрішня взаємодія елементів соціальної системи, що вибирає з тезауруса певну біфуркаційну структуру і тим самим перетворює її з можливості в дійсність. Внутрішня взаємодія елементів соціальної системи може здійснюватися як у формі кооперації, так і у формі конкуренції, а також і у формі їх єдності, тому динаміка детектора складно передбачувана.

Функцію соціального детектора відіграє зіткнення різних соціальних ідеалів, яке визначає те, яка саме з можливих структур соціально-устрою буде обрана й реалізована.

Селектор – це прагнення системи до стану максимальної стійкості по відношенню до можливих впливів з боку навколишнього середовища.

У ролі селектора зазвичай виступає один із принципів, яким керуються у боротьбі носії ідеалів: принцип фундаменталізму (непримиримості); принцип компромісу; принцип арбітражу (нейтралізації); принцип конвергенції (синтезу).

Із наведеного вище стислого розгляду синергетичного підходу можна зробити такі гносеологічні висновки:

- зв'язок між системами різних рівнів організації здійснюється через хаос;
- віддаляючись від рівноваги, узгодженість поведінки елементів зростає;
- у нерівноважних умовах незалежність елементів поступається місцем корпоративній поведінці;
- при переході від неврегульованого стану до стану порядку всі системи поведуться однаково;
- системи завжди відкриті (існує обмін із зовнішнім середовищем);
- для складних систем існує, як правило, декілька шляхів розвитку;
- середовище виступає як носій різних форм майбутньої організації системи, як поле неоднозначних шляхів розвитку;
- головне не сила, а правильна конфігурація впливу на систему. Малі, але правильно організовані впливи є надзвичайно ефективними;
- складноорганізованим системам не можна нав'язати шляхи їх розвитку;
- у синергетиці випадковість – це вже не форма доповнення необхідності, якою можна знехтувати, а цілком самостійне явище, яке здатне впливати на сутність різного роду процесів.

Можливість застосування понять і принципів синергетики у пізнанні правової дійсності корениться у самій природі права як складному й системному утворенні. Таке застосування полягає в тому, щоб

загальні поняття і принципи синергетики наповнити конкретним правовим змістом.

У принципі синергетика як метод пізнання належить до філософського рівня наукової методології. Вона безпосередньо впливає на формування парадигми, стилю наукового мислення, картини світу.

В юридичній літературі про синергетику переважно ведуть мову як про парадигму. Однак більш правильним є розуміння синергетики як стилю наукового мислення. Розглядаючи синергетику як стиль наукового мислення, ми одночасно підкреслюємо її взаємодоповнення з діалектикою у пізнанні суті правових явищ. Це проявляється:

- у частковій відмові від понять, законів і принципів діалектики;
- в уточненні низки положень діалектики (категорії «необхідність і випадковість», «причина і наслідок», «можливість і дійсність»);

у запозиченні таких принципів діалектичної логіки, як об'єктивність, всебічність і повнота пізнання.

Література

1. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. С. 456–459.
2. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Синергетичний підхід. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 788-789.
3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Системний підхід. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 792-795.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2023. 488 с.
5. Денисова А. В. Діалектика і системний підхід як основа методології дослідження проблеми адміністративного нагляду органів виконавчої влади України. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 108-113.
6. Дзьобань О. П. Філософія науки: підручник. Київ; Одеса: Фенікс, 2024. 516 с.
7. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 5–12.

8. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Соціологічний та аксіологічний напрямки сучасних правових досліджень. *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 5–13.
9. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Догматичний напрям методології формування сучасної національної доктрини приватного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 42–57.
10. Малигіна В. Д., Холодова О. Ю., Акімова Л. М. Методологія наукових досліджень: монографія. Рівне: НУВГП, 2016. 247 с.
11. Палагін О. В., Кургаєв О. П. Міждисциплінарні наукові дослідження: оптимізація системно-інформаційної підтримки. *Вісник Національної академії наук України*. Київ, 2009. № 3. С. 14-25.
12. Стець О. М., Павліченко Є. В., Косяк О. В. Узагальнення наукових досліджень в області становлення та розвитку компаративістики: юридичний аспект: монографія. Кривий Ріг: Чернявський Д. О. [вид.], 2023. 174 с.

Розділ II

**ПРАКСЕОЛОГІЯ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

НАУКОВІ СТУПЕНІ І ВЧЕНІ ЗВАННЯ В УКРАЇНІ

§ 4.1. Підготовка докторів філософії та докторів наук в Україні

В Україні відпрацьований механізм підготовки здобувачів вищої освіти на третьому (освітньо-науковому) та науковому рівнях вищої освіти з метою здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії та доктора наук відповідно.

Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії здійснюється:

- в аспірантурі (ад'юнктурі) закладу вищої освіти (наукової установи) за очною (денною, вечірньою) або заочною формою навчання;
- поза аспірантурою (для осіб, які професійно провадять наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи у відповідному закладі вищої освіти (науковій установі)).

Підготовка здобувачів ступеня доктора наук здійснюється:

- в докторантурі закладу вищої освіти (наукової установи) за очною (денною) формою навчання;
- шляхом самостійної підготовки їх наукових досягнень до захисту.

Підготовка осіб в аспірантурі (ад'юнктурі) та докторантурі здійснюється:

- за рахунок видатків державного бюджету у державних закладах вищої освіти чи наукових установах (державне замовлення) та за рахунок видатків місцевих бюджетів у державних та комунальних закладах вищої освіти чи наукових установах (регіональне замовлення);
- за рахунок коштів юридичних чи фізичних осіб (на умовах контракту, зокрема за кошти грантів, які отримав заклад вищої

освіти (наукова установа) на проведення наукових досліджень, за якими передбачається підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії або доктора наук).

Для провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти заклади вищої освіти (наукові установи) зобов'язані отримати відповідну ліцензію.

На науковому рівні вищої освіти підготовка докторів наук закладами вищої освіти (науковими установами) здійснюється без отримання ліцензії.

У разі підготовки докторів філософії за освітньо-науковою програмою, узгодженою між закладом вищої освіти і науковою установою, виконання навчального плану здійснюється закладом вищої освіти, а забезпечення проведення наукових досліджень згідно з індивідуальним планом наукової роботи здійснюється науковою установою або закладом вищої освіти разом з науковою установою. У такому разі під час ліцензування освітньої діяльності закладу вищої освіти (наукової установи) на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти за відповідною спеціальністю та під час акредитації відповідної освітньо-наукової програми враховуються показники спільного наукового потенціалу закладу вищої освіти і відповідної наукової установи (зокрема показники кадрового, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення).

Науково-методичне забезпечення та організацію діяльності аспірантури (ад'юнктури) і докторантури закладів вищої освіти (наукових установ) здійснюють їх вчені (наукові, науково-технічні, технічні) ради.

У закладах вищої освіти (наукових установах) для координації діяльності структурних підрозділів, які здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук, може створюватися відділ аспірантури (ад'юнктури) і докторантури.

Для врегулювання відносин між аспірантом (ад'юнктом) або докторантом та закладом вищої освіти (науковою установою) укладається договір.

Вступ до аспірантури (ад'юнктури) та докторантури здійснюється на конкурсній основі відповідно до цього Порядку, Умов прийому на навчання до закладів вищої освіти, затверджених МОН, та правил прийому до відповідного закладу вищої освіти (наукової установи).

Правила прийому до закладу вищої освіти, зокрема щодо прийому до аспірантури (ад'юнктури) та докторантури, затверджує вчена рада закладу вищої освіти на основі Умов прийому на навчання до закладів вищої освіти та в установлені строки оприлюднює їх на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти.

Відповідно до Умов прийому на навчання до закладів вищої освіти вчена рада наукової установи, яка здійснює підготовку докторів філософії (згідно з отриманою ліцензією на провадження відповідної освітньої діяльності) та/або докторів наук, затверджує Правила прийому до наукової установи, якими регулюється вступ на відповідні рівні вищої освіти, та в установлені строки оприлюднює їх на офіційному веб-сайті наукової установи.

Правила прийому до закладу вищої освіти (наукової установи) діють протягом відповідного календарного року і визначають, зокрема:

- порядок, перелік і строки подання документів для вступу до аспірантури (ад'юнктури) та докторантури закладу вищої освіти (наукової установи);
- зміст, форму і строки вступних випробувань для конкурсного відбору вступників до аспірантури (ад'юнктури) та докторантури за кожною спеціальністю або відповідною галуззю знань.

Нормативний строк підготовки доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) незалежно від форми навчання становить чотири роки, а підготовки доктора наук у докторантурі – два роки.

Підготовка в аспірантурі (ад'юнктурі) чи докторантурі передбачає виконання особою відповідної освітньо-наукової або наукової програми закладу вищої освіти (наукової установи) за певною спеціальністю та проведення власного наукового дослідження. Невід'ємною складовою освітньо-наукової програми аспірантури (ад'юнктури) та наукової програми докторантури є підготовка та публікація наукових публікацій.

Аспіранти (ад'юнкти) і докторанти проводять наукові дослідження згідно з індивідуальним планом наукової роботи, в якому визначаються зміст, строки виконання та обсяг наукових робіт, а також запланований строк захисту дисертації протягом строку підготовки в аспірантурі (ад'юнктурі) та докторантурі.

Індивідуальний план наукової роботи погоджується здобувачем з його науковим керівником (консультантом) та затверджується вченою

радою закладу вищої освіти (наукової установи) або вченою радою відповідного структурного підрозділу протягом двох місяців з дня зарахування здобувача до закладу вищої освіти (наукової установи).

Індивідуальний план наукової роботи є обов'язковим до виконання здобувачем відповідного ступеня і використовується для оцінювання успішності запланованої наукової роботи.

Невиконання індивідуального плану наукової роботи або порушення строків виконання індивідуального плану наукової роботи без поважних причин, передбачених законодавством, може бути підставою для ухвалення вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи) рішення про відрахування аспіранта (ад'юнкта) або докторанта.

Особа, яка раніше навчалася в аспірантурі (ад'юнктурі) чи докторантурі за державним (регіональним) замовленням і не захистилася або була відрахована з неї достроково, має право на повторний вступ до аспірантури (ад'юнктури) чи докторантури за державним (регіональним) замовленням лише за умови відшкодування коштів, витрачених на її підготовку, у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку.

Підготовка в аспірантурі (ад'юнктурі) та докторантурі завершується наданням висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації. Здобувачі мають право на вибір спеціалізованої вченої ради.

Аспірант (ад'юнкт) або докторант, який захистився до закінчення строку підготовки в аспірантурі (ад'юнктурі) або докторантурі, має право за власним вибором:

- отримати одноразову виплату в сумі залишку стипендії, передбаченої у бюджеті закладу вищої освіти (наукової установи) на відповідний календарний рік, та за власною заявою бути відрахованим з аспірантури (ад'юнктури) або докторантури;
- отримати за власною заявою оплачувану академічну відпустку на строк, що залишився до завершення нормативного строку підготовки в аспірантурі (ад'юнктурі) або докторантурі.

Якщо аспірант (ад'юнкт) захистив дисертацію на другому чи третьому році підготовки в аспірантурі (ад'юнктурі) та був обраний за конкурсом на відповідну посаду наукового (науково-педагогічного) працівника в такому закладі вищої освіти (науковій установі), то загальна сума залишку стипендії нараховується йому як щомісячна надбавка до заробітної плати.

Державні органи, до сфери управління яких належать вищі військові навчальні заклади (зклади вищої освіти із специфічними умовами навчання), військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти відповідно до закону мають право своїми актами встановлювати особливі вимоги до підготовки та реалізації прав і обов'язків здобувачів в аспірантурі (ад'юнктурі) та докторантурі. Такі особливі вимоги погоджуються з МОН.

Аспіранти (ад'юнкти) і докторанти користуються правами здобувачів вищої освіти, визначеними Законом України «Про вищу освіту». З метою належного проведення наукових досліджень аспіранти (ад'юнкти) і докторанти також мають право на:

- вільний доступ до всіх видів відкритої наукової інформації, наявної у закладах вищої освіти (наукових установах), бібліотеках і державних архівах України;
- отримання методичного і змістовного наукового консультування щодо власного дослідження від наукового керівника (консультанта), для аспірантів (ад'юнктів) – на чіткий розподіл обов'язків між науковими керівниками у разі призначення вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи) двох керівників;
- безпечні та нешкідливі умови для проведення наукових досліджень, забезпечення належно обладнаним місцем для наукової роботи;
- академічну мобільність, що реалізується відповідно до Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність¹;
- академічну та соціальну відпустку відповідно до законодавства;
- трудову діяльність у позанавчальний час відповідно до законодавства.

Аспіранти (ад'юнкти) і докторанти зобов'язані виконувати всі обов'язки здобувачів вищої освіти, визначені Законом України «Про вищу освіту». З метою забезпечення належного проведення наукових досліджень аспіранти (ад'юнкти) і докторанти також зобов'язані:

- дотримуватися принципів академічної доброчесності, морально-етичних норм і стандартів поведінки дослідників у відпо-

¹ Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність: постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2015 р. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF#n8>.

відній галузі (професії), встановлених закладом вищої освіти (науковою установою);

- виконувати індивідуальний план наукової роботи та систематично звітувати про хід його виконання на засіданні кафедри, відділу, лабораторії чи іншого підрозділу закладу вищої освіти (наукової установи), який уповноважений для цього його вченою радою;
- подати до спеціалізованої вченої ради свої наукові досягнення у вигляді дисертації (для аспірантів і ад'юнктів) та у вигляді дисертації, або опублікованої монографії, або за сукупністю опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях статей (для докторантів) у спеціалізованій вченій раді.

Покладення закладом вищої освіти (науковою установою) на аспіранта (ад'юнкта) чи докторанта обов'язків, не пов'язаних з виконанням відповідної освітньо-наукової (наукової) програми та підготовкою дисертації (монографії, статей), забороняється.

Аспіранти (ад'юнкти) і докторанти мають право брати участь у конкурсах на отримання грантової підтримки наукових досліджень та стипендій, заснованих на честь видатних діячів науки, освіти, культури, громадських діячів, а також заснованих Президентом України, Кабінетом Міністрів України, державними чи недержавними органами, підприємствами, установами чи організаціями.

Основною формою підготовки здобувачів ступеня доктора філософії на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти є аспірантура (ад'юнктура). До аспірантури (ад'юнктури) на конкурсній основі приймаються особи, які здобули вищу освіту ступеня магістра. До вступних випробувань допускаються особи, які вчасно подали всі необхідні для вступу документи згідно з правилами прийому до закладу вищої освіти (наукової установи). Приймальна комісія може відмовити особі в допуску до проходження вступних випробувань до аспірантури (ад'юнктури) виключно у зв'язку з неподанням в установлений строк документів, визначених правилами прийому.

Перелік документів, необхідних для вступу до аспірантури (ад'юнктури), повинен включати:

- заяву вступника;

- копію диплома магістра (спеціаліста) із зазначенням здобутої спеціальності (кваліфікації);
- у разі потреби документ про визнання особи органами медико-соціальної експертизи особою з інвалідністю.

Для вступу до аспірантури (ад'юнктури) за спеціальностями медичного або ветеринарного спрямування вступник подає диплом магістра із зазначенням відповідної спеціальності медичного або ветеринарного спрямування.

У правилах прийому до закладу вищої освіти (наукової установи) може бути визначено додатковий перелік документів, обов'язкових для допуску до вступних випробувань.

Особа, яка подає для вступу до аспірантури (ад'юнктури) диплом, що виданий іноземним закладом вищої освіти, допускається до вступних випробувань нарівні з іншими особами. Зарахування такого вступника здійснюється в разі успішного складення ним вступних випробувань та прийняття вченою радою відповідного закладу вищої освіти (наукової установи) рішення про визнання його диплома.

Прийом на навчання до аспірантури закладів вищої духовної освіти здійснюється з урахуванням положень їх статутів (положень про них), зареєстрованих у встановленому законодавством порядку.

Вступні випробування до аспірантури (ад'юнктури) закладу вищої освіти (наукової установи) складаються з:

- вступного іспиту із спеціальності (в обсязі програми рівня вищої освіти магістра з відповідної спеціальності);
- вступного іспиту з іноземної мови (англійської, німецької або французької) в обсязі, який відповідає рівню B2 Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти. Вступник, який підтвердив свій рівень знання, зокрема англійської мови, дійсним сертифікатом тестів TOEFL, або International English Language Testing System, або сертифікатом Cambridge English Language Assessment, звільняється від складення вступного іспиту з іноземної мови. Під час визначення результатів конкурсу зазначені сертифікати прирівнюються до результатів вступного випробування з іноземної мови з найвищим балом;
- інших форм вступних випробувань (іспити, співбесіди, презентації дослідницьких пропозицій чи досягнень).

Вступні випробування для осіб з особливими освітніми потребами проводяться з урахуванням особливих освітніх потреб, зазначених у заяві вступника, та рекомендацій медико-соціальної експертизи.

Вага бала з кожного вступного випробування під час підрахування результатів конкурсу визначається в правилах прийому до закладу вищої освіти (наукової установи).

Відповідно до правил прийому до закладу вищої освіти (наукової установи) особам, які вступають до аспірантури (ад'юнктури) з іншої галузі знань (спеціальності) аніж та, яка зазначена в їх дипломі магістра (спеціаліста), можуть бути призначені додаткові вступні випробування.

Результати вступних випробувань до аспірантури (ад'юнктури) дійсні для вступу до відповідного закладу вищої освіти (наукової установи) протягом одного календарного року.

Вступні випробування до аспірантури (ад'юнктури) проводяться предметними комісіями, до складу яких входить, як правило, три-п'ять осіб, які призначаються керівником закладу вищої освіти (наукової установи).

До складу предметних комісій включаються доктори філософії та доктори наук, які проводять наукові дослідження за відповідною спеціальністю та відповідають за виконання відповідної освітньо-наукової програми. До складу предметних комісій можуть бути призначені також представники інших закладів вищої освіти (наукових установ), з якими укладено договори про ведення спільної наукової діяльності та/або про спільне керівництво дослідженнями аспірантів (ад'юнктив), та/або про спільне виконання освітньо-наукової програми або з якими здійснюється підготовка докторів філософії за спільною освітньо-науковою програмою, узгодженою між закладом вищої освіти і науковою установою. До складу предметної комісії з іноземної мови можуть включатися також особи, які не мають наукового ступеня і вченого звання, але вільно володіють відповідною іноземною мовою і за рішенням вченої ради можуть кваліфіковано оцінити рівень знання відповідної мови вступником.

За результатами проведення вступних випробувань до аспірантури (ад'юнктури) приймальна комісія приймає рішення щодо кожного вступника за процедурою, визначеною правилами прийому до закладу вищої освіти (наукової установи). Рішення приймальної комісії про

зарахування до аспірантури (ад'юнктури) затверджується наказом керівника закладу вищої освіти (наукової установи), який оприлюднюється в установленому порядку.

Аспіранту (ад'юнкту) одночасно з його зарахуванням відповідним наказом керівника закладу вищої освіти (наукової установи) призначається науковий керівник з числа наукових або науково-педагогічних працівників з науковим ступенем.

Науковий керівник аспіранта (ад'юнкта) здійснює наукове керівництво роботою над дисертацією, надає консультації щодо змісту і методології наукових досліджень аспіранта (ад'юнкта), контролює виконання індивідуального плану наукової роботи та індивідуального навчального плану аспіранта (ад'юнкта) і відповідає перед вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи) за належне та своєчасне виконання обов'язків наукового керівника.

Науковий керівник, який є доктором наук, може здійснювати одночасне наукове керівництво (консультавання), як правило, не більше п'яти здобувачів наукових ступенів, включаючи тих, що здобувають науковий ступінь доктора наук.

Науковий керівник, який має ступінь доктора філософії, може здійснювати одночасне наукове керівництво роботою над дисертаціями, як правило, не більше трьох здобувачів наукового ступеня доктора філософії.

На здійснення наукового керівництва роботою над дисертацією одного аспіранта (ад'юнкта) науковому керівникові відводиться щороку 50 академічних годин навчального навантаження. Вчена рада закладу вищої освіти (наукової установи) з урахуванням потреб аспіранта (ад'юнкта) та ефективності роботи наукового керівника з підготовки докторів філософії може відвести більшу кількість годин навчального навантаження керівникові з їх оплатою за рахунок коштів спеціального фонду закладу вищої освіти (наукової установи).

Рішенням вченої ради аспіранту (ад'юнкту) може бути призначено два наукових керівники з відповідним розподілом годин навчального навантаження та обов'язків між ними.

Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) здійснюється за освітньо-науковою програмою та навчальним планом, що затверджуються вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи) для кожної спеціальності.

Протягом строку навчання в аспірантурі (ад'юнктурі) аспірант (ад'юнкт) зобов'язаний виконати всі вимоги освітньо-наукової програми, зокрема здобути теоретичні знання, уміння, навички та інші компетентності, достатні для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіти методологією наукової та педагогічної діяльності, а також провести власне наукове дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та/або практичне значення, та захистити дисертацію.

Освітньо-наукова програма та навчальний план аспірантури (ад'юнктури) складаються з освітньої та наукової складових. Навчальний план аспірантури (ад'юнктури) повинен містити інформацію про перелік та обсяг навчальних дисциплін (30-60 кредитів Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи (далі – ЄКТС), послідовність їх вивчення, форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми поточного і підсумкового контролю.

Освітньо-наукова програма та навчальний план аспірантури (ад'юнктури) є основою для формування аспірантом (ад'юнктом) індивідуального навчального плану та індивідуального плану наукової роботи, які погоджуються з науковим керівником та затверджуються вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи) протягом двох місяців з дня зарахування особи до аспірантури (ад'юнктури).

Індивідуальний навчальний план аспіранта (ад'юнкта) повинен містити перелік дисциплін за вибором аспіранта (ад'юнкта) в обсязі, що становить не менш як 25 відсотків загальної кількості кредитів ЄКТС. При цьому аспіранти (ад'юнкти) мають право вибирати навчальні дисципліни, що пропонуються для інших рівнів вищої освіти і які пов'язані з тематикою дисертаційного дослідження, за погодженням із своїм науковим керівником та керівником відповідного факультету чи підрозділу.

Засвоєння аспірантами (ад'юнктами) навчальних дисциплін може відбуватися на базі закладу вищої освіти (наукової установи), до якого зарахований аспірант (ад'юнкт), а також в рамках реалізації права на академічну мобільність – на базі інших закладів вищої освіти (наукових установ).

Аспірант (ад'юнкт) має право змінювати свій індивідуальний навчальний план за погодженням із своїм науковим керівником у порядку, який затверджується вченою радою.

Усі аспіранти (ад'юнкти) незалежно від форми навчання зобов'язані відвідувати аудиторні заняття і проходити всі форми поточного та підсумкового контролю, передбачені індивідуальним навчальним планом аспіранта (ад'юнкта) та освітньо-науковою програмою аспірантури (ад'юнктури) закладу вищої освіти (наукової установи).

Освітньо-наукова програма аспірантури (ад'юнктури) закладу вищої освіти (наукової установи) має включати не менше чотирьох складових, що передбачають набуття аспірантом (ад'юнктом) таких компетентностей відповідно до Національної рамки кваліфікацій:

- здобуття глибинних знань із спеціальності (групи спеціальностей), за якою (якими) аспірант (ад'юнкт) проводить дослідження, зокрема засвоєння основних концепцій, розуміння теоретичних і практичних проблем, історії розвитку та сучасного стану наукових знань за обраною спеціальністю, оволодіння термінологією з досліджуваного наукового напрямку в обсязі кредитів ЄКТС відповідно до стандарту вищої освіти;
- оволодіння загальнонауковими (філософськими) компетентностями, спрямованими на формування системного наукового світогляду, професійної етики та загального культурного кругозору в обсязі кредитів ЄКТС відповідно до стандарту вищої освіти;
- набуття універсальних навичок дослідника, зокрема усної та письмової презентації результатів власного наукового дослідження українською мовою, застосування сучасних інформаційних технологій у науковій діяльності, організації та проведення навчальних занять, управління науковими проектами та/або складення пропозицій щодо фінансування наукових досліджень, реєстрації прав інтелектуальної власності в обсязі кредитів ЄКТС відповідно до стандарту вищої освіти;
- здобуття мовних компетентностей, достатніх для представлення та обговорення результатів своєї наукової роботи іноземною мовою (англійською або іншою відповідно до специфіки спеціальності) в усній та письмовій формі, а також для повного розуміння іншомовних наукових текстів з відповідної спеціальності в обсязі кредитів ЄКТС відповідно до стандарту вищої освіти.

Аспірант (ад'юнкт), який підтвердив рівень свого знання іноземної мови, зокрема англійської, дійсним сертифікатом тестів TOEFL, або International English Language Testing System, або сертифікатом Cambridge English Language Assessment, на рівні C1 Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти, має право:

- на зарахування відповідних кредитів, передбачених освітньо-науковою програмою аспірантури (ад'юнктури), як таких, що виконані у повному обсязі;
- на використання обсягу навчального навантаження, передбаченого для набуття мовних компетентностей, для здобуття інших компетентностей (за погодженням з науковим керівником).

Вчена рада закладу вищої освіти (наукової установи) має право прийняти рішення про визнання набутих аспірантом (ад'юнктом) в інших закладах вищої освіти (наукових установах) компетентностей з однієї чи декількох навчальних дисциплін (зарахувати кредити ЄКТС), обов'язкове здобуття яких передбачено освітньо-науковою програмою аспірантури (ад'юнктури).

Наукова складова освітньо-наукової програми передбачає проведення власного наукового дослідження під керівництвом одного або двох наукових керівників та оформлення його результатів у вигляді дисертації. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії є самостійним розгорнутим дослідженням, що пропонує розв'язання актуального наукового завдання в певній галузі знань або на межі кількох галузей, результати якого становлять оригінальний внесок у суму знань відповідної галузі (галузей) та оприлюднені у відповідних публікаціях.

Наукова складова освітньо-наукової програми оформляється у вигляді індивідуального плану наукової роботи аспіранта (ад'юнкта) і є невід'ємною частиною навчального плану аспірантури (ад'юнктури).

Атестація здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії здійснюється постійно діючою або разовою спеціалізованою вченою радою на підставі публічного захисту наукових досягнень у формі дисертації.

Стан готовності дисертації аспіранта (ад'юнкта) до захисту визначається науковим керівником (або консенсусним рішенням двох керівників).

Обов'язковою умовою допуску до захисту є успішне виконання аспірантом (ад'юнктом) його індивідуального навчального плану та індивідуального плану наукової роботи.

Якщо у закладі вищої освіти (науковій установі) не функціонує постійно діюча спеціалізована вчена рада з відповідної спеціальності, вчена рада такого закладу (установи) може утворити разову спеціалізовану вчену раду з відповідної спеціальності та подати до Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО) документи для її акредитації або звернутися з клопотанням про прийняття дисертації до захисту до іншого закладу вищої освіти (наукової установи), де функціонує постійно діюча спеціалізована вчена рада з відповідної спеціальності.

Підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії за державним (регіональним) замовленням здійснюється виключно в аспірантурі (ад'юнктурі) заочною (денною, вечірньою) формою навчання.

Державне (регіональне) замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії в аспірантурі (ад'юнктурі) за спеціальностями розподіляється на конкурсній основі між закладами вищої освіти та науковими установами. До участі в конкурсі на розміщення державного (регіонального) замовлення допускаються лише заклади вищої освіти та наукові установи, які на момент проведення конкурсу мають ліцензію на провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти за відповідною спеціальністю.

Кількість аспірантів (ад'юнктів), підготовка яких здійснюється поза державним (регіональним) замовленням, та вартість такої підготовки визначаються вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи) з урахуванням ліцензійного обсягу, зазначеного в ліцензії закладу вищої освіти (наукової установи), за якою він провадить освітню діяльність на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти, та можливостей забезпечення кваліфікованого наукового керівництва та задоволення освітніх потреб аспірантів (ад'юнктів) за відповідною спеціальністю.

Особи, які професійно провадять наукову, науково-технічну або науково-педагогічну діяльність за основним місцем роботи, мають право здобувати вищу освіту ступеня доктора філософії поза аспіран-

турою (ад'юнктурою) у відповідному закладі вищої освіти (науковій установі) без переривання трудової діяльності або під час перебування у творчій відпустці.

Такі особи прикріплюються строком до п'яти років до закладу вищої освіти (наукової установи), що має ліцензію на провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти за відповідною спеціальністю.

Здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії поза аспірантурою (ад'юнктурою) передбачає повне та успішне виконання відповідної освітньо-наукової програми та навчального плану аспірантури (ад'юнктури) зазначеного закладу вищої освіти (наукової установи) згідно із затвердженими в установленому порядку індивідуальним навчальним планом та індивідуальним планом наукової роботи прикріпленої особи та публічний захист дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Правила та процедури прикріплення до закладу вищої освіти (наукової установи) визначаються вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи).

Навчання на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти осіб, які прикріплені до закладу вищої освіти (наукової установи) для реалізації свого права на здобуття вищої освіти ступеня доктора філософії поза аспірантурою (ад'юнктурою), а також їх наукове керівництво здійснюється за кошти відповідного закладу вищої освіти (наукової установи).

У разі звільнення з роботи особа втрачає право здобувати вищу освіту ступеня доктора філософії поза аспірантурою (ад'юнктурою) у відповідному закладі вищої освіти (науковій установі) та має право:

- продовжити свою підготовку для здобуття ступеня доктора філософії поза аспірантурою у закладі вищої освіти (науковій установі), до якого особа зарахована на посаду науково-педагогічного чи наукового працівника (за умови прийняття відповідного рішення таким закладом вищої освіти (науковою установою);
- вступити до аспірантури (ад'юнктури) закладу вищої освіти (наукової установи) для здобуття відповідного ступеня заочною (денною, вечірньою) або заочною (дистанційною) формою навчання і зарахування їй відповідних кредитів ЄКТС, здобутих поза аспірантурою.

З метою завершення роботи над науковими дослідженнями та оформлення їх результатів та/або для підготовки публікацій до захисту для здобуття ступеня доктора наук особа має право вступити до докторантури закладу вищої освіти (наукової установи).

Протягом строку перебування в докторантурі докторант повинен подати до постійно діючої спеціалізованої вченої ради результати своїх наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або наукової доповіді за сукупністю статей, опублікованих у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях, перелік яких затверджується МОН.

Здобувач ступеня доктора наук у дисертації (монографії, науковій доповіді за сукупністю статей) повинен представити узагальнення проведених самостійно оригінальних досліджень з отриманими науковими результатами, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення.

Перебування в докторантурі не є обов'язковою умовою для подання наукових досягнень до спеціалізованої вченої ради та подальшого їх публічного захисту для здобуття ступеня доктора наук.

Докторантура з відповідної спеціальності відкривається за рішенням вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи), що затверджується наказом керівника закладу вищої освіти (наукової установи), за умови наявності трьох штатних працівників – докторів наук, які мають наукову кваліфікацію, що відповідає цій спеціальності, та ліцензії на провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні вищої освіти з відповідної спеціальності.

Кваліфікація особи, що відповідає спеціальності, з якої відкрито докторантуру, визначається за такими критеріями:

- наявність у особи документа про присудження ступеня доктора наук з відповідної галузі знань (науки) та/або спеціальності або присвоєння вченого звання професора за відповідною кафедрою (спеціальністю);
- наявність за останні п'ять років не менше п'яти наукових публікацій, до яких зараховуються:
- не менше однієї статті у періодичному виданні, включеному до наукометричних баз даних Scopus або Web of Science Core Collection;

- статті у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України;
- монографії або їх розділи;
- не більше двох патентів на винахід;

участь у:

- підготовці наукових кадрів, що підтверджується видачею здобувачеві документа про присудження відповідного наукового ступеня;
- міжнародних наукових проектах або залучення до міжнародної експертизи;
- атестації наукових кадрів як офіційного опонента або члена спеціалізованої вченої ради, або члена експертної ради з питань проведення експертизи дисертацій.

Наявність підстав для відкриття докторантури перевіряється державним (регіональним) замовником під час проведення конкурсу на розміщення державного (регіонального) замовлення.

Прийом до докторантури або надання творчої відпустки здійснюється з урахуванням наукових, науково-технічних досягнень за обраною спеціальністю відповідно до встановлених вимог.

До докторантури приймаються особи, які мають ступінь доктора філософії, наукові здобутки та опубліковані праці з обраної спеціальності (зокрема публікації в міжнародних реферованих журналах, індексованих в наукометричних базах, згідно з вимогами до рівня наукової кваліфікації осіб, які здобувають наукові ступені) і які мають наукові результати, що потребують завершення або оформлення у вигляді дисертації, монографії чи наукової доповіді за сукупністю статей.

Для вступу до докторантури вступник не менше ніж за два місяці до вступу подає кафедрі, відділу, лабораторії чи іншому структурному підрозділу закладу вищої освіти (наукової установи) розгорнуту пропозицію, в якій міститься план дослідницької роботи та/або інформація про обсяг наукової роботи, необхідної для підготовки результатів проведених досліджень до захисту. Протягом місяця з дня надходження документів від усіх вступників відповідний структурний підрозділ заслуховує їх наукові доповіді і шляхом голосування визначає можливість зарахування кожного вступника до докторантури та подає висновок на розгляд вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи).

Перелік та строк подання документів, необхідних для вступу до докторантури визначається в правилах прийому до закладу вищої освіти (наукової установи). Перелік повинен включати, зокрема:

- письмову характеристику наукової діяльності вступника, складену доктором наук, який є штатним науково-педагогічним або науковим працівником відповідного закладу вищої освіти (наукової установи), із згодою бути науковим консультантом в разі його вступу до докторантури;
- копію диплома доктора філософії або кандидата наук.

Особа, яка подає для вступу до докторантури диплом, що виданий іноземним закладом вищої освіти, допускається до вступу нарівні з іншими вступниками. У разі позитивного рішення вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи) щодо зарахування такого вступника в докторантуру вчена рада відповідного закладу вищої освіти (наукової установи) одночасно приймає рішення про визнання його диплома. У разі відмови вчена рада закладу вищої освіти (наукової установи) надає вступнику обґрунтоване пояснення причин такої відмови.

Прийом до докторантури закладу вищої духовної освіти здійснюється з урахуванням положень його статуту (положення про нього), зареєстрованого в установленому законодавством порядку.

Вчена рада закладу вищої освіти (наукової установи) в місячний строк розглядає висновки кафедри, відділу, лабораторії щодо кожного вступника і приймає рішення про його зарахування до докторантури та відповідно до наданої характеристики наукової діяльності вступника призначає докторанту наукового консультанта з числа штатних науково-педагогічних або наукових працівників відповідного закладу вищої освіти (наукової установи) із ступенем доктора наук з відповідної спеціальності. Рішення вченої ради затверджується і оформляється наказом керівника закладу вищої освіти (наукової установи).

На здійснення наукового консультування відводиться щороку 50 академічних годин навантаження на одного докторанта. Науковий консультант може здійснювати підготовку лише одного докторанта.

Державне (регіональне) замовлення на підготовку здобувача вищої освіти ступеня доктора наук в докторантурі за спеціальностями розподіляється на конкурсній основі між закладами вищої освіти та науковими установами, у яких діють спеціалізовані вчені ради з від-

повідних спеціальностей. Інформація про розподіл державного (регіонального) замовлення оприлюднюється на офіційному веб-сайті МОН та веб-сайтах закладів вищої освіти (наукових установ), що отримали державне (регіональне) замовлення на підготовку здобувачів вищої освіти ступеня доктора наук.

Атестація докторанта здійснюється постійно діючою спеціалізованою вченою радою з відповідної спеціальності, яка функціонує у закладі вищої освіти (науковій установі), до якого зарахований докторант. Якщо у закладі вищої освіти (науковій установі), до якого зарахований докторант, не функціонує спеціалізована вчена рада з відповідної спеціальності, атестацію докторанта може здійснювати постійно діюча спеціалізована вчена рада з відповідної спеціальності іншого закладу вищої освіти (наукової установи) за клопотанням закладу вищої освіти (наукової установи), що здійснював підготовку здобувача вищої освіти ступеня доктора наук, або за заявою докторанта.

Здобувач ступеня доктора наук, який самостійно підготував наукові досягнення до захисту у вигляді дисертації (монографії, наукової доповіді за сукупністю статей), повинен:

- мати ступінь доктора філософії (кандидата наук);
- представити наукові досягнення з узагальненням проведених самостійно оригінальних досліджень з отриманими науковими результатами, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення;
- мати опубліковані праці за темою наукових досягнень у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях.

Атестація здобувача ступеня доктора наук, який самостійно підготував наукові досягнення до захисту, здійснюється постійно діючою спеціалізованою вченою радою з відповідної спеціальності, яка функціонує у закладі вищої освіти (науковій установі).

§ 4.2. Присудження ступеня доктора філософії: організаційно-процесуальні аспекти

Організаційно-процесуальні аспекти присудження ступеня доктора філософії в Україні регулюється нормативно. Присудження ступе-

ня доктора філософії здійснюється разовою спеціалізованою вченою радою закладу вищої освіти (наукової установи).

Разова спеціалізована вчена рада утворюється закладом, в якому здобувач виконав акредитовану освітньо-наукову програму.

Здобувач, який виконує неакредитовану освітньо-наукову програму, має право у порядку, встановленому законодавством, на переведення до іншого закладу, який має акредитовану освітньо-наукову програму за відповідною спеціальністю (спеціальностями).

Якщо здобувач виконав акредитовану освітньо-наукову програму, окремі елементи якої забезпечуються іншим закладом, разова рада утворюється в закладі, в якому вона виконувалася, із можливим залученням як рецензента особи, що за основним місцем роботи працює науково-педагогічним або науковим працівником закладу, який забезпечував окремі елементи освітньо-наукової програми, за умови дотримання інших встановлених вимог до рецензента, про які йтиме мова нижче.

У разі коли підготовка здобувача здійснювалася за акредитованою освітньо-науковою програмою відповідно до договору між вітчизняним та іноземним закладами, разова рада може утворюватися на базі одного із зазначених закладів. Працівник іноземного закладу, що був стороною зазначеного договору, може бути рецензентом за умови дотримання інших встановлених вимог до рецензента. У разі проведення атестації здобувача в іноземному закладі разова рада утворюється відповідно до законодавства іноземної держави.

Здобувач повинен набути теоретичні знання, уміння, навички та компетентності, визначені стандартом вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня за відповідною спеціальністю, провести власне наукове дослідження, оформлене у вигляді дисертації, та опублікувати основні його наукові результати.

У разі відсутності відповідного стандарту вищої освіти вимоги до рівня знань, умінь і навичок визначаються відповідно до восьмого рівня Національної рамки кваліфікацій¹.

Дисертація повинна містити нові науково обґрунтовані результати проведених здобувачем досліджень, які виконують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для певної галузі знань.

¹ Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text>.

Дисертація виконується державною або англійською мовою. Вимоги щодо оформлення дисертації встановлюються МОН¹. Максимальний та/або мінімальний обсяг основного тексту дисертації встановлюється освітньо-науковою програмою закладу відповідно до специфіки відповідної галузі знань та/або спеціальності. Дисертація подається до захисту у вигляді спеціально підготовленого рукопису.

Наукові результати дисертації повинні бути висвітлені не менше ніж у трьох наукових публікаціях здобувача, до яких зараховуються:

1) статті у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України. Якщо така стаття опублікована у співавторстві, у дисертації зазначається особистий внесок кожного автора. Якщо число співавторів у такій статті (разом із здобувачем) становить більше двох осіб, така стаття прирівнюється до 0,5 публікації (крім публікацій, визначених наступному пункті);

2) статті у періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором);

3) не більше одного патенту на винахід, що пройшов кваліфікаційну експертизу та безпосередньо стосується наукових результатів дисертації, що прирівнюється до однієї наукової публікації;

4) одноосібні монографії, що рекомендовані до друку вченими радами закладів та пройшли рецензування, крім одноосібних монографій, виданих у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором. До одноосібних монографій прирівнюються одноосібні розділи у колективних монографіях за тих же умов.

Стаття у виданні, віднесеному до першого-третього квартилів (Q1-Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, чи одноосібна монографія, що відповідає зазначеним вимогам, прирівнюється до двох наукових публікацій. Належність наукового видання до першого-третього квартилів (Q1-Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports визначається згідно з рейтингом у році, в якому опублікована відповідна публікація здобувача або у разі, коли рейтинг за відповідний рік не опублікований на дату утворення разової ради, згідно з останнім опублікованим рейтингом.

¹ Про затвердження Вимог до оформлення дисертації: Наказ МОН України від 12.01.2017 №40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>.

Наукові публікації здобувача, що видаються в Україні, публікуються державною мовою, англійською мовою та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу. Публікація, оприлюднена в Україні англійською мовою та/або іншими офіційними мовами Європейського Союзу, має супроводжуватися анотацією та переліком ключових слів державною мовою.

Для статей, опублікованих у міжнародних фахових виданнях іншими, аніж англійська, мовами, разова рада своїм рішенням може зобов'язати надати переклад або коротку анотацію статті державною мовою.

Статті зараховуються за темою дисертації за умови обґрунтування отриманих наукових результатів відповідно до мети статті (поставленого завдання) та висновків, а також опублікування не більше ніж однієї статті в одному випуску (номері) наукового видання.

Статті, опубліковані після 12.01.2022 р.¹, зараховуються за темою дисертації лише за наявності у них активного ідентифікатора DOI (Digital Object Identifier), крім публікацій, що містять інформацію, віднесenu до державної таємниці, або інформацію для службового користування.

Не вважається самоплагіатом використання здобувачем своїх наукових праць у тексті дисертації без посилання на ці праці, якщо вони попередньо опубліковані з метою висвітлення в них основних наукових результатів дисертації та вказані здобувачем в анотації дисертації.

За наявності позитивного висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації здобувач звертається до вченої ради закладу, в якому він виконав освітньо-наукову програму, з письмовою заявою про утворення разової ради не пізніше, аніж протягом двох тижнів з дня отримання зазначеного висновку.

У заяві здобувач засвідчує, що дисертація виконана ним самостійно з дотриманням академічної доброчесності, підтверджує, що подано до захисту остаточний текст дисертації, та зазначає мову захисту дисертації (державна або за бажанням здобувача англійська мова).

До заяви додаються:

- дисертація у друкованому вигляді та електронній формі у форматі PDF/A з текстовим шаром з накладенням кваліфікованого

¹ Після набрання чинності Постанови Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44.

електронного підпису (з використанням кваліфікованої електронної позначки часу);

- наукові публікації (або їх копії), в яких висвітлено наукові результати дисертації;
- довідка про виконання освітньо-наукової програми;
- висновок наукового керівника (керівників);
- висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.

Здобувачі, які не є резидентами України, також можуть застосовувати кваліфікований електронний підпис (з використанням кваліфікованої електронної позначки часу) відповідно до законодавства держави, резидентами якої вони є.

Вчена рада не пізніше, аніж протягом двох місяців з дня отримання заяви здобувача утворює разову раду у складі п'яти осіб: голови разової ради, рецензентів (рецензента) та офіційних опонентів, дані про яких внесено до Єдиної державної електронної бази з питань освіти (крім наукових та науково-педагогічних працівників вищих військових навчальних закладів, закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти/наукових установ, наукових установ системи Мініоборони). Рішення вченої ради про утворення разової ради вводиться в дію наказом керівника закладу протягом п'яти робочих днів.

Компетентність членів разової ради за тематикою дослідження здобувача визначається наявністю не менше трьох наукових публікацій за тематикою дослідження здобувача за умови їх опублікування протягом останніх п'яти років до дня утворення разової ради та після присудження вченому ступеня доктора філософії (кандидата наук), до яких зараховуються:

- одноосібні монографії, що рекомендовані до друку вченими радами закладів та пройшли рецензування, крім одноосібних монографій, виданих у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором. До одноосібних монографій прирівнюються одноосібні розділи у колективних монографіях за тих же умов (для іноземних видань – згідно з вимогами до наукових видань відповідної держави);
- наукові статті, опубліковані у наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України;

- наукові статті, опубліковані у періодичних наукових виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором.

Одноосібна монографія загальним обсягом не менше п'яти авторських аркушів або наукова публікація у періодичному науковому виданні, віднесеному до першого – третього квартилів (Q1-Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, прирівнюється до двох наукових публікацій.

Належність наукового видання до першого – третього квартилів (Q1-Q3) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports визначається згідно з рейтингом у році, в якому опублікована відповідна публікація члена разової ради або у разі, коли рейтинг за відповідний рік не опублікований на дату утворення разової ради, згідно з останнім опублікованим рейтингом.

Структурний підрозділ, на засіданні якого здійснювалася публічна презентація здобувачем наукових результатів дисертації, подає вченій раді закладу пропозиції щодо кандидатур до складу разової ради.

У разі відсутності у закладі можливості призначити двох рецензентів з урахуванням чинних вимог¹ разова рада утворюється у складі голови ради, одного рецензента та трьох офіційних опонентів.

З метою забезпечення максимально можливого рівня об'єктивності оцінювання результатів дисертаційного дослідження введена норма, згідно з якою *офіційні опоненти не можуть працювати в одному і тому ж закладі, мати спільні публікації за останні п'ять років з головою, рецензентами та науковим керівником* та включаються до складу разової ради за їх письмовою згодою.

Особа не може входити до складу разової ради у разі, коли вона:

- є науковим керівником здобувача;
- є керівником закладу, в якому утворюється разова рада;
- є співавтором наукових публікацій здобувача;
- має реальний чи потенційний конфлікт інтересів щодо здобувача (зокрема, є його близькою особою) та/або його наукового керівника, та/або іншого члена разової ради;
- притягувалася до академічної відповідальності за порушення академічної доброчесності, зокрема щодо позбавлення права

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44.

участі у роботі спеціалізованих вчених рад відповідно до Законів України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність»;

- працює (працювала) на керівних посадах у закладах, установах, організаціях, що незаконно провадять (провадили) свою діяльність на тимчасово окупованих територіях України;
- не володіє мовою захисту дисертації в обсязі, достатньому для кваліфікованого проведення атестації здобувача;
- отримала диплом доктора філософії (кандидата наук) менше ніж за три роки до дати утворення разової ради.

Одна особа протягом календарного року може брати участь як член разової ради не більш як у восьми захистах дисертацій.

Рішення про утворення разової ради приймає вчена рада закладу. Заклад на підставі рішення вченої ради видає наказ про утворення разової ради. Протягом п'яти робочих днів з дати видання наказу про утворення разової ради заклад:

- оприлюднює з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації на своєму офіційному веб-сайті електронну копію дисертації у форматі PDF/A з текстовим шаром з накладенням електронного підпису здобувача, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису (з використанням кваліфікованої електронної позначки часу), висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації та інформацію про склад разової ради, посилання на веб-сайт, де здійснюватиметься трансляція захисту дисертації;
- вносить інформацію про утворення разової ради до інформаційної системи;
- передає друкований примірник дисертації, підписаний здобувачем, до бібліотеки закладу;
- подає електронний примірник дисертації до державної наукової установи «Український інститут науково-технічної експертизи та інформації», а також до локального репозитарію закладу.

Інформація про утворення разової ради вважається оприлюдненою з дня її внесення до інформаційної системи.

Будь-яка особа, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності, може подати МОН повідомлення щодо невідповідності складу

разової ради вимогам законодавства протягом 15 днів з дня оприлюднення НАЗЯВО інформації про утворення разової ради (внесення змін до складу разової ради).

МОН проводить перевірку відповідності складу разової ради чинним вимогам¹ та розглядає повідомлення щодо невідповідності складу разової ради (у разі надходження) протягом місяця з дня оприлюднення НАЗЯВО інформації про утворення разової ради (внесення змін до складу разової ради). У разі виявлення порушень МОН зупиняє роботу разової ради шляхом внесення відповідної інформації до інформаційної системи із зазначенням підстав для усунення виявлених порушень. З метою усунення виявлених порушень, а також у разі неможливості виконання членом (членами) разової ради своїх обов'язків заклад видає наказ про внесення змін до складу разової ради, інформацію про що вносить до інформаційної системи. Інформація про зміни у складі разової ради оприлюднюється в інформаційній системі.

За результатами вивчення дисертації та наукових публікацій здобувача, зарахованих за темою дисертації, протягом 45 календарних днів з дня оприлюднення інформації про утворення разової ради кожен рецензент подає разовій раді рецензію, а кожен офіційний опонент – відгук, в яких зазначають результати власної оцінки наукового рівня дисертації і наукових публікацій здобувача, зокрема новизни представлених теоретичних та/або експериментальних результатів проведених здобувачем досліджень, їх наукової обґрунтованості, рівня виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності.

Рецензенти і офіційні опоненти забезпечують об'єктивність підготовлених ними рецензій і відгуків, засвідчують їх власними підписами та відбитками печаток закладів за основним місцем роботи.

У разі коли рецензія (відгук) не відповідає встановленим вимогам, голова разової ради визначає строк для її (його) доопрацювання.

У разі неподання рецензії (відгуку) у встановлений строк або подання з порушенням встановленого строку голова разової ради ініціює перед вченою радою закладу питання про заміну відповідного члена ради.

Заклад забезпечує створення необхідних умов для проведення разовою радою перевірки дотримання здобувачем академічної до-

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44.

брончності. У разі виявлення членами ради академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації у дисертації та/або наукових публікаціях здобувача рецензент (офіційний опонент) зазначає про це у своїй рецензії (відгуку).

Протягом трьох робочих днів з дня надходження до разової ради останньої рецензії (відгуку):

- разова рада призначає дату, час і місце проведення публічного захисту дисертації. Дата проведення публічного захисту дисертації призначається не раніше ніж через два тижні та не пізніше ніж через чотири тижні з дня надходження до разової ради останньої рецензії (відгуку). Інформація про дату, час і місце проведення публічного захисту дисертації здобувача оприлюднюється на офіційному веб-сайті закладу та вноситься до інформаційної системи;
- електронні копії рецензій (відгуків) у форматі PDF/A з текстовим шаром з накладенням електронного підпису рецензента (офіційного опонента), що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису (з використанням кваліфікованої електронної позначки часу), оприлюднюються на офіційному веб-сайті закладу з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації, а їх копії на вимогу здобувача надаються йому для ознайомлення.

Публічний захист дисертації проводиться на засіданні разової ради, яке вважається правоможним за умови участі в ньому повного складу разової ради.

Члени разової ради та/або здобувач можуть брати участь у засіданні разової ради за допомогою засобів відеозв'язку в режимі реального часу. Заклад забезпечує можливість використання засобів відеозв'язку, зокрема особами з інвалідністю.

У разі відсутності кворуму для проведення засідання разова рада приймає рішення про перенесення дати проведення захисту дисертації, призначаючи іншу дату не раніше ніж через два тижні та не пізніше ніж чотири тижні від попередньої дати.

Протягом трьох робочих днів з дня прийняття рішення про зміну дати проведення захисту дисертації інформація про дату, час і місце проведення захисту дисертації оприлюднюється на офіційному веб-сайті закладу та вноситься до інформаційної системи.

Заклад забезпечує трансляцію захисту дисертації в режимі реального часу на своєму офіційному веб-сайті, а також відеозапис трансляції захисту дисертації з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації. Якість і тривалість відеозапису трансляції захисту дисертації повинні бути достатніми для того, щоб повністю (без перерв) відтворити процедуру захисту дисертації, у тому числі з виступами здобувача та членів разової ради, наукової дискусії, а також голосування кожного з членів ради.

Засідання разової ради для проведення публічного захисту дисертації проводиться за процедурою, визначеною закладом.

Під час атестації здобувача члени разової ради повинні оцінити науковий рівень його дисертації та наукових публікацій з урахуванням дотримання ним академічної доброчесності, а також встановити рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей. Захист дисертації повинен мати характер відкритої наукової дискусії, в якій зобов'язані взяти участь здобувач, голова та усі члени разової ради.

У разі надходження до закладу звернень інших осіб з оцінкою дисертації разова рада озвучує їх під час публічного захисту дисертації та з урахуванням результатів їх розгляду приймає відповідне рішення. Такі звернення беруться до розгляду у разі їх надходження не пізніше ніж за три робочих дні до дня захисту дисертації.

Кожен член разової ради відкрито висловлює свою позицію за присудження або за відмову у присудженні ступеня доктора філософії.

Рада приймає рішення шляхом відкритого голосування:

- про присудження ступеня доктора філософії, якщо його підтримали не менше ніж чотири члени разової ради;
- про відмову у присудженні ступеня доктора філософії, якщо його підтримали два чи більше членів разової ради.

За результатами голосування оформлюється рішення разової ради про присудження (відмову у присудженні) ступеня доктора філософії за формою, затвердженою МОН. У рішенні, яке підписується головою разової ради та скріплюється відбитком печатки закладу, обов'язково зазначаються результати голосування членів разової ради.

Член разової ради має право викласти письмово окрему думку, в якій зазначити зауваження щодо дисертації, зокрема щодо дотримання здобувачем академічної доброчесності та/або щодо процедури за-

хисту дисертації. Окрема думка додається до рішення разової ради про присудження (відмову у присудженні) ступеня доктора філософії і є його невід'ємною частиною.

Невід'ємною частиною рішення є також відеозапис трансляції захисту дисертації, на який накладається електронна печатка закладу, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронної печатки.

Здобувач має право до початку голосування щодо присудження ступеня доктора філософії за письмовою заявою на ім'я голови разової ради зняти дисертацію із захисту, крім випадків виявлення разовою радою порушення академічної доброчесності в дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені основні наукові результати дисертації. Здобувач може скористатися таким правом лише один раз.

Якщо разова рада виявила факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені основні наукові результати дисертації, заява про зняття дисертації із захисту не приймається. У такому разі разова рада приймає рішення про відмову у присудженні ступеня доктора філософії без права повторного подання дисертації до захисту.

Після прийняття разовою радою рішення про присудження (відмову у присудженні) ступеня доктора філософії заклад:

- протягом трьох робочих днів оприлюднює рішення разової ради про присудження (відмову у присудженні) ступеня доктора філософії та відеозапис трансляції захисту дисертації на своєму офіційному веб-сайті з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації. Якщо заклад на своєму офіційному веб-сайті не може оприлюднити відеозапис трансляції захисту дисертації, він оприлюднює відеозапис трансляції захисту дисертації на іншому веб-сайті з можливістю вільного перегляду та обов'язковим оприлюдненням посилання на своєму офіційному веб-сайті;
- протягом п'яти робочих днів подає інформацію про результати захисту дисертації до інформаційної системи.

У разі зняття дисертації із захисту заклад протягом трьох робочих днів з дати захисту дисертації оприлюднює інформацію про це на своєму офіційному веб-сайті, а також подає її до інформаційної системи.

У разі зняття здобувачем дисертації із захисту або відмови разової ради у присудженні ступеня доктора філософії здобувач має право

за умови доопрацювання подати дисертацію повторно до захисту не раніше ніж через рік, крім випадку виявлення разовою радою фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені основні наукові результати дисертації. У такому разі разова рада приймає рішення про відмову у присудженні ступеня доктора філософії без права повторного подання дисертації до захисту.

Повторний захист дисертації після її доопрацювання можливий за умови отримання здобувачем повторно висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації.

На підставі рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії заклад не раніше ніж через 15 та не пізніше ніж через 30 календарних днів з дня захисту дисертації видає наказ про видачу здобувачеві диплома доктора філософії та додатка до нього європейського зразка.

Якщо протягом 15 календарних днів з дня захисту дисертації закладом було виявлено порушення встановленої цим Порядком процедури захисту дисертації або до закладу надійшло повідомлення про таке порушення, наказ закладу про видачу здобувачеві диплома доктора філософії видається у разі прийняття вченою радою рішення про залишення рішення разової ради в силі.

Рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії набирає чинності з дати набрання чинності наказом закладу про видачу диплома доктора філософії.

Диплом доктора філософії оформляється за формою, затвердженою МОН, та видається здобувачеві у порядку, встановленому закладом.

Здобувачеві, підготовка якого здійснювалася відповідно до договору між вітчизняним та іноземним закладами та якому присуджено ступінь доктора філософії згідно чинним порядком¹, диплом доктора філософії може бути виданий також іноземним закладом відповідно до законодавства держави місцезнаходження такого закладу.

Протягом десяти робочих днів з дня видачі диплома доктора філософії заклад додає копію рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії, засвідчену головою разової ради, до примірника дисертації, що зберігається у бібліотеці закладу².

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44.

² З урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації.

Висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації, рецензії, відгуки, рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії та відеозапис трансляції захисту дисертації додається до особової справи здобувача, яка зберігається відповідно до законодавства.

Дисертація (разом з активним посиланням на неї в інформаційній системі), висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації, рецензії, відгуки, рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії, відеозапис трансляції захисту дисертації, оприлюднені закладом з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації, повинні бути доступними для вільного перегляду не менш як шість місяців з дати набрання чинності рішенням разової ради про присудження ступеня доктора філософії.

Заклад, який утворив разову раду, до видачі здобувачеві диплома доктора філософії має право **скасувати рішення разової ради** про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням встановленої процедури захисту дисертації.

Порушення вимог щодо складу разової ради не може бути підставою для скасування рішення разової ради, якщо робота такої ради не зупинена МОН.

Повідомлення щодо порушення встановленої процедури захисту дисертації може бути надано до закладу будь-якою особою, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності, протягом 15 календарних днів з дня проведення захисту дисертації. У повідомленні зазначаються прізвище та власне ім'я (для фізичних осіб) або повне найменування (для юридичних осіб) та адреса особи, обґрунтування та посилання на докази, що підтверджують наведені у ньому обставини. Повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації надсилається:

- в електронній формі з накладенням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, – на офіційну адресу електронної пошти закладу;
- у паперовій формі за підписом особи, що його подає (керівника юридичної особи), – на адресу закладу.

Датою подання повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації є дата його надходження до закладу.

З метою розгляду питання про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням встановленої процедури захисту дисертації вчена рада закладу на найближчому засіданні утворює комісію у складі трьох наукових (науково-педагогічних) працівників закладу. Комісія розглядає повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації протягом двох тижнів з дня її утворення. До складу такої комісії не можуть бути включені члени разової ради.

Результати розгляду виносяться на засідання комісії, яке проводиться відкрито, за участю особи, яка подала повідомлення, та/або її представника, здобувача та у разі потреби членів відповідної разової ради. Вказані особи інформуються про дату, час і місце проведення засідання за п'ять календарних днів до дати його проведення. Відсутність вказаних осіб на засіданні не перешкоджає розгляду повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації.

Протягом п'яти робочих днів з дати засідання комісія готує висновок, який підписується всіма членами комісії. У висновку комісії наводяться підстави для прийняття нею рішення та пропонується:

- скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням встановленої цим Порядком процедури захисту дисертації;
- відмовити особі у задоволенні повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації.

Висновок комісії у строк до трьох робочих днів з дня підписання подається вченій раді закладу. Вчена рада закладу на найближчому засіданні розглядає висновок комісії та за результатами його розгляду приймає рішення про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії або про залишення рішення разової ради в силі, про що видається наказ закладу. Протягом трьох робочих днів з дати видання зазначеного наказу рішення вченої ради разом з висновком комісії оприлюднюється на офіційному веб-сайті закладу.

НАЗЯВО має право скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з порушенням встановленої процедури захисту дисертації протягом шести місяців з дня видання наказу закладу про видачу здобувачеві диплома доктора філософії. У разі надходження до НАЗЯВО повідомлення щодо порушення про-

педури захисту дисертації, агентство розглядає його протягом трьох місяців з дня надходження.

Повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації може бути подане до НАЗЯВО будь-якою особою, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності. У повідомленні зазначаються прізвище та власне ім'я (для фізичних осіб) або повне найменування (для юридичних осіб) та адреса особи, обґрунтування та посилання на докази, що підтверджують наведені у ньому обставини.

Повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації надсилається:

- в електронній формі з накладенням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, – на офіційну адресу електронної пошти Національного агентства;
- в паперовій формі за підписом особи, що його подає (керівника юридичної особи), – на адресу Національного агентства.

Датою подання повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації є дата його надходження до Національного агентства.

НАЗЯВО протягом трьох робочих днів з дати надходження повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації оприлюднює його в інформаційній системі та надсилає його копію до відповідного закладу.

У разі невідповідності зазначеного повідомлення встановленим вимогам щодо процедури подання, Національне агентство повертає повідомлення особі без розгляду. Заклад протягом 20 робочих днів з дня надходження повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації має право надати свої письмові пояснення щодо викладених у повідомленні обставин. Ненадання таких пояснень не перешкоджає розгляду зазначеного повідомлення.

Національне агентство має право отримувати від закладу інформацію та документи, необхідні для розгляду повідомлення.

Повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації розглядається Апеляційним комітетом НАЗЯВО у порядку, встановленому Національним агентством. Результати розгляду повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації виносяться на засідання Апеляційного комітету. Про дату, час і місце проведення засідання інформуються особа, яка подала повідомлення, та заклад за п'ять ро-

бочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи і представника закладу в засіданні Апеляційного комітету не є обов'язковою.

Апеляційний комітет на своєму засіданні встановлює наявність або відсутність порушень процедури захисту дисертації, про що готує подання та вносить його на розгляд Національного агентства.

У разі виявлення Апеляційним комітетом під час розгляду повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації порушень академічної доброчесності, зокрема наявності в дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, Апеляційний комітет приймає рішення про передачу зазначеного повідомлення на розгляд Комітету з питань етики Національного агентства та вносить інформацію про це до інформаційної системи.

Про дату, час і місце проведення засідання Національного агентства для розгляду подання Апеляційного комітету інформуються особа, яка подала повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, та заклад за п'ять робочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи і представника закладу в засіданні Національного агентства не є обов'язковою.

За результатами розгляду Національне агентство на своєму засіданні приймає рішення про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії або про залишення рішення разової ради в силі.

Протягом п'яти робочих днів з дати засідання Національне агентство інформує про прийняте рішення особу, яка подала повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, заклад та особу, стосовно дисертації якої розглядалося повідомлення, а також вносить відповідну інформацію до інформаційної системи.

Заклад, в якому утворена разова рада, або його правонаступник має право скасувати рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації незалежно від строку, що минув після присудження разовою радою ступеня доктора філософії.

Заклад протягом трьох місяців з моменту виявлення ним у захищеній дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені нау-

кові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації або з дня надходження до закладу повідомлення про зазначені факти розглядає питання щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії.

Повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації може бути подане до закладу будь-якою особою, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності. У повідомленні зазначаються прізвище та власне ім'я (для фізичних осіб) або повне найменування (для юридичних осіб) та адреса особи, обґрунтування та посилання на докази, що підтверджують наведені у ньому обставини. Повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації надсилається:

- в електронній формі з накладенням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, – на офіційну адресу електронної пошти закладу;
- в паперовій формі за підписом особи, що його подає (керівника юридичної особи), – на адресу закладу.

Датою подання повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації є дата його надходження до закладу.

Порядок встановлення фактів порушення академічної доброчесності та скасування рішення разової ради визначається вченою радою закладу з урахуванням вимог Закону України «Про освіту», спеціальних законів та Постанови Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44.

Питання щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації виноситься на засідання вченої ради закладу. Про дату, час і місце проведення засідання вченої ради інформуються особа, яка подала повідомлення, особа, рішення про присудження якій ступеня доктора філософії оскаржується, та у разі потреби члени відповідної разової ради за

п'ять робочих днів до дати засідання. Вчена рада на своєму засіданні приймає рішення про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії або про залишення рішення разової ради в силі.

Національне агентство розглядає питання щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації у разі:

- надходження до Національного агентства скарги особи на рішення закладу про залишення без розгляду її повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації або про залишення рішення разової ради в силі;
- надходження до Національного агентства повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації у разі ліквідації закладу, разова рада якого прийняла відповідне рішення;
- передачі Апеляційним комітетом на розгляд Комітету з етики повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, під час розгляду якого виявлені порушення академічної доброчесності, зокрема наявність в дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Скарга/повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації можуть бути подані до НАЗЯВО будь-якою особою, яка є суб'єктом наукової і науково-технічної діяльності. У скарзі/повідомленні зазначаються прізвище та власне ім'я (для фізичних осіб) або повне найменування (для юридичних осіб) та адреса особи, обґрунтування та посилання на докази, що підтверджують наведені у них обставини.

Скарга/повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації надсилаються:

- в електронній формі з накладенням електронного підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису, – на офіційну адресу електронної пошти НАЗЯВО;
- в паперовій формі за підписом особи, що його подає (керівника юридичної особи), – на адресу НАЗЯВО.

Датою подання скарги/повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації є дата надходження скарги/повідомлення до Національного агентства.

У разі невідповідності скарги/повідомлення зазначеним у цьому пункті вимогам Національне агентство повертає скаргу/повідомлення особі без розгляду.

Комітет з етики протягом трьох робочих днів з дня отримання від Апеляційного комітету повідомлення щодо порушення процедури захисту дисертації, під час розгляду якого виявлені порушення академічної доброчесності, зокрема наявність в дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, надсилає копію матеріалів щодо виявлених порушень до закладу, разова рада якого прийняла відповідне рішення.

Скарга/повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації розглядаються Комітетом з етики у порядку, встановленому Національним агентством.

Національне агентство протягом п'яти робочих днів з дати прийняття Комітетом з етики скарги/повідомлення до розгляду оприлюднює її в інформаційній системі, а також надсилає копію скарги до закладу, разова рада якого прийняла відповідне рішення.

Результати розгляду скарги/повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, а також матеріалів щодо виявлених Апеляційним комітетом порушень академічної доброчесності виносяться на засідання Комітету з етики. Про дату, час і місце проведення засідання інформуються особа, яка подала скаргу/повідомлення, та заклад за п'ять робочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи і представника закладу у засіданні Комітету з етики не є обов'язковою.

Комітет з етики на своєму засіданні встановлює наявність або відсутність у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, про що готує подання та вносить його на розгляд Національного агентства.

Про дату, час і місце проведення засідання Національного агентства для розгляду подання Комітету з етики інформуються особа, яка подала скаргу/повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, та заклад за п'ять робочих днів до дати засідання. Участь зазначеної особи і представника закладу у засіданні Національного агентства не є обов'язковою.

За результатами розгляду Національне агентство на своєму засіданні приймає рішення про скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії у зв'язку з виявленням у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації або про залишення рішення разової ради в силі.

Протягом п'яти робочих днів з дати засідання Національне агентство інформує про прийняте рішення особу, яка подала скаргу/повідомлення щодо наявності у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, заклад та особу, стосовно дисертації якої розглядалися скарга/повідомлення, а також вносить відповідну інформацію до інформаційної системи.

У разі скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії після видачі здобувачеві диплома доктора філософії такий диплом вважається недійсним з дня прийняття відповідного рішення. Протягом трьох робочих днів з дня прийняття рішення закладом/Національним агентством щодо скасування рішення разової ради про присудження ступеня доктора філософії інформація про недійсність диплома доктора філософії вноситься ними до Єдиної державної електронної бази з питань освіти.

У разі скасування рішення разової ради у зв'язку з порушенням встановленої цим Порядком процедури захисту дисертації здобувач має право на подання дисертації за тією ж темою до захисту повторно.

У разі скасування рішення разової ради у зв'язку з виявленням у дисертації та/або наукових публікаціях, в яких висвітлені наукові результати дисертації, фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації дисертація повторно до захисту не подається.

Видатки, пов'язані з проведенням атестації здобувача, в тому числі з оплатою роботи офіційних опонентів, здійснюються закладом, в якому утворена разова рада, за рахунок джерел, з яких здійснюється (здійснювалася) підготовка здобувача.

У разі повторного подання дисертації до захисту та проходження атестації видатки, пов'язані з проведенням атестації здобувача, здійснюються ним за рахунок власних коштів або коштів фізичних, юридичних осіб.

Заклад зараховує голові разової ради та рецензентам за виконання їх функцій під час одного захисту дисертації не менше 32 годин у межах норм часу наукової роботи, встановлених закладом для науково-педагогічних працівників (у межах основного навантаження – для наукових працівників).

Заклад, в якому утворена разова рада, оплачує роботу офіційних опонентів за виконання функцій, пов'язаних з атестацією здобувача, під час одного захисту дисертації відповідно до норм погодинної оплати праці осіб, які мають науковий ступінь доктора наук, доктора філософії (кандидата наук) та проводять навчальні заняття з аспірантами, передбачених відповідною постановою Кабінету Міністрів України¹, з розрахунку 12 годин, з 1 січня 2023 р. – 24 години, з 1 січня 2024 р. – 32 години. Якщо кошторис закладу не передбачає видатків, пов'язаних з проведенням атестації здобувача, положення цього абзацу не застосовуються.

Здобувачу, його науковому керівнику (науковим керівником) забороняється до, під час та/або після захисту дисертації надавати чи пропонувати надати членам разової ради, керівнику та іншим посадовим особам закладу, в якому утворена разова рада, будь-які матеріальні та/або нематеріальні блага, зокрема кошти чи будь-яке інше майно, оплату послуг з харчування, перевезення, проживання таких осіб.

¹ Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 р. № 1298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-%D0%BF#Text>.

Супровід діяльності разових рад здійснює відділ аспірантури (ад'юнктури) або інший структурний підрозділ чи посадова особа, визначені закладом.

Заклад подає необхідну інформацію до НАЗЯВО через інформаційну систему у вигляді документів в електронній формі, згенерованих засобами інформаційної системи, на які накладається електронний підпис уповноваженої посадової особи закладу, що базується на кваліфікованому сертифікаті електронного підпису.

§ 4.3. Присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук

МОН затверджує/скасовує рішення докторських рад про присудження наукового ступеня доктора наук на підставі рішення атестаційної колегії МОН і видає дипломи/відмовляє у видачі дипломів доктора наук.

Здобуття наукового ступеня доктора наук передбачає набуття особою найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, що забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані у наукових вітчизняних і міжнародних рецензованих виданнях.

На здобуття наукового ступеня доктора наук поширюється дія законодавства з питань академічної доброчесності.

Присудження здобувачеві наукового ступеня доктора наук є державним визнанням рівня його наукової кваліфікації. Участь в атестації здобувачів наукового ступеня доктора наук є складовою наукової діяльності вченого.

Розгляд і вирішення питань атестації наукових кадрів здійснює МОН за участю атестаційної колегії, яка діє відповідно до затвердженого ним положення відповідно до законодавства.

Документом, який засвідчує присудження наукового ступеня доктора наук, є диплом доктора наук, що виготовляється відповідно до технічного опису, затвердженого МОН.

До здобувача наукового ступеня доктора наук висувуються наступні вимоги:

- мати ступінь доктора філософії (кандидата наук);
- представити наукові досягнення з узагальненням проведених самостійно оригінальних досліджень з отриманими науковими результатами, які забезпечують розв’язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення;
- мати опубліковані праці за темою докторської дисертації у фахових вітчизняних і міжнародних рецензованих виданнях (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором).

Здобувач ступеня доктора наук в галузі медичних та ветеринарних наук повинен мати ступінь доктора філософії (кандидата наук) в галузі медичних та ветеринарних наук відповідно та мати відповідно вищу медичну або ветеринарну освіту, що відповідає другому (магістерському) рівню вищої освіти.

Докторська дисертація повинна відповідати таким вимогам:

- бути кваліфікаційною науковою працею, виконаною здобувачем самостійно;
- містити наукові положення та нові науково обґрунтовані результати у певній галузі науки, одержані здобувачем особисто, які мають практичну та теоретичну цінність та які підтверджуються документами, що засвідчують проведення здобувачем досліджень;
- бути виконаною за науковою спеціальністю з галузі науки відповідно до переліку, який затверджує МОН;
- відповідати паспорту наукової спеціальності, затвердженому МОН;
- містити обґрунтовані висновки на основі одержаних здобувачем достовірних результатів;
- характеризуватися єдністю змісту;
- свідчити про особистий внесок здобувача в науку щодо розв’язання важливої теоретичної або прикладної проблеми;
- відповідати принципам академічної доброчесності.

Порушення зазначених вимог є підставою для відмови у присудженні наукового ступеня доктора наук або для скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук.

Максимальний обсяг основного тексту докторської дисертації встановлюється науковою програмою закладу вищої освіти (наукової установи) відповідно до специфіки відповідної галузі науки та/або спеціальності.

Докторська дисертація подається до захисту за однією або двома спеціальностями однієї галузі науки.

Інформація про отримані здобувачем результати у його дисертації, захищеній на здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук), наводиться лише в оглядовій частині докторської дисертації.

Докторська дисертація подається до докторської ради для проведення захисту не раніше ніж через п'ять років після здобуття особою ступеня доктора філософії (кандидата наук). Допускається за погодженням МОН подання до докторської ради докторської дисертації раніше п'ятирічного строку після здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук) у разі вагомого особистого внеску здобувача у забезпечення розвитку відповідної галузі науки, що стосується наукових результатів докторської дисертації. Підтвердженням вагомого особистого внеску здобувача у забезпечення розвитку галузі науки, з якої підготовлено дисертацію, може бути:

- наявність трьох патентів на винахід, які пройшли кваліфікаційну експертизу та стосуються наукових результатів докторської дисертації;
- наявність не менше як трьох публікацій за темою докторської дисертації у виданнях, віднесених до першого, другого квартилів (Q1, Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором);
- відзначення державними нагородами (преміями) України або інших держав за одержані здобувачем наукові результати, відображені в його докторській дисертації.

Вимоги щодо оформлення дисертації встановлюються МОН¹.

Докторська дисертація супроводжується окремим рефератом обсягом 1-2 авторських аркуші, який подається державною мовою і складається із загальної характеристики докторської дисертації, її основного змісту і висновків, списку наукових публікацій, зарахованих за

¹ Про затвердження Вимог до оформлення дисертації: Наказ МОН України від 12.01.2017 р. №40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>.

темою докторської дисертації. Вимоги до оформлення реферату встановлює заклад вищої освіти (наукова установа).

Основні наукові результати докторської дисертації повинні бути висвітлені у наукових публікаціях. До наукових публікацій, які відображають основні наукові результати докторської дисертації, належать:

- статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з галузі науки, з якої підготовлено дисертацію;
- статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію;
- монографії (розділи у колективних монографіях).

Наявність наукових публікацій за темою докторської дисертації у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, є обов'язковою. Ця вимога не поширюється на здобувача, докторська дисертація якого містить інформацію, віднесена до державної таємниці.

Вимоги до опублікування результатів докторської дисертації визначає МОН¹.

Основні наукові результати дисертації (виконаної у формі рукопису, монографії, наукової доповіді) на здобуття наукового ступеня доктора наук має бути висвітлено не менше ніж у 20 наукових публікаціях, які розкривають основний зміст дисертації. До таких наукових публікацій належать:

- статті у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України;
- статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію;
- з 01 вересня 2022 року не менше ніж п'ять статей з наукового напрямку, за яким підготовлено дисертацію здобувача, опублікованих щонайменше у двох різних періодичних виданнях, включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України, або у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus;

¹ Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук: Наказ МОН України від 23.09.2019 р. № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-19#Text>.

- не більше ніж два патенти на винахід, що пройшли кваліфікаційну експертизу;
- не більше ніж дві (два) монографії (розділи у колективних монографіях);
- не більше ніж один посібник (для дисертацій з галузі педагогічних наук).

Наукова публікація у виданні, віднесеному до першого і другого квартилів (Q1 і Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, прирівнюється до трьох публікацій, у виданні, віднесеному до третього квартиля (Q3), – до двох публікацій. Мінімальна кількість публікацій, які розкривають основні наукові результати дисертації, має становити не менше ніж десять.

За наявності не менше ніж десять публікацій, які розкривають основні наукові результати дисертації, у виданнях, віднесених до першого і другого квартилів (Q1 і Q2) відповідно до класифікації SCImago Journal and Country Rank або Journal Citation Reports, захист може відбуватися у формі наукової доповіді. Під науковою доповіддю розуміють дисертацію, оформлену відповідно до розділу II Вимог до оформлення дисертації, затверджених наказом МОН від 12 січня 2017 року № 40. Розділами дисертації є публікації здобувача наукового ступеня.

Перелік наукових фахових видань України затверджується в установленому МОН порядку.

До наукових публікацій, які додатково відображають наукові результати докторської дисертації, належать патенти, підручники, посібники, державні стандарти, промислові зразки, алгоритми та програми, що пройшли експертизу на новизну; публікації історичних джерел, статті в тематичних наукових збірниках, рукописи праць, депонованих в установах державної системи науково-технічної інформації та анотованих у наукових журналах; брошури, препринти; технологічні частини проектів на будівництво, розширення, реконструкцію та технічне переоснащення підприємств; інформаційні карти на нові матеріали, що внесені до державного банку даних; тези, доповіді та інші матеріали наукових конференцій, конгресів, симпозіумів, семінарів, шкіл тощо.

Апробація матеріалів докторської дисертації на наукових конференціях, конгресах, симпозіумах тощо обов'язкова.

Використання в докторській дисертації, наукових публікаціях, в яких висвітлені основні наукові результати докторської дисертації, наукових текстів, ідей, розробок, наукових результатів і матеріалів інших авторів супроводжується обов'язковим посиланням на автора та/або на джерело опублікування. Для цього суб'єктом проведення експертизи здійснюється порівняння текстів візуально, або за допомогою відповідного програмного забезпечення, перевірка на наявність/відсутність посилань на автора та/або на використане джерело та аналізуються виявлені текстові фрагменти, що збіглися, на предмет правомірності/неправомірності їх використання відповідно до вимог Закону України «Про авторське право та суміжні права». Порухення цієї норми є підставою для відмови у присудженні наукового ступеня доктора наук або для скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук.

У разі використання в докторській дисертації, наукових публікаціях, в яких висвітлені основні наукові результати докторської дисертації, ідей або розробок, що належать співавторам, разом з якими здобувач має спільні наукові публікації та документи про проведення дисертаційних досліджень, здобувач повинен відзначити такий факт у докторській дисертації з обов'язковим зазначенням особистого внеску в такі публікації та документи.

Здобувач засвідчує власним підписом на титульній сторінці докторської дисертації, що подані до захисту наукові положення є його власним напрацюванням і всі використані ідеї, наукові результати, цитати супроводжуються належними посиланнями на їх авторів та джерела опублікування.

Після завершення здобувачем, підготовка якого здійснювалася в докторантурі закладу вищої освіти (наукової установи), відповідної наукової програми науковий консультант здобувача протягом місяця готує висновки щодо докторської дисертації, зокрема щодо висновків і рекомендацій, сформульованих у докторській дисертації, їх новизни, повноти викладу в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації, з оцінкою дотримання здобувачем принципів академічної доброчесності у процесі підготовки докторської дисертації та виконання ним індивідуального плану наукової роботи. Науковий консультант забезпечує належне та своєчасне виконання своїх обов'язків.

Якщо науковий консультант відмовляється підготувати висновок, здобувач звертається з письмовою заявою до вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи) про надання висновку структурного підрозділу, в якому здійснювалася підготовка здобувача. Вчена рада закладу вищої освіти (наукової установи) доручає відповідному структурному підрозділу розглянути таку заяву. Відповідний структурний підрозділ протягом місяця з дня надходження заяви розглядає подані здобувачем документи щодо завершення його підготовки і проводить засідання, яке вважається правоможним, якщо в ньому взяли участь не менш як дві третини складу відповідного структурного підрозділу. На засіданні відповідного структурного підрозділу заслуховується наукова доповідь здобувача і шляхом відкритого голосування простою більшістю голосів присутніх на засіданні наукових (науково-педагогічних) працівників приймається рішення про надання/відмову в наданні такого висновку. У такому разі висновок підписує керівник відповідного структурного підрозділу. Якщо науковий консультант є керівником структурного підрозділу, в якому здійснювалася підготовка здобувача, висновок структурного підрозділу підписує заступник керівника такого підрозділу або головуючий на засіданні. Висновок наукового консультанта (структурного підрозділу) (у двох примірниках) видається здобувачеві.

Попередня експертиза докторської дисертації проводиться у закладі вищої освіти (науковій установі), де здійснювалася підготовка здобувача, за умови позитивного висновку наукового консультанта (структурного підрозділу). Для проведення попередньої експертизи здобувач звертається із письмовою заявою на ім'я голови вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи), в якому (якій) здійснювалася підготовка здобувача, про проведення попередньої експертизи докторської дисертації та надання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів докторської дисертації.

Якщо заклад вищої освіти (наукова установа), де здійснювалася підготовка здобувача, не може провести попередню експертизу докторської дисертації здобувача у разі, коли припинено трудові відносини між закладом вищої освіти (науковою установою) і фахівцями, за наявності яких було відкрито докторантуру, або у разі, коли за результатами попередньої експертизи встановлено, що за одержаними висновками докторська дисертація здобувача відповідає паспорту ін-

пої наукової спеціальності, такий заклад (установа) надсилає звернення до іншого закладу вищої освіти (наукової установи) із проханням розглянути заяву здобувача про проведення попередньої експертизи його докторської дисертації. У такому разі здобувач звертається із письмовою заявою на ім'я голови вченої ради зазначеного закладу вищої освіти (наукової установи) про проведення попередньої експертизи його докторської дисертації та надання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення її результатів.

Здобувач, який не проходив підготовку в докторантурі, а самостійно підготував докторську дисертацію, звертається із письмовою заявою на ім'я голови вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи), де відкрита докторантура з відповідної наукової спеціальності, про проведення попередньої експертизи його докторської дисертації, надання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення її результатів та затвердження теми докторської дисертації. У разі самостійної підготовки докторської дисертації науковий консультант не призначається.

Заява здобувача передається до структурного підрозділу (кафедри, відділу, лабораторії) закладу вищої освіти (наукової установи), де здійснювалася підготовка здобувача (визначеного для проведення попередньої експертизи докторської дисертації), або до структурного підрозділу іншого закладу вищої освіти (наукової установи), визначеного для проведення попередньої експертизи докторської дисертації.

Структурний підрозділ, в якому буде проводитися попередня експертиза докторської дисертації, здійснює заходи щодо підтвердження дійсності документів про вищу освіту, наукові ступені, їх визнання та подає пропозиції вченій раді закладу вищої освіти (наукової установи) щодо призначення трьох рецензентів.

Рецензентом не може бути призначено наукового консультанта та його близьких осіб, близьких осіб здобувача та співавтора будь-якої наукової публікації здобувача.

До структурного підрозділу, в якому буде проводитися попередня експертиза докторської дисертації, здобувач подає висновок наукового консультанта (структурного підрозділу) та/або докторську дисертацію.

Керівник структурного підрозділу закладу вищої освіти (наукової установи), в якому проводиться попередня експертиза докторської

дисертації, організовує та проводить на базі такого структурного підрозділу фаховий семінар для апробації докторської дисертації.

Рецензенти, розглянувши докторську дисертацію та наукові публікації, в яких висвітлені основні наукові результати докторської дисертації, а також за результатами фахового семінару готують висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів докторської дисертації. У висновку, зокрема, зазначається інформація про відповідність дисертації нормативним вимогам, кількість наукових публікацій, опублікування результатів докторської дисертації та особистий внесок здобувача до всіх наукових публікацій, опублікованих із співавторами та зарахованих за темою докторської дисертації. Для здобувачів з галузей науки біологічного, медичного та ветеринарного спрямування висновок повинен містити відомості щодо проведення біоетичної експертизи дисертаційних досліджень.

Рецензенти персонально відповідають за об'єктивність та якість підготовленого ними висновку.

Оплата праці рецензентів здійснюється відповідно до законодавства, що регулює норми оплати праці експертів, які залучаються для проведення державної наукової та науково-технічної експертизи. Якщо підготовка здобувача здійснювалася за рахунок коштів юридичних чи фізичних осіб або здобувач самостійно готував докторську дисертацію, оплата праці рецензентів здійснюється за рахунок коштів юридичних чи фізичних осіб або такого здобувача.

Попередня експертиза докторської дисертації проводиться протягом трьох місяців з дня надходження на ім'я голови вченої ради закладу вищої освіти (наукової установи) письмової заяви здобувача про проведення такої експертизи.

У разі відмови (у письмовій формі) закладу вищої освіти (наукової установи) провести попередню експертизу та підготувати зазначений висновок здобувач має право звернутися до МОН для визначення процедури проведення попередньої експертизи його докторської дисертації.

Висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів докторської дисертації видається здобувачеві у двох примірниках та є чинним протягом року з дня його затвердження керівником закладу вищої освіти (наукової установи).

У разі, коли висновок наукового консультанта (структурного підрозділу) та/або висновок про наукову новизну, теоретичне та прак-

тичне значення результатів докторської дисертації є позитивним, здобувач подає заяву на ім'я голови докторської ради для проведення захисту докторської дисертації з метою присудження наукового ступеня доктора наук та документи відповідно до встановленого МОН переліку.

Докторська рада утворюється МОН з наукової спеціальності (не більше трьох) за галуззю науки, з якої у закладі вищої освіти (науковій установі) відкрито докторантуру в установленому законодавством порядку, у складі 11-19 осіб. До складу докторської ради вводяться компетентні вчені з відповідної спеціальності, які мають:

- науковий ступінь доктора наук (крім вченого секретаря докторської ради, який може мати науковий ступінь кандидата наук/ступінь доктора філософії і у цьому разі бере участь у засіданні без права голосу) та проводять наукові дослідження з одержанням наукових, науково-технічних (прикладних) результатів із спеціальності, включеної до профілю докторської ради;
- період роботи на посадах наукових і науково-педагогічних працівників не менше п'яти років;
- наукові публікації з відповідної спеціальності, визначені МОН (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державною-агресором).

Голова та члени докторської ради забезпечують високий рівень вимогливості під час розгляду докторської дисертації, проведення її захисту та прийняття докторською радою обґрунтованого рішення. Голова докторської ради персонально відповідає за дотримання нею вимог нормативно-правових актів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації, науковий рівень захищеної докторської дисертації.

Порядок утворення, функціонування та діяльності докторської ради визначається положенням про спеціалізовану вчену раду з присудження наукового ступеня доктора наук, яке затверджує МОН.

У разі відсутності в Україні докторських рад з правом проведення захисту докторських дисертацій з відповідної наукової спеціальності за рішенням МОН проводиться разовий захист. Склад докторської ради для проведення разового захисту формується відповідно до положення про раду.

Контроль за діяльністю докторських рад здійснює МОН.

Вчений секретар приймає заяву здобувача, його докторську дисертацію та перевіряє наявність документів відповідно до встановленого переліку. Голова ради наносить на заяву здобувача відповідну резолюцію, проставляє дату прийняття документів до розгляду та свій підпис.

Докторська рада призначає комісію для попереднього розгляду докторської дисертації, яка перевіряє опублікування наукових результатів докторської дисертації в наукових публікаціях здобувача, визначає повноту викладу в них матеріалів докторської дисертації та зраховує наукові публікації за темою докторської дисертації відповідно до законодавства, проводить попередній розгляд докторської дисертації за процедурою, що регулюється положенням про раду, рекомендує прийняти до захисту докторську дисертацію та подає кандидатури для призначення опонентів не пізніше ніж через три місяці з дати прийняття документів до розгляду.

Забороняється усувати недоліки, виявлені докторською радою у докторській дисертації (рефераті) після прийняття її до захисту.

Керівникам (їх заступникам) закладів вищої освіти (наукових установ), вченим секретарям та їх близьким особам і близьким особам керівників докторських рад та їх заступників не дозволяється захищати докторські дисертації у радах, утворених за місцем основної роботи зазначених осіб.

З метою забезпечення незалежності експертизи для захисту докторської дисертації докторською радою призначаються опоненти (за письмовою згодою), які мають:

- науковий ступінь доктора наук та проводять наукові дослідження з одержанням наукових, науково-технічних (прикладних) результатів із спеціальності, за якою підготовлена докторська дисертація;
- період роботи на посадах наукових і науково-педагогічних працівників не менше п'яти років;
- наукові публікації з наукового напрямку, за яким підготовлено докторську дисертацію здобувача, визначені МОН (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором).

Для розгляду докторської дисертації призначаються три опоненти, з яких тільки один може бути членом ради, в якій проводитиметься

захист, чи штатним працівником закладу вищої освіти (наукової установи), в якому (якій) утворено докторську раду.

Опонентами не можуть призначатися:

- голови, заступники голів і вчені секретарі докторських рад, в яких проводитиметься захист;
- наукові консультанти;
- співавтори опублікованих праць здобувача, зарахованих за темою докторської дисертації здобувача;
- керівники закладів вищої освіти (наукових установ) та їх заступники за основним місцем роботи здобувача або за місцем виконання докторської дисертації, або за місцем отримання висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення її результатів та затвердження теми докторської дисертації або за місцем її захисту;
- співробітники закладу вищої освіти (наукової установи), в якому (якій) виконувалася докторська дисертація, де працює здобувач, або де проводилися науково-дослідні роботи, щодо яких здобувач є замовником або виконавцем (співвиконавцем), на час їх виконання;
- члени атестаційної колегії МОН;
- члени експертних рад з питань атестації наукових кадрів (можуть бути призначені опонентами за виняткових обставин за погодженням з МОН).

Опонентами можуть бути іноземні вчені (Dr. Habil, full professor), які працюють на посадах наукових і науково-педагогічних працівників не менше п'яти років і мають наукові публікації з наукового напрямку, за яким підготовлено докторську дисертацію здобувача, визначені МОН.

Протягом одного календарного року особа може бути призначена опонентом для захисту не більш як п'яти докторських дисертацій.

Опонент на основі вивчення докторської дисертації та наукових публікацій, зарахованих за темою докторської дисертації, подає докторській раді відгук.

У відгуку опонента визначається ступінь актуальності обраної теми, обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у докторській дисертації, їх новизна і загальнонаціональне або світове значення, повнота викладу в наукових публікаціях,

зарахованих за темою дисертації, відсутність (наявність) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, з наведенням зауважень та/або дискусійних питань стосовно положень докторської дисертації.

Опонент відповідає за об'єктивність та якість підготовленого ним відгуку.

Копії письмових відгуків опонентів докторська рада видає здобувачеві не пізніше ніж за 10 робочих днів до захисту докторської дисертації.

Якщо відгук опонента не подано своєчасно, засідання докторської ради переноситься; якщо відгук опонента не відповідає вимогам абзацу другого цього пункту, голова докторської ради може повернути його опонентові для доопрацювання протягом трьох днів або рада може замінити опонента.

У разі подання доопрацьованого відгуку опонента пізніше ніж за 10 робочих днів до захисту докторської дисертації або у разі заміни опонента засідання докторської ради переноситься.

Про прийняття докторської дисертації до захисту і призначення опонентів докторська рада надсилає МОН повідомлення, яке разом з іншими такими повідомленнями, що надійшли до МОН протягом місяця, розміщується на офіційному веб-сайті МОН третього робочого дня наступного місяця.

Захист докторської дисертації проводиться не раніше ніж через місяць після розміщення на офіційному веб-сайті МОН такого повідомлення.

Протягом трьох робочих днів після визначення дати проведення захисту докторської дисертації наукова громадськість інформується про дату проведення захисту докторської дисертації шляхом розміщення відповідної інформації на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти (наукової установи).

Вчений секретар не пізніше ніж за десять робочих днів до дати захисту дисертації розміщує в електронній формі на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти (наукової установи), в докторській раді якого проводитиметься захист, у розділі, в якому міститься інформація про діяльність рад, примірник докторської дисертації (із забезпеченням відкритих форматів текстових даних) (крім монографії), реферат, висновок про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів докторської дисертації, відгуки опонентів та

облікову картку дисертації за встановленою формою. Вказані вимоги не поширюються на докторські дисертації, що містять інформацію, віднесену до державної таємниці, або інформацію для службового користування.

Зазначені матеріали зберігаються у відкритому доступі на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти (наукової установи) протягом трьох місяців з дати набрання чинності наказом МОН про затвердження рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук та видачу здобувачеві диплома доктора наук.

За бажанням здобувача докторська рада зобов'язана проводити захист докторської дисертації за наявності негативного відгуку одного з опонентів. Якщо негативні відгуки надійшли від двох опонентів, докторська дисертація знімається з розгляду, а здобувачеві повертаються всі подані ним матеріали, крім його заяви та одного примірника докторської дисертації.

Про зняття докторської дисертації з розгляду докторська рада повідомляє МОН протягом трьох робочих днів.

Публічний захист докторської дисертації проводиться на засіданні докторської ради. Захист дисертації повинен мати характер відкритої наукової дискусії, в якій зобов'язані взяти участь члени докторської ради, які є компетентними вченими з відповідної спеціальності, а також за бажанням присутні на засіданні.

У ході засідання докторська рада встановлює рівень набуття здобувачем найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, що забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення.

Засідання вважається правоможним у разі, коли в його проведенні взяло участь не менш як дві третини складу, а також не менш як чотири доктори наук із спеціальності докторської дисертації.

Якщо з поважної причини один з опонентів не може взяти участі у засіданні ради, захист докторської дисертації може проводитися за наявності позитивного відгуку відсутнього опонента. У такому разі на засіданні докторської ради вченим секретарем оголошується його відгук.

Захист докторської дисертації не проводиться у разі відсутності двох опонентів.

Опонент, який подав негативний відгук про докторську дисертацію, зобов'язаний бути присутнім на засіданні ради. У разі відмови цього опонента бути присутнім на засіданні голова ради у робочому порядку призначає іншого опонента, про що докторська рада інформує МОН та розміщує відповідне повідомлення на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти (наукової установи). Відгук такого опонента оприлюднюється на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти (наукової установи) у відповідному розділі, а засідання докторської ради переноситься.

Заклад вищої освіти (наукова установа) забезпечує трансляцію захисту докторської дисертації в режимі реального часу. Відеозапис такого засідання ради оприлюднюється на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти (наукової установи) не пізніше ніж протягом наступного робочого дня з дати проведення засідання та зберігається на відповідному веб-сайті не менше шести місяців з дати набрання чинності наказом МОН про затвердження рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук та видачу здобувачеві диплома доктора наук.

У разі потреби засідання докторської ради може проводитися з використанням засобів відеозв'язку в режимі реального часу. З метою належної підготовки засідання докторської ради кількість осіб з числа її членів та опонентів, які будуть брати участь у засіданні з використанням засобів відеозв'язку в режимі реального часу, завчасно погоджується з головою докторської ради.

Зазначені вимоги стосовно трансляції захисту не поширюються на докторські дисертації, що містять інформацію, віднесену до державної таємниці, або інформацію для службового користування.

За результатами публічного обговорення під час захисту докторської дисертації проводиться таємне голосування щодо присудження наукового ступеня доктора наук. Якщо засідання докторської ради проводиться з використанням засобів відеозв'язку в режимі реального часу, таємне голосування усіх членів докторської ради проводиться з використанням програмного забезпечення (засобу), що забезпечує анонімність і верифікованість такого голосування. Програмне забезпечення (засіб) для проведення таємного голосування застосовується за рішенням докторської ради.

Рішення докторської ради про присудження наукового ступеня вважається позитивним, якщо за нього проголосувало не менш як три чверті членів докторської ради, які брали участь у засіданні.

Здобувач має право за письмовою заявою зняти докторську дисертацію із захисту до початку таємного голосування щодо присудження наукового ступеня.

Якщо докторська рада встановила наявність академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в докторській дисертації та/або наукових публікаціях, зарахованих за її темою, заява про зняття докторської дисертації із захисту не приймається. У такому разі докторська рада приймає рішення про відмову у присудженні наукового ступеня доктора наук.

Процедура засідання докторської ради для проведення захисту докторської дисертації визначається положенням про раду.

Оплата праці членів комісії докторської ради з попереднього розгляду докторської дисертації та опонентів здійснюється відповідно до законодавства, що регулює норми оплати праці експертів, які залучаються для проведення державної наукової та науково-технічної експертизи. Якщо підготовка здобувача здійснювалася за рахунок коштів юридичних чи фізичних осіб або здобувач самостійно готував докторську дисертацію, оплата праці членів комісії докторської ради з попереднього розгляду докторської дисертації та опонентів здійснюється за рахунок коштів юридичних чи фізичних осіб або такого здобувача. Відрядження членів докторської ради та опонентів, призначених з інших міст, фінансується відповідно до законодавства.

У разі прийняття докторською радою рішення про відмову у присудженні наукового ступеня доктора наук усі виявлені докторською радою протягом розгляду докторської дисертації та висловлені під час її захисту недоліки, порушення та зауваження, що стали підставою для прийняття такого рішення, зазначаються у рішенні докторської ради. Здобувачеві надається засвідчена в установленому порядку копія зазначеного рішення та повертаються подані ним документи, крім заяви, висновку наукового консультанта (структурного підрозділу), висновку про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації та одного примірника дисертації. У такому разі МОН надсилаються разом із супровідним листом засвідчені в установленому порядку копії реєстраційної картки присутності членів

ради, рішення про відмову у присудженні наукового ступеня доктора наук та стенограми (розшифрованої фонограми) засідання докторської ради.

Докторська дисертація, за результатами захисту якої докторською радою прийнято рішення про відмову у присудженні наукового ступеня доктора наук, може бути подана для розгляду до цієї докторської ради повторно після доопрацювання не раніше ніж через один рік з дня прийняття такого рішення (крім випадків, встановлення докторською радою наявності академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в дисертації та/або наукових публікаціях, зарахованих за її темою). Захист такої дисертації проводиться за погодженням з МОН.

Докторська дисертація, що містить інформацію, віднесена до державної таємниці, або інформацію для службового користування, розглядається з урахуванням вимог законодавства з питань державної таємниці та службової інформації.

Докторська рада оформляє протягом 15 робочих днів рішення про присудження наукового ступеня доктора наук (у двох примірниках).

Усі документи, що стосуються розгляду докторської дисертації та проведення її захисту в докторській раді, формуються в перший примірник атестаційної справи здобувача, який зберігається в архіві закладу вищої освіти (наукової установи) протягом десяти років з дати набрання чинності наказом МОН про затвердження рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук та видачу диплома доктора наук, а постійному зберіганню підлягають рішення докторської ради щодо присудження наукового ступеня доктора наук та один примірник дисертації (у бібліотеці закладу вищої освіти/наукової установи).

Другий примірник атестаційної справи здобувача надсилається до МОН протягом місяця з дня захисту докторської дисертації відповідно до положення про раду.

МОН здійснює контроль за дотриманням докторською радою та здобувачем вимог нормативно-правових актів з питань атестації наукових кадрів, з метою чого:

- розглядає документи атестаційної справи здобувача щодо дотримання докторською радою процедури розгляду докторської дисертації;
- проводить експертизу докторської дисертації щодо актуальності обраної теми, обґрунтованості наукових положень, виснов-

ків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх новизни, повноти викладу в наукових публікаціях, зарахованих за темою докторської дисертації, відсутності (наявності) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

МОН може надсилати докторську дисертацію та атестаційну справу здобувача для додаткового розгляду до іншої докторської ради в установленому МОН порядку, або до закладу вищої освіти (наукової установи).

Додатковому розгляду обов'язково підлягає:

- докторська дисертація, яка за погодженням з МОН подана до докторської ради раніше п'ятирічного строку після здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук);
- докторська дисертація, яка за погодженням з МОН подана до докторської ради повторно після доопрацювання через один рік з дня прийняття рішення про відмову у присудженні наукового ступеня доктора наук.

Якщо докторська дисертація та атестаційна справа здобувача надійшли для додаткового розгляду з метою підготовки відгуку, суб'єкт додаткового розгляду проводить засідання без участі здобувача. Засідання вважається правоможним, якщо у ньому взяли участь дві третини від кількості членів суб'єкта додаткового розгляду. На засіданні обговорюється наукова новизна, теоретичне та практичне значення результатів докторської дисертації, їх опублікування, кількість наукових публікацій. Відгук приймається простою більшістю голосів від кількості присутніх на засіданні членів суб'єкта додаткового розгляду, підписується головоючим на засіданні та секретарем і оформляється у двох примірниках. Засідання оформляється протоколом, що підписується головоючим на засіданні та секретарем. Протягом 10 робочих днів до МОН надсилаються разом із супровідним листом оригінал відгуку та копія протоколу.

Якщо докторська дисертація та атестаційна справа здобувача надійшли для додаткового розгляду з метою підготовки висновку, суб'єкт додаткового розгляду проводить засідання за участю здобувача. Засідання вважається правоможним, якщо у ньому взяли участь дві третини від кількості членів суб'єкта додаткового розгляду. На засіданні здобувач викладає основні положення дисертації та відповідає на запитання, подані в усній чи письмовій формі, члени суб'єкта

додаткового розгляду обговорюють наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів докторської дисертації, їх опублікування, кількість наукових публікацій. Висновок приймається простою більшістю голосів від кількості присутніх на засіданні членів суб'єкта додаткового розгляду, підписується головуючим на засіданні та секретарем і оформляється у двох примірниках. Засідання оформляється протоколом, що підписується головуючим на засіданні та секретарем, та записується на фонограму. Протягом 15 робочих днів до МОН надсилаються разом із супровідним листом оригінал висновку, копія протоколу та стенограма (розшифрована фонограма) засідання, підписана головуючим на засіданні та секретарем.

Інформація про результати додаткового розгляду долучається до узагальненого висновку МОН, що подається на розгляд атестаційної колегії.

Якщо до МОН надійшли пропозиції і заяви фізичних (юридичних) осіб щодо додаткової оцінки докторської дисертації та атестаційної справи здобувача або під час експертизи докторської дисертації виявлено інші обставини, що є підставами для проведення повторної, додаткової та контрольної експертизи відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу»¹, МОН проводить відповідного виду експертизу докторської дисертації, для чого може залучати:

- експертні ради з питань атестації наукових кадрів;
- працівників закладів вищої освіти (наукових установ) шляхом утворення групи експертів;
- окремих вчених шляхом призначення їх експертами.

Суб'єкт експертизи проводить експертизу докторської дисертації, розміщеної в електронній формі на офіційному веб-сайті закладу вищої освіти (наукової установи), готує висновок, подає його МОН, інформація про що долучається до узагальненого висновку МОН.

Атестаційна справа здобувача та докторська дисертація, які розглядаються МОН, не можуть бути зняті з розгляду здобувачем чи відкликані докторською радою, у якій проводився захист докторської дисертації.

¹ Про наукову і науково-технічну експертизу: Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

Розгляд питань, пов'язаних з присудженням наукового ступеня доктора наук, МОН здійснює за участю експертних рад з питань атестації наукових кадрів, порядок утворення, функціонування та діяльності яких визначається положенням про експертну раду, яке затверджує МОН. Експертні ради з питань атестації наукових кадрів проводять експертизу захищених докторських дисертацій, у тому числі з урахуванням звернень фізичних (юридичних) осіб щодо їх наукової якості, розглядають питання, що належать до компетенції експертних рад з питань атестації наукових кадрів, готують висновки про відповідність об'єкта експертизи встановленим вимогам і відповідають за якість та об'єктивність підготовлених ними висновків.

У разі потреби МОН запрошує на засідання експертної ради з питань атестації наукових кадрів здобувача, наукового консультанта, голову докторської ради, в якій проводився захист докторської дисертації.

Підготовлений експертом та оформлений відповідно до законодавства висновок подається МОН, інформація про що долучається до узагальненого висновку МОН, який подається на розгляд атестаційної колегії МОН. Атестаційна колегія МОН розглядає узагальнений висновок та затверджує рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук.

Пропозиції і заяви фізичних (юридичних) осіб щодо додаткової оцінки докторської дисертації та атестаційної справи здобувача розглядаються МОН до прийняття рішення щодо затвердження рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук та видачу диплома доктора наук. Строк розгляду у МОН докторської дисертації та атестаційної справи здобувача становить не більше чотирьох місяців. У разі проведення різних видів експертизи та/або виявлення обставин, які потребують більш тривалого строку для проведення експертизи докторської дисертації, МОН у кожному конкретному випадку інформує докторську раду про продовження строку розгляду.

Рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук набирає чинності з дати набрання чинності наказом МОН про затвердження рішення докторської ради та видачу диплома доктора наук на підставі рішення атестаційної колегії.

Відшкодування витрат на виготовлення бланків диплома доктора наук здійснюється за рахунок коштів осіб, які їх отримують.

У разі втрати, знищення або пошкодження диплома про науковий ступінь МОН видає його дублікат з новим порядковим номером та інформацією відповідно до раніше виданого диплома за рахунок коштів особи, яка отримує дублікат. Для видачі дубліката диплома до МОН подаються:

- заява особи про видачу дубліката диплома;
- довідка органу внутрішніх справ про втрату диплома (у разі наявності);
- копія паспортного документа особи;
- копія втраченого, знищеного або пошкодженого диплома (у разі наявності).

У разі зміни особою імені диплом на новий не обмінюється.

У разі виявлення порушення докторською радою (здобувачем) вимог нормативно-правових актів з питань атестації наукових кадрів МОН застосовує заходи, зокрема:

- висловлює зауваження учасникам атестації здобувача щодо недоліків, виявлених під час розгляду докторської дисертації та проведення її захисту;
- звужує профіль докторської ради;
- пропонує керівнику закладу вищої освіти (наукової установи), в якому (якій) утворено докторську раду, подати інші кандидатури для призначення голови докторської ради, його заступника (заступників) або вченого секретаря;
- скасовує рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук та відмовляє здобувачу у видачі диплома доктора наук;
- припиняє діяльність ради строком на один рік.

Наказ МОН про скасування рішення ради та/або застосування заходів відповідно до цього пункту на підставі рішення атестаційної колегії МОН розміщується на офіційному веб-сайті МОН.

Про прийняте МОН рішення про скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук протягом десяти робочих днів інформується НАЗЯВО.

Здобувач має право ознайомитися з узагальненим висновком МОН після прийняття МОН рішення про скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук. МОН інформує здобувача про прийняте рішення, а копію висновку надає на його прохання.

Виявлення МОН порушення встановлених вимог до докторських дисертацій¹ та/або виявлення академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у захищеній докторській дисертації, наукових публікаціях, зарахованих за темою докторської дисертації, є підставою для:

- позбавлення наукового консультанта права участі у підготовці та/або атестації наукових кадрів строком на два роки;
- позбавлення голови, членів комісії докторської ради з попереднього розгляду докторської дисертації та опонентів права участі в атестації наукових кадрів строком на два роки;
- позбавлення закладу вищої освіти (наукової установи) права утворювати докторську раду за відповідною науковою спеціальністю строком на один рік.

Якщо рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук скасовано МОН у зв'язку з порушенням докторською радою процедури розгляду та захисту докторської дисертації, така докторська дисертація може бути подана здобувачем до захисту повторно.

Якщо рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук скасовано МОН у зв'язку з порушенням вимог до докторської дисертації та наукових публікацій, у яких висвітлені основні наукові результати докторської дисертації, така докторська дисертація може бути подана до захисту здобувачем повторно після її доопрацювання не раніше ніж через рік з дати прийняття МОН рішення про скасування такого рішення докторської ради.

Якщо рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук скасовано МОН у зв'язку з наявністю академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в докторській дисертації та/або наукових публікаціях, у яких висвітлені основні наукові результати дисертації, що встановлено у тому числі Національним агентством, така докторська дисертація повторно до захисту не подається.

Повторний розгляд докторської дисертації та атестаційної справи у МОН здійснюється за рішенням суду. Для повторного розгляду залучаються фахівці, які не брали участі у попередній експертизі дисертації. Залучені фахівці:

- розглядають документи атестаційної справи здобувача щодо дотримання докторською радою процедури розгляду докторської дисертації;

¹ Див. вище.

- проводять експертизу докторської дисертації щодо актуальності обраної теми, обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх новизни, повноти викладу в наукових публікаціях, зарахованих за темою докторської дисертації, відсутності (наявності) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації;
- розглядають звернення фізичних (юридичних) осіб щодо дисертації здобувача (за наявності);
- готують висновок повторного розгляду, що подається на розгляд атестаційної колегії.

В Україні передбачена процедура визнання в Україні наукових ступенів, здобутих в іноземних закладах вищої освіти. Таке визнання здійснюється у порядку, встановленому МОН, за погодженням з НАЗЯВО та відповідно до міжнародних конвенцій та угод.

МОН проводить процедуру визнання наукових ступенів, здобутих громадянами України в іноземних закладах вищої освіти (наукових установах), затверджує форму свідоцтва про визнання документа про науковий ступінь та здійснює його видачу.

Громадяни України, які є власниками дипломів про наукові ступені, виданих органами атестації іноземних держав, набувають прав на державні гарантії, встановлені законодавством України для наукових працівників, з дати прийняття МОН рішення про їх визнання.

Особа, якій за рішенням МОН (МОНмолодьспорту, ВАК) видано диплом доктора (кандидата) наук, може бути позбавлена відповідного ступеня у разі виявлення порушень вимог нормативно-правових актів з питань атестації наукових кадрів, чинних на момент прийняття рішення МОН (МОНмолодьспортом, ВАК) про видачу відповідного диплома або затвердження рішення ради про присудження ступеня доктора філософії.

Для розгляду питання про позбавлення наукового ступеня до МОН подають звернення (скарги, заяви, клопотання):

- фізичні (юридичні) особи з інформацією про виявлення порушень вимог нормативно-правових актів з питань атестації наукових кадрів;
- рада, в якій проводився захист докторської (кандидатської) дисертації, про позбавлення відповідного наукового ступеня;
- Національне агентство про позбавлення відповідного ступеня.

Звернення повинно містити:

- посилання на вимоги, порушення яких виявлено заявником;
- інформацію, яка підтверджує факт фабрикації, фальсифікації;
- наведення джерел неправомірного використання наукових текстів, ідей, розробок, наукових результатів і матеріалів інших авторів без відповідного посилання.

У МОН розглядаються звернення щодо:

- порушення процедури попередньої експертизи докторської дисертації, процедури розгляду в докторській раді – протягом року після прийняття МОН рішення про видачу диплома доктора (кандидата) наук;
- порушення кваліфікаційних вимог – протягом десяти років після прийняття МОН рішення про видачу диплома доктора (кандидата) наук;
- порушення вимог з питань текстових запозичень без посилання на джерело, академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації за поданням НАЗЯВО – безстроково.

Звернення з інформацією щодо академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації розглядає НАЗЯВО відповідно до встановленого ним порядку.

НАЗЯВО надсилає до МОН разом із супровідним листом копію прийнятого рішення щодо виявлення в дисертації, наукових публікаціях, зарахованих за її темою, академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації:

- з результатами проведеного аналізу доказів, які підтверджують факт фабрикації, фальсифікації;
- з результатами проведеного аналізу виявлених за допомогою відповідного програмного забезпечення фрагментів збігів щодо неправомірного використання наукових текстів, ідей, розробок, наукових результатів і матеріалів інших авторів без відповідного посилання;
- з посиланням на норми законодавства.

НАЗЯВО не розглядає звернення з інформацією щодо академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації в дисертаціях, зарахованих за її темою, щодо яким МОН прийняло рішення про скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук, про позбавлення наукового ступеня, про скасування рішення відпо-

відної ради про присудження наукового ступеня та визнання відповідного диплома недійсним у зв'язку із добровільною відмовою особи від наукового ступеня.

Для розгляду питання щодо позбавлення особи наукового ступеня МОН може залучати:

- експертні ради з питань атестації наукових кадрів;
- працівників закладів вищої освіти (наукових установ) шляхом утворення групи експертів;
- окремих вчених шляхом призначення їх експертами.

Залучений суб'єкт розглядає обґрунтованість наданих у зверненні доказів, підтверджує або не підтверджує наведені у зверненні факти і надає МОН рекомендації щодо позбавлення особи наукового ступеня, про що готує висновок і подає його МОН.

У разі виявлення обставин, що є підставами для проведення повторної, додаткової та контрольної експертизи відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу», МОН проводить відповідного виду експертизу.

У МОН готується узагальнений висновок, який подається на розгляд атестаційної колегії МОН. Атестаційна колегія МОН розглядає узагальнений висновок і приймає рішення щодо позбавлення особи наукового ступеня. МОН на підставі рішення атестаційної колегії позбавляє особу наукового ступеня, скасовує своє рішення про видачу особі відповідного диплома та визнає диплом недійсним (скасовує своє рішення про затвердження рішення ради про присудження ступеня доктора філософії) або залишає в силі рішення, обґрунтованість прийняття якого переглядалося.

У разі позбавлення особи наукового ступеня протягом десяти робочих днів МОН інформує про прийняте рішення НАЗЯВО.

Особа має право ознайомитися з узагальненим висновком МОН після прийняття МОН рішення про позбавлення її наукового ступеня. МОН письмово інформує особу про прийняте рішення та надає копію висновку.

Повторний розгляд питання щодо позбавлення особи наукового ступеня у МОН здійснюється за рішенням суду. Для повторного розгляду залучаються фахівці, які не брали участі у попередньому розгляді. Залучені фахівці розглядають обґрунтованість наданих у зверненні доказів, підтверджують/не підтверджують наведені у зверненні

факти і готують висновок повторного розгляду, що подається на розгляд атестаційної колегії.

На рішення докторської ради про відмову у присудженні наукового ступеня доктора наук здобувач може подати апеляцію до закладу вищої освіти (наукової установи), в якому (якій) утворена рада, або до МОН протягом місяця з дня прийняття докторською радою такого рішення. Розгляд апеляції у закладі вищої освіти (науковій установі), в якому (якій) утворена рада, здійснюється відповідно до положення про раду. У разі коли апеляція не містить аргументів по суті виявлених докторською радою недоліків, порушень та зауважень, а також аргументів щодо порушення докторською радою процедури розгляду докторської дисертації, докторська рада апеляційну комісію не утворює.

На рішення МОН про скасування рішення докторської ради про присудження наукового ступеня доктора наук здобувач може подати апеляцію до МОН не пізніше ніж через два місяці з дня його прийняття. На рішення МОН про позбавлення особи наукового ступеня особа може подати апеляцію до МОН не пізніше ніж через два місяці з дня його прийняття.

У разі надходження апеляції МОН утворює апеляційну комісію із залученням фахівців з відповідної спеціальності. Головою апеляційної комісії призначається член атестаційної колегії МОН або інший вчений, який є фахівцем з відповідної спеціальності. Апеляційна комісія готує висновок, який підписується усіма членами комісії, для розгляду атестаційною колегією МОН.

У разі коли апеляція не містить аргументів по суті виявлених порушень, що стали підставою для скасування МОН рішення докторської ради про присудження наукового ступеня або для позбавлення особи наукового ступеня, а також аргументів щодо порушення процедури розгляду докторської дисертації у МОН, апеляційна комісія не утворюється.

Рішення МОН за результатами розгляду апеляції може бути оскаржено у судовому порядку.

Особа, яка має науковий ступінь, може добровільно відмовитися від відповідного наукового ступеня, подавши до МОН заяву в довільній формі, справжність підпису на якій засвідчено нотаріально. Протягом десяти робочих днів з дня надходження заяви МОН скасовує

рішення відповідної ради та визнає диплом недійсним, про що видається наказ, який розміщується на офіційному веб-сайті МОН.

Про прийняте рішення протягом десяти робочих днів інформується НАЗЯВО.

§ 4.4. Присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам

Згідно з чинним законодавством України, у системі вищої освіти та науки для характеристики кадрового потенціалу поряд з науковими ступенями використовують та вчені звання.

Закон України «Про освіту» визначає, що вченими званнями є старший науковий співробітник, доцент і професор. Учені звання присвоюються на основі рішень вчених рад вищих закладів освіти, наукових установ і організацій у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Присвоєння вчених звань є державним визнанням рівня кваліфікації вченого. Наявність відповідного наукового ступеню або вченого звання є кваліфікаційною вимогою для заняття науковим працівником відповідної посади.

В Україні унормовані механізм присвоєння науковим і науково-педагогічним працівникам вчених звань вченими радами закладів вищої освіти або вченими (науково-технічними) радами наукових установ, основні критерії оцінювання їх науково-педагогічної або наукової діяльності, а також порядок позбавлення вчених звань.

Рішення про присвоєння вчених звань професора, доцента та старшого дослідника науковим і науково-педагогічним працівникам закладів вищої освіти та наукових установ приймаються вченими радами.

Рішення про присвоєння вчених звань науково-педагогічним працівникам вищих духовних навчальних закладів може прийматися вченими радами вищих духовних навчальних закладів, статуту (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку та які пройшли процедуру ліцензування освітньої діяльності, за умови дотримання чинних.

Рішення вченої ради наукової установи про присвоєння вченого звання професора працівникам наукових установ (зі спеціальності)

приймається з урахуванням відгуків не менше шести працівників цієї наукової установи – фахівців, яким з відповідної галузі знань (науки) та спеціальності присуджено науковий ступінь доктора наук, доктора філософії (кандидата наук) та/або присвоєно вчене звання професора.

Рішення вченої ради закладу вищої освіти або наукової установи про присвоєння вченого звання старшого дослідника приймається з урахуванням відгуків не менше шести працівників цього закладу вищої освіти або наукової установи – фахівців, яким з відповідної галузі знань (науки) та спеціальності присуджено науковий ступінь доктора наук, доктора філософії (кандидата наук) та/або присвоєно вчене звання професора, доцента чи старшого дослідника (старшого наукового співробітника).

Якщо у закладі вищої освіти або науковій установі, в якій працює здобувач вченого звання старшого дослідника:

- немає достатньої кількості висококваліфікованих фахівців з відповідної спеціальності, то вчена рада може розглядати питання щодо присвоєння вченого звання здобувачу із врахуванням відгуків фахівців інших закладів вищої освіти або наукових установ, які відповідають вимогам абзацу другого цього пункту;
- немає висококваліфікованих фахівців з відповідної спеціальності, то за клопотанням закладу вищої освіти або наукової установи, в якій працює здобувач вченого звання, питання щодо присвоєння вченого звання старшого дослідника може розглядати вчена рада іншого закладу вищої освіти або наукової установи.

Рішення вченої ради про присвоєння вченого звання приймається таємним голосуванням. Засідання вченої ради вважається правомочним, якщо на ньому присутні не менше ніж дві третини її членів. Рішення вченої ради вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менше ніж три четверті від кількості членів вченої ради, присутніх на засіданні. Рішення вченої ради дійсне протягом одного календарного року. Рішення вченої ради про присвоєння вченого звання затверджується атестаційною колегією МОН.

Оцінювання науково-педагогічної або наукової діяльності здобувачів вчених звань здійснюється на підставі певних критеріїв.

Вчене звання професора.

Вчене звання професора присвоюють працівникам закладів вищої освіти, у тому числі закладів післядипломної освіти, які здійснюють освітню діяльність за відповідною спеціальністю на відповідному рівні вищої освіти, та вищих духовних навчальних закладів:

- яким присуджено науковий ступінь доктора наук;
- яким присвоєно вчене звання доцента або старшого дослідника (старшого наукового співробітника);
- період роботи яких на посадах асистента, викладача, старшого викладача, доцента, професора, завідувача (начальника або його заступника) кафедри становить не менш як 10 років, у тому числі останній навчальний рік на одній кафедрі (одного закладу вищої освіти) на посаді доцента, професора, завідувача (начальника або його заступника) кафедри, зокрема за сумісництвом або за трудовим договором (контрактом) з погодинною оплатою. Для наукових працівників, які займаються науково-педагогічною діяльністю, період роботи становить не менше п'ятнадцяти років на посадах наукових (відповідно до підпункту 1 пункту 2 цього розділу) та науково-педагогічних (відповідно до цього підпункту) працівників. Для науково-педагогічних працівників закладів вищої духовної освіти враховується період педагогічної роботи у закладах вищої духовної освіти, статуту (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку;
- які мають сертифікат відповідно до Загальноєвропейської рекомендації з мовної освіти (на рівні не нижче B2) з мов країн Європейського Союзу, або кваліфікаційні документи (диплом про вищу освіту, науковий ступінь), пов'язані з використанням іноземної мови, або не менш як 10 праць, які опубліковані англійською мовою у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які підтверджують свій міжнародний досвід документами (дипломами, сертифікатами, свідоцтвами, іншими документами), зокрема про навчання, стажування або роботу у закладі вищої освіти, науковій (або науково-технічній) установі в країні, яка

- входить до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та/або Європейського Союзу, або участь (керівниками/виконавцями) у проєктах, які фінансуються (фінансувалися) зазначеними країнами (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які опублікували після захисту докторської дисертації навчально-методичні та наукові праці у вітчизняних та/або іноземних (міжнародних) рецензованих фахових виданнях, з яких не менше двох публікацій у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором);
 - які викладають навчальні дисципліни державною мовою та/або мовою країни, яка входить до ОЕСР, на високому науково-методичному рівні, що підтверджено висновком кафедри закладу вищої освіти.

Вчене звання професора присвоюється працівникам наукових установ:

- які працюють у наукових установах Національної академії наук та національних галузевих академіях наук, іншого підпорядкування, наукових організаціях, наукових підрозділах закладів вищої освіти на посаді завідуючого (начальника) науковим відділом (відділенням, сектором, лабораторією), головного наукового співробітника, провідного наукового співробітника, старшого наукового співробітника або директора, заступника директора, вченого секретаря;
- яким присуджено науковий ступінь доктора наук;
- яким присвоєно вчене звання доцента або старшого дослідника (старшого наукового співробітника);
- період наукової та науково-педагогічної роботи яких становить не менш як 10 років, у тому числі останній календарний рік на одній із зазначених вище посад;
- які мають сертифікат відповідно до Загальноєвропейської рекомендації з мовної освіти (на рівні не нижче B2) з мов країн ЄС або кваліфікаційні документи (диплом про вищу освіту, науковий ступінь), пов'язані з використанням іноземної мови, або не менш як 10 праць, які опубліковані англійською мовою у видан-

нях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім осіб з інвалідністю I групи);

- які підтверджують свій міжнародний досвід документами (сертифікатами, свідоцтвами, дипломами, іншими документами), зокрема про навчання, стажування або роботу у закладі вищої освіти, науковій (або науково-технічній) установі в країні, яка входить до ОЕСР та/або ЄС, або участь (керівниками/виконавцями) у проєктах, які фінансуються (фінансувалися) зазначеними країнами (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які опублікували після захисту докторської дисертації навчально-методичні та наукові праці у вітчизняних та/або іноземних (міжнародних) рецензованих фахових виданнях, з яких не менше трьох публікацій у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором);
- які підготували не менше ніж трьох докторів філософії (кандидатів наук).

Вчене звання професора присвоюється працівникам закладів вищої освіти, у тому числі закладів післядипломної освіти, які здійснюють освітню діяльність за відповідною спеціальністю на відповідному рівні вищої освіти, та вищих духовних навчальних закладів, яким не присуджено ступінь доктора наук, але:

- які мають науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук);
- яким присвоєно вчене звання доцента або старшого дослідника (старшого наукового співробітника);
- які провадять навчальну діяльність не менш як 15 навчальних років на посаді асистента, викладача, старшого викладача, доцента, професора, завідуючого (начальника або його заступника) кафедрою, у тому числі останній календарний рік на одній кафедрі (в одному закладі вищої освіти) на посаді доцента, професора, завідуючого (начальника або його заступника) кафедрою, зокрема за сумісництвом або за трудовим договором (контрактом) з погодинною оплатою. Для науково-педагогіч-

них працівників закладів вищої духовної освіти враховується період педагогічної роботи у закладах вищої духовної освіти, статуту (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку;

- які мають сертифікат відповідно до Загальноєвропейської рекомендації з мовної освіти (на рівні не нижче B2) з мов країн ЄС або кваліфікаційні документи (диплом про вищу освіту, науковий ступінь), пов'язані з використанням іноземної мови (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які підтверджують свій міжнародний досвід документами (дипломами, сертифікатами, свідоцтвами, іншими документами), зокрема про навчання, стажування або роботу у закладі вищої освіти, науковій (або науково-технічній) установі в країні, яка входить до ОЕСР та/або ЄС, або участь (керівниками/виконавцями) у проєктах, які фінансуються (фінансувалися) зазначеними країнами (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які опублікували після захисту докторської дисертації навчально-методичні та наукові праці у вітчизняних та/або іноземних (міжнародних) рецензованих фахових виданнях, з яких не менше чотирьох публікацій у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором);
- які підготували не менше трьох докторів філософії (кандидатів наук);
- які викладають навчальні дисципліни державною мовою та/або мовою країни, яка входить до ОЕСР, на високому науково-методичному рівні, що підтверджено висновком кафедри закладу вищої освіти.

Вчене звання професора присвоюється діячам культури і мистецтв, педагогічна діяльність яких у відповідності з навчальним планом передбачає індивідуальну роботу з опанування мистецьких вмій і навичок та безпосередньо впливає на формування професійної майстерності майбутнього митця, та:

- які провадять навчальну діяльність не менш як 10 навчальних років на посадах асистента, викладача, старшого викладача, до-

цента, професора, завідуючого кафедрою, у тому числі останній календарний рік на одній кафедрі (в одному закладі вищої освіти) на посаді доцента, професора, завідуючого кафедрою, зокрема за сумісництвом або за трудовим договором (контрактом) з погодинною оплатою;

- які удостоєні відповідно почесного звання «Народний артист України», «Народний художник України», «Народний архітектор України», «Заслужений діяч мистецтв України»;
- яким присвоєно вчене звання доцента;
- які викладають навчальні дисципліни державною мовою та/або мовою країни, яка входить до ОЕСР, на високому науково-методичному рівні, що підтверджено висновком кафедри закладу вищої освіти;
- які особисто підготували не менше п'яти осіб, удостоєних почесних звань України, або лауреатів міжнародних та державних премій, конкурсів, виставок, оглядів, фестивалів;
- які мають сертифікат відповідно до Загальноєвропейської рекомендації з мовної освіти (на рівні не нижче B2) з мов країн Європейського Союзу або кваліфікаційні документи (диплом про вищу освіту, науковий ступінь), пов'язані з використанням іноземної мови; значні особисті творчі досягнення:
 - у музичній сфері – масштабна концертна діяльність, фондові аудіо-, відеозаписи, наявність звання лауреата міжнародних конкурсів і фестивалів;
 - в образотворчій, декоративно-прикладній, дизайнерській та реставраційній сфері – персональні виставки, видання каталогів, альбомів, буклетів;
 - у театральній сфері, сфері кіно і телебачення – записи концертів, театральні постановки, фільми, інші творчі роботи, що використовуються у педагогічній діяльності;
 - наукові праці у фахових наукових виданнях України чи провідних наукових виданнях інших держав.

Вчене звання доцента.

Вчене звання доцента присвоюється працівникам закладів вищої освіти, у тому числі закладів післядипломної освіти, які здійснюють освітню діяльність за відповідною спеціальністю на відповідному

рівні вищої освіти, та вищих духовних навчальних закладів, які здійснюють науково-педагогічну діяльність, та:

- яким присуджено науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук), доктора наук;
- період роботи яких на посадах асистента, викладача, старшого викладача, доцента, професора, завідувача (начальника або його заступника) кафедри становить не менше ніж п'ять навчальних років, у тому числі останній календарний рік на одній кафедрі (в одному вищому навчальному закладі), зокрема за сумісництвом або за трудовим договором (контрактом) з погодинною оплатою. Для науково-педагогічних працівників закладів вищої духовної освіти враховується стаж педагогічної роботи у закладах вищої духовної освіти, статuti (положення) яких зареєстровані у встановленому законодавством порядку;
- які мають сертифікат відповідно до Загальноєвропейської рекомендації з мовної освіти (на рівні не нижче B2) з мов країн ЄС або кваліфікаційні документи (диплом про вищу освіту, науковий ступінь), пов'язані з використанням іноземної мови, або не менш як 10 праць, які опубліковані англійською мовою у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які підтверджують свій міжнародний досвід документами (сертифікатами, свідоцтвами, дипломами, іншими документами), зокрема про навчання, стажування або роботу у закладі вищої освіти, науковій (або науково-технічній) установі в країні, яка входить до ОЕСР та/або ЄС, або участь (керівниками/виконавцями) у проєктах, які фінансуються (фінансувалися) зазначеними країнами (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які опублікували після захисту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук) навчально-методичні та наукові праці у вітчизняних та/або іноземних (міжнародних) рецензованих фахових виданнях, з яких не менше однієї публікації у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань

(крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором);

- які викладають навчальні дисципліни державною мовою та/або мовою країни, яка входить до ОЕСР, на високому науково-методичному рівні, що підтверджено висновком кафедри закладу вищої освіти.

Вчене звання доцента присвоюється діячам культури і мистецтв, педагогічна діяльність яких у відповідності з навчальним планом передбачає індивідуальну роботу з опанування мистецьких вмій і навичок та безпосередньо впливає на формування професійної майстерності майбутнього митця, та:

- які провадять навчальну діяльність не менш як п'ять навчальних років на посаді асистента, викладача, старшого викладача, доцента, професора, завідуючого кафедрою, у тому числі останній календарний рік на одній кафедрі (в одному закладі вищої освіти), зокрема за сумісництвом або за трудовим договором (контрактом) з погодинною оплатою;
- які удостоєні відповідно почесного звання «Народний артист України», «Народний художник України», «Народний архітектор України», «Заслужений діяч мистецтв України», «Заслужений артист України», «Заслужений художник України», «Заслужений архітектор України», Заслужений працівник культури України», «Заслужений майстер народної творчості України»;
- період роботи яких після удостоєння зазначеного почесного звання становить не менш як рік;
- які викладають навчальні дисципліни державною мовою та/або мовою країн, які входять до ОЕСР, на високому науково-методичному рівні, що підтверджено висновком кафедри закладу вищої освіти;
- які особисто підготували не менш як трьох лауреатів міжнародних або державних премій, конкурсів, виставок, оглядів, фестивалів.
- які мають наукові праці у фахових наукових виданнях України чи провідних наукових виданнях інших держав та значні особисті творчі досягнення:
 - у музичній сфері – масштабна концертна діяльність, фондові аудіо-, відеозаписи, наявність звання лауреата міжнародних конкурсів і фестивалів;

- в образотворчій, декоративно-прикладній, дизайнерській та реставраційній сфері – персональні виставки, видання каталогів, альбомів, буклетів;
- у театральній сфері, сфері кіно і телебачення – записи концертів, театральні постановки, фільми, інші творчі праці, що використовуються у педагогічній діяльності.

Вчене звання старшого дослідника.

Вчене звання старшого дослідника присвоюється працівникам закладів вищої освіти або наукових установ, зарахованих на посади після обрання за конкурсом чи в порядку атестації, зокрема за сумісництвом:

- яким присуджено науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук), доктора наук;
- період наукової роботи яких становить не менш як п'ять років та які працюють на посадах старшого наукового співробітника, провідного наукового співробітника, головного наукового співробітника, доцента, професора, заступника завідуючого (начальника) та завідуючого (начальника) науково-дослідним відділом (відділенням, сектором, лабораторією), завідуючого кафедрою, ректора, проректора з наукової роботи, директора, заступника директора з наукової роботи, вченого секретаря, за умови успішної роботи на зазначених посадах не менше календарного року. Якщо особа працює одночасно на науковій і науково-педагогічній посаді, то зараховується період роботи на одній з цих посад;
- які мають сертифікат відповідно до Загальноєвропейської рекомендації з мовної освіти (на рівні не нижче B2) з мов країн ЄС або кваліфікаційні документи (диплом про вищу освіту, науковий ступінь), пов'язані з використанням іноземної мови, або не менш як 10 праць, які опубліковані англійською мовою у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які підтверджують свій міжнародний досвід документами (сертифікатами, свідоцтвами, дипломами, іншими документами), зокрема про навчання, стажування або роботу у закладі вищої

- освіти, науковій (або науково-технічній) установі в країні, яка входить до ОЕСР та/або ЄС, або участь (керівниками/виконавцями) у проєктах, які фінансуються (фінансувалися) зазначеними країнами, або участь у роботі не менш як однієї наукової конференції (конгресу, симпозіуму, семінару), проведеної у зазначених країнах (крім осіб з інвалідністю I групи);
- які опублікували після захисту дисертації на здобуття ступеня доктора філософії (кандидата наук) навчально-методичні та наукові праці у вітчизняних та/або іноземних (міжнародних) рецензованих фахових виданнях, з яких не менше двох публікацій у виданнях, включених до наукометричних баз «Scopus» або «Web of Science» та які мають ISSN-номер, підтверджений на вебсайті Міжнародного центру реєстрації періодичних видань (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором).

Вчене звання старшого дослідника може бути присвоєно за спеціальністю, яка належить до іншої галузі, ніж галузь, у якій здобувачеві присуджено науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук), за умови, що опубліковані наукові праці містять отримані здобувачем нові науково обґрунтовані результати, які у сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для відповідної галузі знань.

Атестація здобувачів вчених звань професора і доцента, які ведуть навчально-методичну роботу у закладах вищої освіти, у тому числі закладах післядипломної освіти, здійснюється на кафедрі, де вони працюють. При цьому профіль педагогічної роботи здобувача повинен відповідати основному напрямку діяльності даної кафедри. Якщо здобувач працює на багатопрофільній кафедрі, то у рішенні щодо присвоєння вченого звання вказується основний курс, який він викладає.

Атестація здобувачів вченого звання професора та старшого дослідника, які працюють у наукових установах або у наукових підрозділах закладів вищої освіти, здійснюється зі спеціальності за профілем їх основної діяльності відповідно до галузей знань і спеціальностей з урахуванням трансформації галузей науки та наукових спеціальностей відповідно до законодавства.

Розгляд атестаційних матеріалів, поданих здобувачами вчених звань, здійснюється вченими радами закладів вищої освіти, у тому

числі закладів післядипломної освіти, наукових установ, за висновком кафедри, відповідного структурного підрозділу наукової установи. У висновку повинно бути відображено дотримання здобувачем вченого звання академічної доброчесності.

Розгляду атестаційних матеріалів на кафедрі закладу вищої освіти має передувати проведення відкритої лекції для студентів відповідного напрямку підготовки (спеціальності) за умови присутності на ній не менше трьох викладачів кафедри.

На засіданні кафедри у присутності не менше ніж двох третин членів кафедри заслуховується звіт про науково-педагогічну діяльність здобувача та результати проведення відкритої лекції.

За результатами розгляду атестаційних матеріалів кафедра:

- готує висновок, яким підтверджуються високий науково-методичний рівень викладання навчальних дисциплін та відповідність здобувача заявленому вченому званню, і передає секретарю вченої ради закладу вищої освіти;
- рекомендує доопрацювати атестаційні матеріали.

Рішення кафедри приймається більшістю голосів від складу кафедри відкритим або таємним голосуванням (за вибором членів кафедри).

Повторно атестаційні матеріали розглядаються на кафедрі закладу вищої освіти після доопрацювання.

Порядок розгляду атестаційних матеріалів здобувачів вчених звань відповідним структурним підрозділом наукової установи визначається вченою радою наукової установи.

Порядок розгляду атестаційних матеріалів здобувачів вчених звань на засіданні вченої ради щодо присвоєння вчених звань професора, доцента і старшого дослідника у закладі вищої освіти, у тому числі закладі післядипломної освіти, науковій установі, визначається вченою радою.

Вчений секретар після прийняття вченою радою рішення про присвоєння здобувачу вченого звання протягом 15 днів оформляє атестаційну справу здобувача вченого звання відповідно до чинних вимог¹ та надсилає її до МОН.

¹ Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам: Наказ МОН від 14.01.2016 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16#Text>.

Вчена рада на запити МОН надає додаткову інформацію і матеріали про діяльність здобувача вченого звання, процедуру його атестації.

На рішення вченої ради про присвоєння/відмову у присвоєнні вченого звання здобувач вченого звання протягом двох місяців з дня прийняття рішення вченою радою може подати апеляцію до вченої ради або до МОН.

У разі надходження апеляції до вченої ради формується склад апеляційної комісії, крім випадків, коли апеляція не містить аргументів по суті виявлених недоліків. Апеляційна комісія формується у складі голови та членів комісії. Рішення щодо утворення апеляційної комісії та затвердження її складу приймає вчена рада. Апеляційна комісія готує висновок, який підписується всіма членами комісії. На підставі висновку апеляційної комісії вчена рада приймає рішення про задоволення або про відмову у задоволенні апеляції. Якщо апеляцію здобувача вченого звання задоволено, то вчена рада може прийняти рішення про присвоєння вченого звання та в установленому порядку надіслати до МОН атестаційну справу здобувача вченого звання.

Атестаційна справа здобувача вченого звання складається з таких документів¹:

- супровідний лист до атестаційної справи здобувача вченого звання;
- копія першої сторінки паспорта здобувача, засвідчена підписом ученого секретаря вченої ради;
- копія свідоцтва про зміну імені, засвідчена в установленому порядку (у разі зміни здобувачем вченого звання імені);
- рішення вченої (науково-технічної) ради щодо присвоєння вченого звання;
- копії дипломів доктора наук, доктора філософії (кандидата наук), атестатів доцента, старшого дослідника (старшого наукового співробітника) (для здобувачів вченого звання професора), документів про удостоєння відповідного почесного звання або інших нагород (для діячів культури і мистецтв), засвідчені підписом ученого секретаря вченої ради та скріплені печаткою закладу вищої освіти або наукової установи;
- протокол засідання лічильної комісії;

¹ Форми документів атестаційної справи здобувача вченого звання визначені Наказом МОН від 14.01.2016 № 13.

- список навчально-методичних праць та/або наукових праць;
- копія сертифіката, який підтверджує достатньо високий рівень володіння іноземною мовою (крім осіб з інвалідністю I групи);
- довідка з основного місця роботи та витяги з наказів про зарахування на посаду та звільнення з посади додатково для осіб, які працюють за сумісництвом;
- довідка про науково-педагогічну, наукову діяльність на посадах у закладах вищої освіти, у тому числі закладах післядипломної освіти, наукових установах.

Атестаційна справа здобувача вченого звання, який працює у закладі вищої освіти, що має статус дослідницького, складається з таких документів:

- супровідний лист до атестаційної справи здобувача вченого звання, який працює у закладі вищої освіти, що має статус дослідницького;
- копія першої сторінки паспорта здобувача, засвідчена підписом ученого секретаря вченої ради;
- копія свідоцтва про зміну імені, засвідчена в установленому порядку (у разі зміни здобувачем вченого звання імені);
- рішення вченої (науково-технічної) ради щодо присвоєння вченого звання;
- протокол засідання лічильної комісії.

Якщо особа виконує роботу за закритою тематикою, атестаційна справа здобувача вченого звання комплектується нетаємними документами.

Після затвердження відповідно до законодавства атестаційною колегією МОН рішень вчених рад про присвоєння вчених звань МОН випишує і видає атестати установленого зразка¹. Атестат, виданий МОН, є документом, який засвідчує рівень професійної кваліфікації науково-педагогічного, наукового працівника при вирішенні питань зайняття ним відповідної посади та оплати його праці.

Оформлення атестатів здійснюється протягом двох місяців після прийняття рішення атестаційною колегією МОН. Атестати видаються

¹ Деякі питання реалізації статті 54 Закону України «Про вищу освіту»: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 р. № 656. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656-2015-%D0%BF#Text>.

відповідальним особам (ученим секретарям вчених рад) для вручення їх працівникам, яким присвоєні вчені звання.

У випадку втрати, знищення або пошкодження виданого атестата про присвоєння вченого звання видається дублікат атестата з новим порядковим номером. Дублікат оформляється у повній відповідності до раніше виданого атестата. У разі зміни працівником прізвища, імені, по батькові (так само, як і зміни кафедри, галузі професійної діяльності) виписаний атестат обміну і переоформленню не підлягає.

Наукові і науково-педагогічні працівники можуть бути позбавлені вчених звань. Позбавлення вчених звань здійснюється відповідно до порядку їх присвоєння.

Питання про позбавлення вченого звання розглядається атестаційною колегією МОН:

- у разі надходження до МОН рішення вченої ради про позбавлення вченого звання;
- за клопотанням вченої ради, яка надсилала до МОН документи щодо присвоєння вченого звання;
- у разі виявлення МОН порушення вимог законодавства з питань присвоєння вчених звань;
- відповідно до рішення суду.

Для вивчення обставин, пов'язаних з порушенням питання про позбавлення вченого звання, на засіданні вченої ради із числа її членів утворюється комісія, кількісний та персональний склад якої визначається вченою радою.

У 15-денний строк після розгляду питання про позбавлення працівника вченого звання до МОН надсилаються такі документи:

- рішення (клопотання) вченої ради про позбавлення вченого звання;
- оригінал протоколу засідання лічильної комісії;
- копії документів про присвоєння вченого звання;
- інші документи, що підтверджують порушення вимог законодавства з питань присвоєння вчених звань.

Атестаційна колегія МОН відповідно до законодавства затверджує рішення вченої ради про позбавлення (позбавляє) вченого звання з урахуванням всіх матеріалів справи і результатів попереднього експертного розгляду. На підставі рішення атестаційної колегії МОН атестат особи, позбавленої вченого звання, визнається недійсним.

Вчена рада на запити МОН надає інформацію, документи і матеріали, необхідні для розгляду питання про позбавлення вченого звання.

Література

1. Бехруз Х. Н., Грушко М. В., Мануїлова К. В. Науково-дослідницький аспірантський семінар: навчально-методичний посібник. Одеса: Юридика, 2023. 69 с.
2. Деякі питання реалізації статті 54 Закону України «Про вищу освіту»: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 р. № 656. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656-2015-%D0%BF#Text>.
3. Дударев І. М., Кузьмін О. В. Практикум з методології наукових досліджень: навчальний посібник. Одеса: Олді+, 2023. 277 с.
4. Комар Т. В., Василенко О. М. Науково-організаційна діяльність дослідника: навчальний посібник. Хмельницький: ХНУ, 2023. 118 с.
5. Митрофанов І. І. Методологія й організація юридичних наукових досліджень: навчальний посібник. Кременчук: НОВАБУК, 2023. 311 с.
6. Мокін Б. І., Мокін О. Б., Мокін В. Б. Методологія та організація наукових досліджень: підручник. Вінниця: ВНТУ, 2023. 229 с.
7. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
8. Про затвердження Вимог до оформлення дисертації: Наказ МОН України від 12.01.2017 р. № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>.
9. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text>.
10. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 261. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>.
11. Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам: Наказ МОН України від 14.01.2016 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16#Text>.
12. Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF#Text>.

13. Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 р. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF#n8>.
14. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
15. Про наукову і науково-технічну експертизу: Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
16. Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 р. № 1298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-%D0%BF#Text>.
17. Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук: Наказ МОН України від 23.09.2019 р. № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-19#Text>.
18. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 5.1. Документальні джерела інформації. Різновиди документів

Теоретичне дослідження будь-якого феномену, у тому числі й документа, можна проводити в різних аспектах. Перш за все слід виявити його смислове наповнення, розглянути його як реальність, встановити його обсяг. Подібний підхід у науці називається онтологічним.

Виділити поняття «документ» можна тільки на основі загально-теоретичних положень, розроблених у філософії, інформатиці, документалістиці. Відомо, що серед дослідників немає єдиної думки про те, як тлумачити цей термін, який пояснюється багатоаспектністю самого феномену.

Усі функції документа прийнято ділити на загальні й спеціальні. Виконання загальних функцій характерно для всіх без винятку документів, у той час як спеціальних – лише для обмеженої групи документів.

До загальних функцій варто віднести:

- соціальну – документ є соціально значущим об'єктом, оскільки створений соціальною потребою й реалізує себе у соціальній системі;
- інформаційну – документ виступає як засіб фіксації, збереження і передачі інформації;
- комунікативну – документ виступає як засіб зв'язку між громадськими структурами й індивідами, він не просто інформує, а й інтегрує суспільну свідомість, сприяє створенню єдиної громадської думки, виробленню колективних реакцій, консолідації всього суспільства;
- культурну – документ служить засобом закріплення і передачі соціального досвіду і культурних традицій.

До спеціальних функцій належать:

- правова – документ є засобом закріплення і зміни правових норм і правовідносин у суспільстві. Крім того, документ сприяє формуванню правової свідомості, виробленню соціально схвалюваних моделей поведінки, засвоєнню морально-етичних норм;
- навчальна – фіксуючи накопичений соціальний досвід, документ сприяє передачі знань від покоління до покоління, бере участь у процесі формування особистості, її соціалізації;
- пізнавальна – документ на основі фіксованого тексту дозволяє будувати найбільш узагальнені, абстрактні, теоретичні моделі реальності. Документування виступає як важливий елемент пізнання навколишнього світу, засіб фіксації його процесу і результату;
- управлінська – документ є інструментом управління, сприяє плануванню, координації й регулюванню колективної діяльності членів суспільства з метою її оптимальної організації;
- меморіальна – документ виступає як джерело історичних відомостей про розвиток суспільства, його окремих структур та особистостей. Документи є найбільш простою, зручною для відтворення та ефективною пам'яттю людей;
- облікова – супроводжуючи виробничу і господарську діяльність на всіх її етапах, документ сприяє здійсненню обліку її результатів;
- естетична – фіксуючи в структурі матеріальних носіїв результати образно-художнього освоєння дійсності, документи тим самим накопичують, зберігають і передають узагальнений естетичний досвід.

В основі формування окремих видів документів лежить їх якісна своєрідність, яка характерна для цілої групи документів. І ця якісна своєрідність дозволяє цій групі документів більш оптимально виконувати соціально необхідні функції.

В історії науки було безліч спроб дослідження різноманіття документів за допомогою виявлення подібності та відмінності між ними, пошуку способів їх ідентифікації, стійких сполучень властивостей і їх угруповання у вигляді узагальненої ідеалізованої моделі.

Будь-який документ має безліч властивостей, притаманних його формі і змісту. Наявність ідентичних властивостей у інших докумен-

тів дозволяє об'єднати їх у групи, види. У подібній групі ці властивості виходять на перший план, у зв'язку з чим можливе їх вивчення і використання у практичній діяльності. До одного виду належать такі групи джерел, які мають стійкі ознаки, що виникають і закріплюються унаслідок спільності функцій даних джерел в житті суспільства.

Визначальними видоутворюючими моментами є:

- соціально-функціональне призначення документа, що обумовлює факт його виникнення;
- матеріальна конструкція;
- читацька адреса;
- знакова природа інформації;
- зв'язаність (незв'язаність) з іншими виданнями;
- темпоральні особливості випуску.

Оскільки властивостей у документі безліч, це зумовлює можливість його багатовимірного дослідження, при якому документ може одночасно розглядатися з точки зору різних властивостей, зараховуватися до різних видів, входити в різні групи.

Види документів з точки зору їх конструктивної форми. Конструктивна форма документа досить різноманітна. З цієї точки зору розрізняються листові документи (у вигляді одного чи декількох аркушів, стопові (кілька аркушів, не скріплених між собою, що представляють у сукупності один документ), кодекси (листи, скріплені в зошит, брошуру, книгу), стрічкові (фото-, кіно-, відеоплівки, магнітофонні стрічки), дискові (компактні диски).

Види документів з точки зору знакової природи інформації. Знакова природа інформації – ще одна ознака, що бере участь у видоутворенні документів. Вона визначається як форма знаків, за допомогою яких фіксується і передається основний матеріал видання: букви алфавіту, цифри і розділові знаки (для творів писемності), нотні знаки (для музичних творів), зображення графічні, художні та картографічні.

За знаковою природою інформації виділяються:

- письмові документи, що містять інформацію у вигляді письмового тексту (словесного, цифрового, ієрогліфічного, формульного або змішаного);
- нотні документи, більшу частину обсягу яких займає нотний запис музичного твору;

- картографічні документи (карти, атласи, глобуси);
- образотворчі документи, більшу частину обсягу яких займають зображення. Під зображенням розуміється відтворення мальовничого, графічного, скульптурного твору, спеціальної або художньої фотографії й інших графічних робіт;
- аудіальні та аудіовізуальні документи, що містять запис звуку і рухомого зображення (магнітофонні записи, кінофільми, відеофільми, компактні диски).

Письмові документи, у свою чергу, поділяються на опубліковані, які доводяться до загального відома за допомогою тиражування і після публікації отримують назву видання, і неопубліковані, не розраховані на значне поширення. Опубліковані документи прийнято називати виданнями.

Їх різновиди:

книжкове видання – видання у вигляді блока скріплених у корінцях аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату в обкладинці або палітурці;

- журнальне видання – видання у вигляді блока скріплених у корінці аркушів друкованого матеріалу встановленого формату, видавничо пристосоване до специфіки даного періодичного видання;
- газетне видання – видання у вигляді одного чи декількох аркушів друкованого матеріалу встановленого формату, видавничо пристосоване до специфіки даного періодичного видання;
- листове видання – видання у вигляді одного чи декількох аркушів друкованого матеріалу будь-якого формату без скріплення;
- буклет – листове видання у вигляді одного аркуша друкованого матеріалу, сфальцьованих будь-яким способом у два чи більше згинів;
- карткове видання – листове видання у вигляді картки встановленого формату, віддрукованого на матеріалі підвищеної щільності;
- листівка – карткове видання, віддруковане на одній або з обох боків;
- плакат – листове видання у вигляді одного чи декількох аркушів друкованого матеріалу встановленого формату, надруковане з одного чи обох боків аркуша, призначене для експонування;

- комплектне видання – сукупність видань, зібраних у папку, футляр, бандероль або укладених в обкладинку.

З точки зору періодичності виходу у світ всі видання поділяються на неперіодичні, випущені одноразово, які не мають продовження, і серіальні.

Серіальні – це видання, які виходять протягом часу, як правило, ізольованими випусками, що мають однаковий заголовок.

Перша група серіальних видань називається періодичними – виходять через певні проміжки часу, постійним для кожного року числом номерів, однотипно оформленими, нумерованими випусками, що мають однаковий заголовок. До їх числа належать журнали, газети, бюлетені, календарі.

Журнали – періодичні видання, які мають постійну рубрикацію, офіційно затверджені як даний вид видання. Вони містять статті та реферати з різних суспільно-політичних, наукових, виробничих та інших питань, літературно-художні твори.

Журнали бувають:

- суспільно-політичні – містять статті та матеріали актуальної суспільно-політичної тематики, призначені для широкого кола читачів;
- наукові – містять статті та матеріали про теорію досліджень, а також статті та матеріали прикладного характеру, призначені науковцям;
- науково-популярні – містять статті та матеріали про основи наук, про теоретичні і експериментальні дослідження в галузі науки, культури і практичної діяльності, які служать поширенню знань та самоосвіти;
- виробничо-практичні – містять статті та матеріали з техніки, технології, економіки, організації виробництва або практичної діяльності, методичні розробки та інші матеріали, призначені працівникам певної галузі;
- популярні – містять статті та матеріали з питань культури, побуту, спорту, моди і т. д., призначені широкому колу читачів;
- літературно-художні – містять твори художньої літератури, а також публіцистичні та критичні статті та матеріали;
- реферативні – видання, офіційно затвердженні як журнал, містять реферати книг, статей та інших різновидів документів.

Газета – періодичне видання, що виходить через короткі проміжки часу, містить офіційні матеріали, оперативну інформацію і статті з актуальних суспільно-політичних, наукових та інших питань, а також літературні твори і рекламу. Серед газет виділяються:

- загальнополітичні газети, які систематично висвітлюють питання внутрішньої і зовнішньої політики країни, а також міжнародного життя;
- спеціалізовані газети, які систематично висвітлюють окремі проблеми громадського життя, науки, техніки, культури та інших галузей діяльності і адресовані певній категорії читачів.

Розрізняють загальноукраїнські, обласні, міські, районні, багатотиражні газети, а також спеціальний газетний випуск – видання, підготовлене виїзною або громадською редакцією основної газети для оперативного доведення інформації до читачів, має поточний та валовий номери, рік, дату видання, що виходить протягом обмеженого терміну.

Періодичними виданнями вважаються також календарі – періодичні довідкові видання, що містять послідовний перелік днів, тижнів, місяців даного року, а також інші відомості різного характеру.

До серіальних видань належать також так звані триваючі видання, які виходять через невизначені проміжки часу по мірі накопичення матеріалу, однотипно оформленими, нумерованими випусками, що мають загальний заголовок. Це, як правило, збірники праць, що випускаються науково-дослідними установами та вищими навчальними закладами під загальним заголовком.

Ще один різновид видань – бюлетені – бувають як періодичними, так і триваючими. Це видання, що випускаються оперативно, містять короткі офіційні матеріали з питань, що входять до кола ведення організації, яка випускає його.

Розрізняють:

- нормативний бюлетень, який містить матеріали нормативного, директивного чи інструктивного характеру, що видається, як правило, яким-небудь державним органом;
- довідковий бюлетень, що містить певні довідкові матеріали, розташовані в порядку, зручному для їх пошуку;
- рекламний бюлетень, що містить викладені у привабливій формі відомості про виробу, послуги, заходи з метою створення попиту на них;

- бюлетень-хроніка, що містить повідомлення, які відображають діяльність видавничої організації;
- бюлетень-таблиця, що містить фактичні дані цифрового чи іншого характеру, розташовані у формі таблиці;
- статистичний бюлетень, що містить оперативні статистичні дані, які характеризують певну галузь життя і діяльності суспільства.

Неопубліковані документи. До неопублікованих документів, що збираються і зберігаються у фондах науково-технічних бібліотек, належать матеріали, які створюються у процесі роботи різних організацій, науково-дослідних установ і залишаються в рукописі або тиражуються в невеликій кількості екземплярів. Особлива цінність неопублікованих документів обумовлена їх достовірністю, точністю і повнотою відомостей, що містяться в них, актуальністю та оперативністю.

До них належать науково-технічні звіти, переклади, дисертації та реферати (для докторських дисертацій) до них, опис алгоритмів і програм, проекти і кошториси, депоновані рукописи, креслярсько-конструкторська документація, матеріали конференцій, нарад, семінарів, інформаційні карти, аналітичні огляди, акти державних випробувань, описи рацпропозицій, паспорта виробів, матеріали виставок, протоколи експериментів, вишукувальна документація, лабораторні журнали, маршрутні карти, заявки на винаходи, промислові зразки і товарні знаки, ліцензійні договори, карти технічного рівня та якості тощо.

Ці матеріали існують, як правило, в одиничних екземплярах, підготовлених у вигляді окремих листків, зброшурованих матеріалів, а також добірок неопублікованих матеріалів, що зберігаються в папках.

Чіткої межі між опублікованими та неопублікованими документами немає. Це дозволило ввести у науковий обіг термін – проміжні форми публікації. До них належать, наприклад, препринт – випереджаючий випуск відбитків статей та інших друкованих матеріалів для розсилки зацікавленим особам, зазвичай невеликим тиражем, до офіційного виходу у світ.

Є ще група документів, які принципово не підлягають тиражуванню в силу їх функціонального призначення. Вони необхідні для прийняття конкретних управлінських рішень, містять вихідні фактичні відомості, показники, параметри, призначені для складання нових узагальнених документів управління (адміністративно-господарська,

організаційно-розпорядча, планово-економічна, фінансово-бухгалтерська, технологічна документація).

Аудіовізуальний документ – це документ, що містить текстову, образотворчу і (або) звукову інформацію, відтворення якої вимагає застосування відповідного обладнання.

Ця група документів включає:

- фоновий документ – аудіовізуальний документ на стрічковому, дисковому чи цифровому носії, який містить звукову інформацію;
- відеодокумент – аудіовізуальний документ на стрічковому, дисковому чи цифровому носії, який містить інформацію, зафіксовану на ньому за допомогою відеозапису;
- кінодокументи – аудіовізуальний документ на плівковому чи цифровому носії, що містить зафіксовані на ньому за допомогою кінематографічної техніки предмети у вигляді послідовно розташованих фотографічних зображень (у звуковому фільмі – також звукову інформацію);
- фотодокумент – аудіовізуальний документ, що містить інформацію, зафіксовану на ньому за допомогою фотографічної техніки; предмети у вигляді окремих фотозображень. Різновидом фотодокумента вважається документ на мікроформах – на плівковому або іншому носії, який для виготовлення й використання потребує відповідного збільшення за допомогою мікрографічної техніки.

Види документів із точки зору цільового призначення. Цільове призначення – це характеристика видання з точки зору виконуваної ним суспільної функції. Залежно від цільового призначення, обслуговуваної сфери діяльності документи поділяються на наукові, науково-популярні, навчальні, довідкові, виробничі, офіційні, патентні, літературно-художні.

Наукові документи містять результати теоретичних чи експериментальних досліджень, розкривають шляхи і характер наукових пошуків, описують методiku та хід ведення досліджень, простежують історію найважливіших відкриттів, а також науково підготовлені до публікації пам'яток культури й історичні документи.

Для них характерна наявність описового фактичного матеріалу, отриманого з наукових спостережень і експериментів; теоретичного матеріалу, що включає гіпотези, наукові теорії і закони, а також світоглядне тлумачення наукових законів і теорій.

Орієнтовані такі документи на вчених, фахівців даної галузі, тому їх текст найбільш складний для сприйняття. Для нього характерне використання численних наукових термінів без пояснень обсягу їх поняття. Порядок викладу матеріалу в подібного роду документах диктується логікою самого наукового дослідження.

Більша частина наукових документів є опублікованими, тобто виданнями. Серед них виділяються:

- повні зібрання творів класиків науки і техніки;
- вибрані праці видатних учених;
- монографії – наукові видання, що містять повне і всебічне дослідження однієї проблеми або теми і належать одному або декільком авторам;
- тематичні збірники, що складаються зі статей різних авторів і присвячених викладу декількох питань певної теми. На відміну від монографії такі видання не висвітлюють теми в цілому, а детально розглядають окремі її сторони, що є найбільш актуальними або особливо значущими;
- матеріали конференцій, симпозіумів, які містять опубліковані до початку наукових форумів матеріали попереднього характеру (анотації, реферати, доповіді, тези, повідомлення), а також підводять їх підсумки (рекомендації, рішення).

Велика кількість наукових документів належать і до групи *неопублікованих*. Серед них особливе місце займають дисертації та реферати до них (для докторських дисертацій).

До неопублікованих наукових документів належать депоновані рукописи. Суть депонування полягає в передачі на зберігання рекомендованих науковою радою установ і організацій рукописів у спеціальні інформаційні органи, на які покладено функції зберігання подібних матеріалів у галузі. Це – розраховані на вузьке коло фахівців закінчені наукові роботи, публікація яких у вигляді журнальних статей або монографій з тих чи інших причин недоцільна. Інформація про зміст рукописів поширюється за допомогою публікації реферативної інформації про них. За необхідності будь-який споживач може отримати копію потрібного рукопису. Депоновані рукописи володіють усіма правами опублікованих робіт і захищені авторським правом.

До неопублікованих наукових документів входять препринти – наукові видання, що містять матеріали попереднього характеру,

опубліковані до виходу у світ видання, в якому вони можуть бути поміщені.

Звіти про результати закінчених науково-дослідних і дослідно-конструкторських роботах служать важливим джерелом науково-технічної інформації і також належать до неопублікованих наукових документів. Деякі з них множаться типографським способом, хоча й не вважаються публікаціями в повному розумінні слова.

За змістом вони повинні включати оцінку сучасного стану розв'язуваної проблеми, обґрунтування вибору прийнятого напрямку дослідження, методи вирішення, аналіз та узагальнення існуючих результатів, характер і зміст виконаних теоретичних досліджень, оцінку повноти вирішення поставленого завдання, достовірності отриманих результатів, їх порівняння з аналогічними результатами вітчизняних і зарубіжних робіт.

До науково-популярних документів у широкому значенні може бути зарахована досить велика кількість друкованих творів. У вузькому значенні – це сукупність друкованих творів, в яких популяризуються наукові знання, теорії, закони. Але текст цих документів містить, як правило, лише основні елементарні питання теорії.

За своїм цільовим призначенням науково-популярні документи призначені для читачів, які не є фахівцями в даній галузі, тому виклад матеріалу в них ведеться зрозумілою і доступною мовою, уникаючи складних термінів і теоретичних конструкцій, з великою кількістю пояснювально-ілюстративного матеріалу.

Порядок викладу матеріалу залежить від того, для яких цілей і яким категоріям читачів цей матеріал призначений. У виданнях для початкової самоосвіти, для осіб, які мають поверхове уявлення про розкриття кола питань, матеріал розташовується в логічній послідовності – від простого до складного. У виданнях для поглибленого вивчення, для розширення теоретичних уявлень читачів матеріал розташовується в іншій логічній послідовності – від загального до окремого.

Офіційні документи – це видання, опубліковані від імені державних або громадських організацій, відомств, установ і підприємств. Серед офіційних видань особливе місце належить правовим документам, що регулюють життя держави і обов'язковим для виконання у всіх сферах його розвитку усіма соціальними структурами і інститутами, а також населенням країни.

На основі законів готуються окремі відповідні їх статтям підзаконні акти, серед яких значна роль належить наказам. Іншими найважливішими різновидами правових актів є постанови, розпорядження, положення, звернення, заяви, накази, роз'яснення, інструкції та інструктивні листи, вказівки, міжнародні договори.

Важливим різновидом офіційних документів є партійні документи – програми, статuti, маніфести, декларації і т. д. різних політичних партій та громадських організацій, що спрямовують і регулюють їх діяльність і є обов'язковими для виконання в рамках даних суспільних структур.

На рівні окремої установи, організації, підприємства випускаються організаційно-розпорядчі документи. Вони містять правила, норми, положення, що встановлюють статус організації, її компетенцію, структуру, штатну чисельність і посадовий склад, функціональний зміст діяльності організації в цілому, її підрозділів і працівників, їх права, обов'язки, відповідальність.

До організаційно-розпорядчих документів належать статут організації, положення про організацію, положення про структурні підрозділи, колегіальні і дорадчі органи установи, регламенти колегіальних і дорадчих органів, апарату управління і керівництва, штатний розклад, накази, інструкції з окремих видів діяльності, посадові інструкції працівників, правила, пам'ятки.

Організаційно-розпорядчі документи містять положення, обов'язкові для виконання. Вони реалізують норми адміністративного права і є правовою основою діяльності установи.

Довідкові документи призначені для отримання коротких (але достатніх для тієї чи іншої мети) фактичних даних з певного питання. Довідкові документи акумулюють відомості щодо певної системи. З точки зору порядку розташування матеріалу всі довідкові документи поділяються на словники та довідники. Для словника характерний алфавітний спосіб розташування матеріалу, а для довідника – систематичний (тематичний). Основні вимоги, які до них висуваються: повнота зібраного фактичного матеріалу, особлива конструкція, що дозволяє швидкий пошук необхідних даних. Мова довідкових документів відрізняється деякою сухістю, стислістю, викликаною необхідністю помістити великий фактичний матеріал в обмеженому обсязі.

Розрізняють такі групи довідкових документів:

- універсальні й галузеві енциклопедії – видання, що містять в узагальненому вигляді основні відомості з однієї або всіх галузей знань і практичної діяльності, викладені у вигляді коротких статей, розташовані в алфавітному чи систематичному порядку;
- виробничо-технічні довідники – видання, що мають прикладний, практичний характер, систематичну структуру або побудовані за алфавітом заголовків статей;
- тлумачні словники – мовні словники, що роз’яснюють значення слів якої-небудь мови, що дають їх граматичну та стилістичну характеристику, приклади вживання та інші відомості;
- термінологічні словники – видання, що містять терміни з певної галузі знання або теми та їх визначення;
- двомовні і багатомовні словники – словники, що містять перелік мовних одиниць з їхніми характеристиками або перекладом на іншу мову;
- нормативні довідники – видання, що містять комплекс норм, правил, вимог до об’єктів промислового виробництва;
- статистичні довідники – видання, що містять систематизований перелік статистичних матеріалів;
- біографічні довідники – видання, що містять відомості про життя та діяльність осіб;
- біографічні довідники – видання, що містять біографічні відомості про певних осіб, списки їхніх праць та літератури, що висвітлює їхнє життя і діяльність;
- путівники – видання, що містять відомості про який-небудь географічний пункт або культурно-просвітницьку установу, які розташовані в зручному для огляду порядку;
- довідники, розраховані на окремі групи споживачів.

Навчальні документи обслуговують такі галузі суспільної практики, як освіта й виховання. До них належать ті видання, які за своїм змістом і викладом відповідають потребам в освіті і пристосовані для цілей навчання в різного типу навчальних закладах.

Текст навчальних документів, як правило, включає: основні теоретичні положення тієї чи іншої галузі знання і їх докази; необхідний фактичний матеріал, пояснювально-ілюстративний матеріал, прак-

тичні вказівки різного ступеня детальності й обґрунтованості, залежно від категорії тих, хто навчається.

Основними групами навчальних видань є підручники й навчальні посібники. Підручник – видання, що містить систематизований виклад навчальної дисципліни (її розділу, частини), відповідне навчальній програмі, і офіційно затверджене як даний вид видання.

Навчальний посібник – видання, яке доповнює або частково (повністю) замінює підручник, офіційно затверджене як даний вид видання. Навчальний посібник викладає матеріал у методично обґрунтованій системі й послідовності, але на відміну від підручника він не обов'язково відповідає програмі, часто висвітлюючи лише деякі теми або, навпаки, значно виходячи за її рамки.

Особливий різновид навчальних видань – збірники задач (вправ). Вони не викладають курсу систематично, а служать засобом більш свідомого і міцного закріплення вже відомого знання. У цю групу входять також: наочні посібники, зміст у яких передається в основному за допомогою зображення; хрестоматії – видання, що містять літературно-художні, історичні та інші твори чи уривки з них, що становлять об'єкт вивчення навчальної дисципліни; практикуми, містять практичні завдання і вправи, що сприяють засвоєнню пройденого; практичні керівництва, розраховані на самостійне оволодіння певними навичками.

Низка навчальних документів призначена не тільки для учнів, але і для викладачів. Перш за все це навчальна програма – документ, що визначає зміст, обсяг, а також порядок вивчення і викладання певної навчальної дисципліни (її розділу, частини). Навчально-методичні посібники містять матеріали з методики викладання дисципліни (її розділу, частини) або методики виховання.

Виробничі документи відрізняє суто прикладний характер змісту, для якого властиве поєднання інструктивно-нормативних і довідкових даних. Документи цього виду дуже різноманітні за складом, цільовим призначенням, сферами використання.

Основу цієї видової сукупності документів складають видання на допомогу оволодінню професією, професійного вдосконалення та обміну передовим досвідом, а також виробничо-практичні видання, що містять відомості з технології та організації виробництва. Ці видання, що роз'яснюють сутність виробничих процесів, містять опис прин-

ципів дії, пристрої, особливості обслуговування і ремонту машин та механізмів, а також виклад методів обробки сировини і виготовлення продукції.

Виділяється група документів, що регламентують виробничі процеси. Розроблений технологічний процес (виготовлення, обробки, збирання, контролю виробів, методів і прийомів) оформляється комплексом технологічних документів, які розкривають методи, засоби та порядок здійснення технологічного процесу в цілому.

До складу технологічної документації в повному обсязі входять технологічні специфікації, маршрутні й операційні карти, карти ескізів і схем, карти розкрою матеріалів, технологічні інструкції, відомості стандартного устаткування, відомості нестандартного обладнання та відомості нормалізованого інструменту.

Вони містять опис технологічних процесів виготовлення і ремонту виробу, рекомендують поділ технологічного процесу на операції. Сюди ж примикає експлуатаційна документація, що регламентує режими експлуатації устаткування (порядок використання, техніку безпеки, контроль за процесом).

Ще одну групу виробничих документів становить документація на матеріальні ресурси, засоби праці і обладнання. Інвентаризація природних ресурсів здійснюється у так званих кадастрах (ведуться водний, вітрові, земельні кадастри). Сюди ж приєднується документація на родовища корисних копалин.

У промисловості важливою формою документації на засоби праці та обладнання є паспорти, що дають характеристику заводів, цехів, окремих машин, устаткування та продукції, що випускається. Вони містять описи системи пристрою, принципу дії та перелік деталей машин, приладів, устаткування і мають характер припису з монтажу, зберігання, транспортування, експлуатації. Документація на обладнання має характер креслярсько-конструкторських матеріалів. Важливою групою документів є типові будівельні проекти, відомості технічного оснащення.

Промислові каталоги – це переліки виробів, що випускаються промисловими підприємствами або продаються торговельними організаціями. Вони містять, як правило, технічні характеристики (розміри, продуктивність, споживана потужність і т. д.) виробу або групи виробів, зображення їх і вказівки з експлуатації. Промислові каталоги ши-

роко використовуються при виборі обладнання для підприємств, цехів, лабораторій, при перевірці технічних характеристик готової продукції, проектуванні й конструюванні зразків промислових виробів.

Велику групу становлять так звані нормативно-виробничі видання. Ці видання встановлюють норми і вимоги до виробів, технологічних процесів, систем управління. Вони мають обов'язковий чи рекомендаційний характер для регулювання виробничої діяльності в межах країни, конкретного відомства, галузі, окремого підприємства.

Перш за все в цю групу входять стандарти. Стандартизація – це діяльність, спрямована на розробку і встановлення вимог, норм, правил, характеристик, як обов'язкових для виконання, так і рекомендованих. Мета стандартизації – досягнення оптимального ступеня впорядкування у тій чи іншій галузі за допомогою широкого і багаторазового використання встановлених положень, вимог, норм.

Об'єктом стандартизації зазвичай називають продукцію, процес або послугу, для яких розробляють ті чи інші вимоги, характеристики, правила, параметри. Стандарт – це нормативний документ, затверджений визнаним органом, спрямований на досягнення оптимального ступеня упорядкування в певній галузі. У стандарті встановлюються для загального і багаторазового використання загальні принципи, правила, характеристики, що стосуються різних видів діяльності або їх результатів.

Практично всі зазначені вище категорії й різновиди документів за певних умов отримують статус об'єктів дослідження. До методів, спрямованих на вивчення кількісної сукупності документів, належать бібліографічний і наукометричний методи. Сукупність документів прийнято вивчати в статичі і динаміці. При вивченні документів в статичі виникає поняття – масив документів, при вивченні в динаміці говорять про потік.

Масив документів – це певний незмінний в часі безліч об'єктів – документів. Масив характеризується кількістю, яка виражається одиницею видань, публікацій, одиницею зберігання. Масиви утворюють фонди бібліотек, архівів, книжкових зібрань. При дослідженні масивів властивості документів, його складових вивчають як стабільні, що встановилися зараз.

Потік документів – змінювана в часі безліч об'єктів, що перебувають у русі, динаміці. Потік характеризується інтенсивністю, котра

виражається кількістю одиниць видань, публікацій в одиницю часу (місяць, рік).

Якщо масиви – це реальність, то потік існує тільки в уяві дослідника, оскільки зібрати рухомі документи і візуально їх охарактеризувати неможливо. Тому змоделювати потік документів, уявити його у візуально сприйнятній формі дає можливість тільки бібліографічний метод.

Бібліографічний метод вивчення документів полягає в їх описі за стандартною методикою, характеристиці змісту у вигляді анотації або реферату, тобто у створенні бібліографічної інформації, а також в її угрупованні за різними ознаками й оформленні у вигляді бібліографічного посібника. Бібліографічна інформація, взята в сукупності, дзеркально відображає документальні потоки та масиви, несе в собі їхні якісні особливості, служить моделлю процесів, що відбуваються в них, робить видимими приховані тенденції.

Цей метод вивчення документів має широке застосування в суспільстві. На його основі здійснюється державна реєстрація і ведеться статистика творів друку, розробляються численні документально-інформаційні пошукові масиви. Будь-яке наукове дослідження починається з аналізу потоку документів з досліджуваної теми та завершується складанням бібліографічного списку.

Бібліографічний метод включає в себе якісний відбір документів, припускаючи формулювання відповідних критеріїв, орієнтацію на запити, інтереси і смаки потенційного споживача.

Способи групування бібліографічної інформації вибудовують її в різній послідовності (систематичній, тематичній, логічній, хронологічній, алфавітній, мовній), дозволяють по-різному охарактеризувати досліджуваний потік або масив, висунувши на перший план ту чи іншу ознаку, визначивши місце кожного документа.

Установивши місце окремих документів у потоці, виявилось можливим судити про їх актуальність, новизну, достовірність та повноту зафіксованої інформації, оперативності її відображення в текстових повідомленнях.

Бібліографічному моделюванню піддаються як потоки, так і масиви документів. В останньому випадку бібліографічною моделлю масивів можна вважати каталоги і картотеки, що відображають фонди бібліотек, архівів та інших великих зібрань друкованих творів. Вони

служать засобом орієнтації у фондах, вказуючи на місце кожного документа.

§ 5.2. Інформаційне забезпечення науково-дослідної діяльності. Інформаційно-пошукові ресурси мережі Інтернет

Інформаційною основою дисертаційного дослідження є теоретичні і практичні розробки вітчизняних і зарубіжних вчених, матеріалів різного роду конференцій, міжнародні та вітчизняні нормативно-правові акти, рішення виконавчих органів влади, інші джерела в рамках обраної теми.

Інформаційне забезпечення підготовки та написання дисертації пов'язане з послідовним здійсненням низки етапів.

Перший етап – пошук вихідних джерел інформації. На цьому етапі здійснюється складання бібліографії по темі, а також переліку нормативних актів.

Другий етап – збір вихідних джерел інформації. На цьому етапі доцільно розсортувати зібраний матеріал, обов'язково позначивши вихідні джерела і передбачуваний пункт плану.

Третій етап – систематизація зібраного матеріалу, тобто впорядкування і групування матеріалу за змістом і з урахуванням послідовності використання в роботі. Матеріал, що міститься в електронному вигляді, доцільно розмістити в заздалегідь створені папки. У результаті зібраний матеріал буде розбитий по групах відповідно до порядку використання – вступ, 1-й розділ, 2-й розділ, підрозділи, висновки.

Четвертий етап – аналіз систематизованих джерел.

Незважаючи на тотальне використання можливостей мережі Інтернет для пошуку необхідних джерел, «жива» робота у бібліотеці безпосередньо з друкованими виданнями залишається і до сьогодні актуальною. Щоб мати можливість роботи з цими виданнями здійснюється *пошук за бібліотечними каталогами*. Для здійснення такого пошуку необхідної інформації дослідник буде мати справу з наступними різновидами бібліотечних каталогів.

Алфавітний каталог – містить перелік бібліотечних джерел, систематизованих в алфавітному порядку. При цьому за основу беруться

як назви робіт (наприклад, колективні монографії), так і прізвища авторів. До подібного каталогу вдаються зазвичай в тому випадку, коли володіють лише найзагальнішими відомостями про джерело.

Тематичний каталог – містить перелік бібліотечних джерел, систематизованих у тематичному порядку. Цим каталогом користуються зазвичай в тому випадку, коли необхідно провести відбір джерел за чітко визначеною темою.

Предметний каталог – містить перелік бібліотечних джерел, систематизованих у предметному (більш диференційованому) порядку. Цей каталог використовується тоді, коли необхідно провести відбір джерел, безпосереднім чином належать до конкретного предмета (явища, події).

Хронологічний каталог – містить перелік бібліотечних джерел, систематизованих у хронологічному порядку, що відображає час виходу того чи іншого видання, найчастіше періодичного. До цього каталогу вдаються в тому випадку, коли про джерело відома лише точна або передбачувана дата його опублікування.

Архівний каталог – перелік архівних бібліотечних джерел.

Бібліографічний каталог – перелік бібліотечних джерел, тобто списків опублікованих документів (книг, газетних і журнальних статей і т. п.), об'єднаних будь-якою ознакою і забезпечених допоміжними індексами, які полегшують пошук і групування матеріалів.

Генеральний систематичний каталог – перелік бібліотечних джерел, систематизованих відповідно до визначеного принципом, відмінним від попередніх каталогів. Таким принципом може бути галузь знань або система навчальних дисциплін.

Спеціальний каталог – перелік бібліотечних джерел певного типу (каталог статей, каталог нових надходжень).

Усю інформацію по темі дослідження можна розділити на два види: первинна і вторинна. Первинна інформація – це вихідна інформація, яка є результатом безпосередніх соціологічних, експериментальних досліджень, вивчення практичного досвіду.

Вторинна інформація – це результат аналітико-синтетичної переробки первинної інформації.

Інтернет – глобальний інформаційний простір, заснований на передових технологіях, що володіє широким спектром інформаційних та комунікаційних ресурсів і містить колосальні обсяги даних. Появу

Інтернету прийнято пов'язувати з 1969 р. Саме тоді у США почалися роботи з об'єднання в невеликі мережі груп комп'ютерів. Це робилося з метою забезпечення збереження інформації в критичних умовах. Уже в 1971 р. на основі цих розробок виникла електрична пошта. Успіх цих починань і заклав основи Інтернету в нинішньому вигляді.

Справжній розквіт Інтернету почався в 1992 р., коли була винайдена нова служба, яка отримала назву «Всесвітня павутина» (World Wide Web, або WWW, або просто Web (веб)). WWW дозволяє будь-якому користувачеві Інтернету подавати свою інформацію в мультимедійній формі, пов'язуючи її з публікаціями інших авторів і надаючи зручну систему навігації (швидкого переходу за посиланнями від однієї публікації в іншу).

Основні напрями використання Інтернету для користувача:

- як джерело інформації;
- як засіб обміну інформацією;
- як місце розміщення особистої інформації.

З усіх напрямів науково-дослідної роботи найбільш швидкий і відчутний вплив Інтернет здійснює на інформаційно-бібліографічну діяльність. Той факт, що енциклопедичні, довідкові та бібліографічні джерела трансформуються в електронну форму швидше за будь-які інші види документів, вже в найближчі два-три роки призведе до того, що цифрові або електронні ресурси й технології будуть повністю домінувати в інформаційно-бібліографічній діяльності бібліотек.

На відміну від пошуку документів у бібліотеці або архіві, пошук в Інтернеті не дає в руки користувача безпосередньо сам ресурс. При такому пошуку визначається тільки місце, де ресурс фізично зберігається. Це місце називається адресою ресурсу. Користувачеві повідомляються всі адреси, де знаходяться ресурси, які можуть представляти для нього інтерес. Потім користувач сам вибирає потенційно цікаві йому адреси.

Адреса ресурсу називається Uniform Resource Locator (Уніфікований покажчик ресурсу). Скорочено його називають URL-адреса.

До основних сервісів Інтернету на сьогоднішній день можна віднести такі: Всесвітня павутина (World Wide Web, WWW); електронна пошта (e-mail); файлові архіви FTP; спілкування в Інтернеті.

Найпопулярнішим ресурсом Інтернету є Всесвітня павутина або WWW, яка являє собою величезну кількість (понад мільярд) мультимедійних документів.

тимедійних документів, відмінною рисою яких є можливість посилатися один на одного. Це означає присутність у поточному документі посилання, що реалізує перехід на будь-який документ WWW, який фізично може бути розміщений на іншому комп'ютері мережі Інтернет. Інформація в WWW подається у вигляді документів, кожний з яких може містити як внутрішні перехресні посилання, так і посилання на інші документи, що зберігаються на тому ж самому або на будь-якому іншому сервері. Так виникає гіпертекст – безліч окремих документів (сторінок), які мають посилання один на одного. В Інтернеті існує кілька способів передачі даних (протоколів). Найпопулярнішим у мережі є протокол передачі гіпертексту – http (Hyper Text Transfer Protocol).

Гіпертекстове посилання – виділена частина документа, що реалізує перехід до іншого документа. Реалізується у вигляді підкресленого тексту, кнопки або картинки.

E-mail (електронна пошта). Найстаршим ресурсом Інтернету є e-mail (електронна пошта) – система пересилання електронних листів. E-mail – це засіб обміну інформацією, підготовленою в електронному вигляді, між людьми, що мають доступ до комп'ютерної мережі. Основними сферами застосування електронної пошти є ведення особистого листування і робота з деякими інформаційними ресурсами Інтернету, такими, як списки розсилки, off-line групи новин і системи пересилки файлів електронною поштою. Електронна пошта (e-mail) широко використовується в бібліотечному процесі. Це і просто ділове листування, і технологічна основа служб – ЕДД (електронна доставка документів), «Запит-відповідь».

FTP (File Transfer Protocol, протокол передачі файлів) – сховище і система пересилання будь-яких файлів. FTP дозволяє підключатися до серверів FTP, переглядати вміст каталогів і завантажувати файли із сервера або на сервер; крім того, можливий режим передачі файлів між серверами сховищ і система пересилання будь-яких файлів.

ICQ – система, що реалізує зв'язок, подібний до пейджингового, через Інтернет. Дозволяє отримати унікальний номер, який називається UIN (Universal Internet Number, універсальний номер Інтернету), який використовується для виклику і прямого спілкування. Чудовою можливістю системи є пошук абонента мережі ICQ за непрямыми даними, наприклад, за адресою електронної пошти. Після встановлення

зв'язку з абонентом можна поговорити з ним, відправляючи текстові повідомлення.

Усі пошукові системи об'єднує те, що вони розташовані на спеціально виділених потужних серверах і прив'язані до ефективних каналів зв'язку.

Пошукові системи називають ще інформаційно-пошуковими системами (ІПС). Кількість одночасно обслуговуваних відвідувачів найбільш популярних систем досягає багатьох тисяч. Найвідоміші з них обслуговують на добу мільйони клієнтів. У випадках, коли пошукова система має у своїй основі каталог, вона називається каталогом і в її основі лежить робота модераторів. В основі ж ІПС з повнотекстових пошуком лежить автоматичний збір інформації, який здійснюється спеціальними програмами. Ці програми періодично досліджують вміст всіх ресурсів Інтернету. Для цього вони переміщуються, або, як кажуть, «повзають» різними ресурсами і називаються роботами. Є й інші назви: оскільки WWW – це абревіатура виразу «Всесвітня павутина», то таку програму природно прийнято назвати спайдером (англ. – павук).

Останнім часом використовуються інші назви: автоматичні індекси або директорії. Усі ці програми досліджують і «скачують» інформацію з різних URL-адрес. Програми зазначеного типу відвідують кожен ресурс через певний час.

Жодна пошукова система не спроможна проіндексувати весь Інтернет. Тому бази даних (БД), у яких зібрані адреси проіндексованих ресурсів, у різних пошукових систем різні. Проте багато з них прагнуть по можливості охоплювати у своїй роботі весь простір світової Мережі. Це універсальні системи.

Робота пошукової системи забезпечується трьома складовими:

- програма «робот» (спайдер) – вона аналізує ресурси і виробляє їх індексацію;
- індекси пошукової системи – вони формують створювані пошуковою системою власні бази даних;
- програма, яка відповідно до запиту користувача готує йому відповідь на основі аналізу індексів, тобто власних БД.

Користувач реально має справу тільки з останньою з цих трьох складових.

Потужні пошукові системи універсального типу створені для роботи всіма основними мовами світу. Кожна країна намагається створити хоча б одну власну пошукову систему.

Основні пошукові системи.

Понад 80 % всього пошуку в Інтернеті припадає на 3 основні системи: Google, Yahoo!, MSN.

GOOGLE – <http://www.google.com>.

З невеликої компанії, яка заснована у вересні 1998 р. Ларрі Пейджем і Сергієм Брінном, Google перетворилася на найбільший галузевий концерн, що пропонує послуги простого і швидкого пошуку інформації в Інтернеті за понад 8 млрд мережевими адресами, плюс множину інших, не менш цікавих сервісів. За ці роки багато що змінилося, але незмінною і зростаючою залишилася динаміка розвитку Google.

У нинішньому своєму втіленні пошук доступний користувачу не лише з головної сторінки Google: можна вести пошук через панель інструментів Google, через Google Deskbar в панелі завдань Windows без відкривання браузера, а також із різних мобільних платформ, включаючи телефони в режимах WAP та I-mode.

Оскільки пошуковий сервіс Google є безкоштовним, основний дохід компанії складається з надання рекламодавцям можливості поширювати рекламу, що є релевантною до інформації на даній сторінці. Тисячі рекламодавців використовують програму Google AdWords для просування своїх товарів і послуг за допомогою цілеспрямованих оголошень, тисячі менеджерів сайтів використовують Google AdSense для показу оголошень, що є релевантними до змісту сайтів.

Від початку розробники Google відмовилися від типового використання потужностей декількох серверів, продуктивність яких зменшується при пікових навантаженнях, і почали використовувати можливості розподілених у мережі комп'ютерів.

Google під час здійснення пошуку проводить серії одночасних розрахунків тривалістю частки секунди і використовує технологію PageRank для вивчення всієї структури посилань Інтернету та об'єктивного визначення найважливіших сторінок шляхом розрахунку рівняння з більш як 500 змінними і 2 млрд термінів. Пошуковик Google аналізує якісний зміст сторінок – шрифти, підрозділи, точне місцєпо-

ложення кожного слова – плюс зміст сусідніх сторінок для забезпечення максимальної релевантності результатів пошуку.

У компанії Google створено технологію пошуку для бездротових пристроїв із моментальним перетворенням HTML у формати для режимів WAP, I-mode, J-SKY і EZWeb.

Результатом багаторічного розвитку пошукової системи Google стала поява національних пошукових сервісів: підтримується різномовний інтерфейс і алгоритми пошуку адаптуються до локальних особливостей.

Google забезпечує пошук по гіпертекстових документах, що знаходяться в різних мовних зонах – українською, російською, англійською, німецькою та ін. Пошукова система Google має власні піддомени для більшості країн, наприклад, для України – google.com.ua. Це одна з найбільших пошукових баз у світі.

Основними перевагами використання ІПС Google є такі:

- використання механізму PageRank, який відображає «важливість» сайту і впливає на видачу результатів пошуку. PageRank схожий на індекс цитування у Яндексі (теж залежить від кількості і якості посилань на ресурс). Але на відміну від Яндекса, вплив PageRank у Google не настільки значний, тому люди в Google знаходять саме те, що шукають;
- Google шукає не лише гіпертекстові файли (html), але і файли у форматі PDF, DOC, PostScript, Corel Word Perfect та ін.;
- пошукова система Google має можливість пошуку зображень. При цьому в запиті можна вказати бажаний розмір, глибину кольору, формат файлу;
- на відміну від багатьох пошукових систем, роботи Google індексують усі сторінки, а не лише найголовніші;
- усі сторінки Google кешує (заносить у свою базу) і дозволяє користувачеві переглядати документ у кеші Google, не відкриваючи його в першоджерелі (що зазвичай є набагато швидше);
- Google дозволяє обрати мову інтерфейсу, мовні зони для пошуку, кількість повідомлень при видачі результатів тощо;
- користувачі Microsoft Internet Explorer, Mozilla Firefox і Opera можуть встановити собі програму Google Toolbar, яка створює нову панель інструментів, що дозволяє шукати в Google, не заходячи на сам сайт;

- рядок пошуку в Google можна використати і як калькулятор. Якщо ввести (48-26)*21, Google видасть правильний результат.
- Сервіси Google.* Можливості Google не обмежені лише традиційним набором ІПС із розширеними налаштуваннями та новинами. Нижче наведено короткий і неповний список сучасних сервісів Google:
- Google Local – знаходить місцеві підприємства та послуги в Інтернеті;
 - Google Mac – пошук по сайтах тематики Apple/Macintosh;
 - Google’s University Search – пошук по університетах;
 - Google Linux – пошук по сайтах тематики Linux;
 - Google GOV – пошук по всіх державних (*.gov) і військових (*.mil) сайтах;
 - Google Map Site – карта сайту;
 - Google Microsoft – пошук по сайтах Microsoft;
 - Google BSD – пошук по BSD-сайтах (мережеві можливості);
 - Google Scholar – пошук серед статей, книг, оглядів наукової літератури та підручників;
 - Google Suggest – пошук можливих варіантів того, що потрібне, з показом кількості сторінок за даним запитом;
 - Gmail – електронна пошта від Google;
 - Video google – пошук відео;
 - Google для «мобільників» і КПК – міні-версія для зручної роботи з мобільних телефонів і КПК;
 - Mobie Google – сервіс для мобільного зв’язку;
 - Google Maps – картографічний пошук;
 - Google News – новини від Google;
 - Google Print – пошук за мільйонами оцифрованих книг провідних світових бібліотек;
 - Google Alerts – відстежує появу нових сторінок на пошуковий запит і повідомляє про це на e-mail;
 - Personalized Google Search – пошук з урахуванням налаштувань та потреб користувача.

І це далеко не повний перелік можливостей, сервіси Google постійно поповнюються, а їх якість удосконалюється.

YAHOO – <http://www.yahoo.com>.

Yahoo було засновано у 1994 р. і на сьогоднішній день це найстаріший і якнайповніший каталог інтернет-ресурсів. Ця неймовірно попу-

лярна система, що обслуговує мільйони запитів щодня, зародилася як проста колекція закладок.

Yahoo має базу даних у більше ніж 1 млн проіндексованих сайтів. Також у разі браку власної бази даних Yahoo використовує базу даних Google.

ALTA VISTA – <http://www.alta-vista.com>.

AltaVista почала надавати свої послуги в грудні 1995 р. і на сьогоднішній день є однією з найбільш великих пошукових систем (за кількістю проіндексованих сторінок). Особливістю пошукової системи є можливість пошуку за ускладненими критеріями відбору. AltaVista пропонує додаткові послуги у вигляді пошуку за каталогами (взятими з Open Directory and LookSmart), а також службу під назвою Ask AltaVista («запитай AltaVista»), результати якої беруться з Ask Jeeves. На даний час AltaVista є власником пошукової системи Raging Search.

MSN – <http://www.msn.com>.

Пошуковик розроблено та запущено компанією Microsoft у 1997 р. Для видачі результатів пошуку використовувалися різні бази даних, такі як: Yahoo!, LookSmart, AltaVista, DirectHit, Inktomi і RealNames.

З початку 2005 р. MSN запустив бета-версію власного пошукового алгоритму. Користувачі MSN Search можуть здійснювати пошук як по всьому Інтернету, так і за окремими тематичними категоріями, у тому числі і за енциклопедією Microsoft Encarta.

MSN містить можливість локалізованого пошуку (Near Me) – система здатна автоматично визначати місцезнаходження користувача за IP-адресою його комп'ютера.

Основні види пошуку.

Пошук інформації є однією зі складових людської діяльності. В Інтернеті щодня з'являється і зникає величезна кількість ресурсів. Необхідно вміти в них орієнтуватися. Щоб ефективно виконати пошук, потрібно вміло скласти запит до пошукової системи. Якщо відповідь шукається в каталозі, то особливих складнощів при роботі тут немає. Творці каталогу і модератори вирішили створити розділи каталогу. Користувач повинен лише чітко визначитися з предметом пошуку і потім скористатися структурою, яка йому запропонована.

В основі повнотекстового пошуку лежить вміння вдало скласти пошуковий запит. За інших рівних умов слід вибирати для пошуку найбільш звужене, малопоширене слово. У той же час може статися

і так, що пошук за занадто вузьким терміном не дає результатів. Тоді треба переходити до більш широких термінів.

Якщо пошук за вузьким терміном не дає результатів, то слід поступово розширювати пошукове поняття або ж переходити до суміжних термінів. Пошук по можливості краще вести за кількома словами, їх сполученнями, а іноді і за конкретними фразами.

Особливим видом пошуку необхідних джерел як у класичних бібліотеках, так і в мережі Інтернет, є пошук за індексом УДК. УДК (універсальна десяткова класифікація) – це міжнародна багатомовна класифікаційна система, що об'єднує всі галузі знань в єдиній універсальній структурі з загальною десятковою ієрархією. Таблиці УДК призначені для систематизації документів та швидкого пошуку інформації за галузями знань у бібліотеках, видавництвах, інформаційних центрах тощо. Їх основне завдання – максимально точно відобразити зміст видання та забезпечити в подальшому його швидкий та легкий пошук не лише в Україні, а й у світі (але лише за умови, що індекс визначено правильно). Використання Україною Універсальної десяткової класифікації забезпечує сумісність бібліографічних баз даних нашої країни з базами інших країн і її входження таким чином у міжнародну спільноту. Саме тому, велике значення має правильність визначення індексу УДК.

УДК відповідає найістотнішим вимогам до класифікації (міжнародність, універсальність, мнемонічність) та надає можливість відображати новітні досягнення науки й техніки без будь-яких суттєвих змін в її структурі. Такої гнучкості не має жодна з існуючих систем класифікації.

УДК використовують понад 130 країн світу. В її основі лежить принцип десяткових дробів. Індеси УДК побудовані так, що кожна наступна цифра, що приєднується до індексу, не змінює попереднє значення, а лише уточнює, визначаючи більш конкретне поняття.

Таблиці УДК поділяються на основні та допоміжні, крім того, до УДК належать алфавітно-предметний покажчик, методичні вказівки до багатьох розділів, а також знаки, за допомогою яких здійснюється побудова індексу.

Основна таблиця відповідно до десяткової системи відображає всю сукупність знань, яка розділена на десять основних класів:

- Клас 0 Загальний відділ – групує матеріали з питань організації наукової роботи, науково-технічної інформації, писемності,

інформаційних технологій, бібліографії й бібліотечної справи, журналістики тощо;

- Клас 1 Філософія. Психологія – групує матеріали з історії філософії, категорій і методів філософії, філософських систем і концепцій; матеріали з психології загальної та окремих видів діяльності. Крім того, у класі 1 розміщено літературу з питань окультизму (алхімії, магії, астрології, гороскопів, спиритизму тощо);
- Клас 2 Релігія. Теологія – містить документи з питань теорії релігії, релігійної практики окремих релігій та релігійних систем, від доісторичних до сучасних.
- Клас 3 Суспільні науки – слугує для групування матеріалів з теорії та методології суспільних наук, статистики, демографії, соціології, політики, економіки, права, державного адміністративного управління, військової справи, соціальної допомоги та страхування, освіти та етнографії тощо.
- Клас 4 – вільний з 1961 р.;
- Клас 5 Математика та природничі науки – відображає науки, об'єктом дослідження яких є природа, з метою подальшого практичного використання результатів цих досліджень. Висвітлюються питання теоретичного характеру, дослідження загальних законів математики, фізики, хімії, біології тощо;
- Клас 6 Прикладні науки. медицина. Техніка – відображає питання технології різних галузей промисловості, виробничі процеси, конструкцію обладнання, роботу транспорту і транспортних засобів, сільське господарство.
- Клас 7 Мистецтво. Декоративно-прикладне мистецтво. Фотографія. Музика. Ігри. Спорт;
- Клас 8 Мова. Мовознавство. Художня література. Літературознавство;
- Клас 9 Географія. Історія – містить матеріали з питань археології, географічних та історичних наук.

Допоміжні таблиці призначені для відтворення понять, які є загальними для всіх або багатьох розділів (загальні визначники) або для відображення спеціальних визначників, які застосовуються лише в одному розділі. До допоміжних таблиць належать поняття, що повторюються, спільні для всіх чи багатьох розділів (загальні визначники), або ті, що застосовані лише в одному розділі (спеціальні визначники).

Визначники використовують для подальшої деталізації індексу, відображаючи якісні характеристики документів або властивості предмета з певної точки зору, вони уточнюють, звужують ту чи іншу тему. Визначники приєднують до основного індексу за допомогою знаків (символів), характерних для конкретного визначника (крапка, дужки, дефіс, лапки тощо).

Крім того, до УДК належать алфавітно-предметний покажчик, методичні вказівки до багатьох розділів, а також знаки, за допомогою яких здійснюється побудова індексу.

Наявність детально розробленої системи допоміжних таблиць визначників, здатність відображати нові поняття за допомогою розподілу рубрик від загального до конкретного також роблять систему УДК гнучкою. Це дає змогу багатоаспектно розкривати зміст матеріалів за допомогою комбінування індексів. Застосування визначників безмежно розширює можливості класифікації та відкриває нові для детальної класифікування матеріалу.

УДК використовується для організації як вузькоспеціалізованих довідково-інформаційних, так і багатогалузевих фондів. Можливість єдиної систематизації інформаційних матеріалів робить систему УДК найзручнішою у процесі обміну інформацією між країнами.

УДК охоплює всі галузі людських знань. Її розділи органічно пов'язані між собою, і зміни одного розділу вимагають змін в інших розділах.

В основі структури УДК – принцип десяткових дробів. Для позначення рубрик застосовують арабські цифри, зрозумілі в усіх країнах, що робить УДК загальнодоступною міжнародною системою. Десятковий принцип структури дає змогу безмежно розширювати її за допомогою приєднання нових цифрових позначень до існуючих, не змінюючи системи загалом.

Індекси УДК побудовані так, що кожна наступна цифра, що приєднується до індексу, не змінює попереднє значення, а лише уточнює, позначаючи конкретніше поняття.

При проведенні пошуку та оцінці його результатів необхідно пам'ятати:

- сліпа довіра результатам, розміщеним у Мережі, обертається, як правило, значною кількістю помилок;
- слід остерігатися анонімних відомостей, тому що їх джерело встановити дуже складно;

- у сумнівних випадках необхідно перевірити знайдені відомості запитом у Мережі відгуків і думок з приводу знайдених відомостей;
- ресурси, які несподівано з'являються і потім швидко зникають, – ненадійні;
- у сумнівних випадках необхідно звертатися до таких перевірених джерел, як мережеві енциклопедії, довідники та спеціальні навчальні сайти;
- слід уникати «сенсаційних» даних, результатів з надмірно великою точністю, суто полемічних, рекламних і необ'єктивних матеріалів.

Розпочинаючи пошук, користувач вводить одне або кілька ключових слів, вибирає вид пошуку і натискає на клавішу Enter. У відповідь видається список адрес (URL) – список всіх індексованих сторінок, що містять будь-які ключові слова. Нерідко число збігів при такому пошуку величезне. Однак, якщо пошукова система добре сортує результати за тематикою, то потрібну сторінку можна знайти у верхній частині списку.

Пошук за будь-яким словом може бути зручним у випадках, коли користувач не впевнений у ключових словах.

Слід мати на увазі, що пошукові машини відносяться до слів по-різному. Такі ПС, як «Яндекс», розуміють слово у всіх його граматичних формах і з урахуванням цього будуть його шукати. Їм відома морфологія слов'янських мов, тобто якщо в запиті написати і «людина», і «люди», то відповідь буде однією й тією ж.

Література

1. Бездрабко В. Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти: монографія. Київ: Четверта хвиля, 2010. 206 с.
2. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень: навчальний посібник. Київ: Центр учб. літ., 2014. 142 с.
3. Бойко Ю. П., Тарасова О. В. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. Хмельницький: ХНУ, 2023. 138 с.
4. Герасимів Т. Методологія правових досліджень: словник основних термінів і понять: для здобувачів третього рівня (освіт.-наук.) вищ. освіти спец. 081 «Право» галузі знань 08 «Право». Львів: Растр-7, 2023. 159 с.

5. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2023. 488 с.
6. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Науково-дослідницька діяльність у сфері правознавства: навчальний посібник. Харків: Право, 2024. 342 с.
7. Дударєв І. М., Кузьмін О. В. Практикум з методології наукових досліджень: навчальний посібник. Одеса: Олді+, 2023. 277 с.
8. Комар Т. В., Василенко О. М. Науково-організаційна діяльність дослідника: навчальний посібник. Хмельницький: ХНУ, 2023. 118 с.
9. Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи: монографія. Київ: [б. в.], 2000. 163 с.
10. Кулешов С. Г. Загальне документознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Києво-Могилян. акад., 2012. 122 с.
11. Мокін Б. І., Мокін О. Б., Мокін В. Б. Методологія та організація наукових досліджень: підручник. Вінниця: ВНТУ, 2023. 229 с.
12. Петровський П. М. Методологія наукового дослідження публічно-управлінської сфери: навчальний посібник. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2023. 307 с.
13. Систематизація документів та організація каталогів і картотек освітніх бібліотек за таблицями Універсальної десяткової класифікації / уклад. Лобановська І. Г. Київ: Ліра-К, 2019. 105 с.
14. Швецова-Водка Г. М. Документознавство: словник-довідник термінів і понять: навчальний посібник. Київ: Знання, 2011. 320 с.
15. Шерман О., Токарська А. Юридичне документознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 135 с.
16. Юридичне документознавство: навчальний посібник / Д. М. Корнієнко та ін. Київ: ТАЛКОМ, 2018. 232 с.

ФІКСАЦІЯ НАУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ І ОПРИЛЮДНЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

§ 6.1. Специфіка і структура наукового тексту

Сучасного дослідника, як і дослідника будь-якої іншої епохи, неможливо уявити без створення або експертизи того чи іншого тексту, різних типів якого стає так багато, що складно обійтися без спеціальної допомоги зі складання тих текстів, з якими найчастіше доводиться працювати вченому. Можна мати які завгодно дослідницькі таланти, але якщо немає уміння і навичок написання наукових текстів, то можна з упевненістю сказати, що досягнення і самореалізація такого дослідника будуть мінімальними.

Можна навести десятки прикладів з історії науки, коли пріоритети тих або інших відкриттів закріплювалися не за тим ученим, що першим щось відкрив, а за тим, хто, по суті, повторив відкриття, але при цьому зумів донести його через талант написання різноманітних текстів до наукової спільноти. Особливо це актуально в нашу епоху – епоху інформаційної цивілізації, коли успішна комунікація нерідко буває важливішою від наукового відкриття.

Тексти, з якими доводиться мати справу дослідникові, умовно можна розділити на дві групи: тексти, що він створює, і тексти, які йому доводиться використовувати у своїй діяльності або піддавати експертизі. Усі ці тексти створюють своєрідний текстовий простір, у якому перебуває дослідник. При цьому ефективність науковця виміряється здатністю створювати власні оригінальні тексти, поширювати їх і опановувати, застосовувати, переробляти й оцінювати інші тексти.

Текст (від лат. *textum* – сплетення, побудова, зв'язок) являє собою знаково-мовну реалізацію деякої системи інформації. Його можна

розглядати як певну лінійну послідовність знаків, що задана деякими культурними кодами. Залежно від характеру цих кодів тексти можуть бути: письмові (алфавітні, піктографічні, формульно-математичні та ін.), усні, технотронні, що задаються за допомогою засобів радіо, звукозапису, машинної пам'яті тощо.

Свого часу Ролан Барт писав, що у тому сучасному, новітньому значенні слова, яке ми прагнемо йому додати, текст принципово відрізняється від літературного твору: це не естетичний продукт, а знакова діяльність; це не структура, а структуроутворюючий процес; це не пасивний об'єкт, а робота і гра; це не сукупність замкнутих у собі знаків, а наділений змістом, який можна відновити, простір, де окреслені лінії значеннєвих зрушень.

Науковий текст виступає способом подання наукової інформації, результатом наукового дослідження. Він є тим інтелектуальним продуктом, що доводиться до наукової громадськості. Від якості тексту може залежати доля дослідження, його сприйняття науковим співтовариством, вплив цього дослідження на процес розвитку науки. Звідси впливають дві найважливіші функції наукового тексту: виклад змісту наукового дослідження і його презентація. Якщо перша функція ставить до тексту вимогу точного подання дослідження, усіх його складових – від постановки завдань до результатів їх вирішення, то друга функція передбачає деяку привабливість тексту для людей, що могли б ним зацікавитися.

Усі наукові тексти поділяються на констатації і міркування. У тексті констатації переважають сполучні (кон'юнктивні) і розділові (диз'юнктивні) зв'язки, у тексті-міркуванні – умовні (імплікативні). Текст-констатація містить результат ознайомлення з предметом думки, фіксує безсумнівність чого-небудь, затверджує дійсність чого-небудь, що здійснилося або здійснюється, що відбувається насправді. У тексті-міркуванні одні думки впливають з інших думок, деякі ставляться під сумнів, дається їхня оцінка, висуваються припущення.

Крім того, виділяють також первинні і вторинні наукові тексти. Останні дають характеристику первинних текстів. До них відносять огляди, критичні статті, рецензії, реферати.

Можна виділити такі основні особливості наукового тексту порівняно з іншими видами текстових матеріалів. Насамперед слід зазначити, що науковий текст має раціональний характер, він складається

із суджень, умовиводів, побудованих за правилами логіки науки і формальної логіки. Отже, важливою його особливістю є широке використання понятійного, категоріального апарату науки. На відміну від художнього тексту, він не базується на образі, не активізує почуттєвий світ його читача, а орієнтований на сферу раціонального мислення. На відміну від публіцистичного тексту, він не припускає спрощення і користується понятійним апаратом. Його призначення полягає не в тому, щоб змусити повірити, а в тому, щоб довести, обґрунтувати, аргументувати істину.

Словник науки включає два види термінів. До першої групи належить невелике число так званих базисних слів, за допомогою яких визначаються всі інші, похідні терміни. При цьому базисні терміни можуть бути дещо розпливчастими, не цілком однозначними, зате похідні терміни, обумовлені за допомогою базисних, стають усе точнішими й точнішими і практично їх можна вважати, на відміну від слів природної мови, цілком однозначними.

Науковий текст написаний мовою тієї науки, яку він відображає. Тому цілком природним є те, що він може бути незрозумілий або не зовсім зрозумілий для непрофесіонала. Зауважимо й підкреслимо, що науковий текст і не має бути зрозумілий кожному. Інакше ми маємо справу не з науковим, а з публіцистичним текстом. Однак зловживання науковою термінологією може значно ускладнити розуміння тексту навіть для фахівців.

Третьою особливістю наукового тексту є його жанровість. Науковий текст – це не просто текст, а певний його жанровий різновид: науковий звіт, дисертація, стаття, тези тощо. Жанр тексту забезпечує відповідність наукового знання ситуації його призначення.

Як об'єкт наукового осмислення науковий текст постає в трьох іпостасях.

По-перше, він сам виступає як продукт дослідження, тому що містить ті або інші наукові ідеї, обґрунтування, аргументації, тобто відоме або принципово нове знання. Він певним чином інституціоналізує наукове знання, закріплює його в науці, забезпечує наукову комунікацію.

По-друге, науковий текст виступає як джерело наукової методології і джерело фактологічної інформації, яку одержує і переробляє дослідник.

По-третє, він є деяким позитивним або негативним зразком інтелектуального продукту. Добре написаний текст змушує наслідувати, а невдалий текст призводить до формування в дослідника уявлень про те, як не треба писати. Гарний текст широко цитується, використовується для обґрунтування ідей, а поганий або не помічається науковим співтовариством, або виступає предметом критики.

Будь-яке наукове дослідження спирається на роботу з літературними джерелами, що вимагає володіння методами фіксації і збереження наукової інформації. При цьому у практиці роботи над текстами застосовуються кілька подібних методів.

Найбільш простим методом видається анування тексту, яке являє собою фіксацію назви тексту і його авторів на бібліографічних картках і складання анотацій. Під анотацією розуміють найбільш загальний і короткий виклад основного змісту роботи. Зазвичай обсяг анотації не перевищує однієї сторінки. В анотації виділяють найбільш великі розділи роботи із зазначенням суті змісту.

Більш інформативним є складання тез, кожна з яких являє собою кілька рядків тексту, що відображають зміст, від сторінки до розділів тексту. Зазвичай тези викладаються мовою автора. Головне їх призначення – створити модель змісту тексту, яку можна було б осмислювати далі.

Широко використовується в практиці роботи з текстами конспектування, яке акцентує увагу на короткому, але точному відображенні тексту. При цьому обов'язково докладно фіксуються найбільш суттєві думки автора із зазначенням сторінок у тексті-оригіналі. Конспект слугує для збереження основного змісту роботи. У ньому представлені тільки думки авторів роботи, що конспектується, а не тих, хто пише конспект.

Останнім часом широкого розвитку набуває складання великих інформаційних баз, що включають конспекти значної кількості джерел. Така інформаційна база утворює електронну бібліотеку.

Ще більш інформативним є реферування, що являє собою складання реферату одного або кількох текстів. Реферат не тільки відображає зміст текстів, тобто являє собою конспект, але і містить думки й оцінки автора реферату. Зазвичай у рефераті наводяться думки його автора з тих або інших положень тексту, його точка зору щодо розглянутих питань у тексті, а також оцінки переваг і недоліків, значення тексту для науки і практики.

Логічне моделювання тексту орієнтоване на складання логічної структури досліджуваного джерела, яке допомагає її укладачеві краще зрозуміти методологію і методику дослідження, майстерність викладу тощо.

Важливим джерелом інформації виступають інформаційні бази наукового дослідження, які створюються за допомогою комп'ютера. Перевага таких баз полягає в тому, що вони можуть містити величезні масиви упорядкованої інформації, яка подана у певній формі. Варто підкреслити, що інформаційна база – це не просто інформація, що утримується в пам'яті комп'ютера, а проблемно-орієнтована й упорядкована інформація.

Наукові тексти виконують значну кількість функцій у різних підсистемах суспільства. Щодо суспільства взагалі, то вони передусім виконують такі функції, як збереження, передача та презентація результатів наукових досліджень. Якщо розглядати їх функціонування в системі науки, то найбільш важливими функціями наукових текстів є функція оприлюднення результатів наукового дослідження, пріоритету автора, підтвердження достовірності, новизни, а також апробації основних результатів дослідження. Стосовно автора тексти виступають засобами його творчої самореалізації, презентації, входження в наукове співтовариство.

Науковий текст являє собою опис наукового дослідження в цілому або яких-небудь його складових. Він є знаковою формою наукового знання. Варто підкреслити, що не можна створити науковий текст без проведення наукового дослідження. Інакше створений текст буде в кращому випадку являти собою міркування з приводу теми дослідження, а в гіршому – реферат уже відомих робіт. Небезпечною оманю багатьох молодих недосвідчених дослідників є те, що вони орієнтовані на написання дисертації, а не на дослідження проблеми, а потім представлення її вирішення в тексті дисертації. Текст, написаний з такою установкою, досить часто являє собою сукупність деяких необґрунтованих, хоча і правильних тверджень. Він має нормативний, а не дослідницький характер, тому що висловити істину можна тільки одним способом – за допомогою її обґрунтування.

Важливими характеристиками наукового тексту є його проблемність, гіпотетичність, цілеспрямованість, зв'язність. Текст обов'язково відображає ту чи іншу проблему, висуває гіпотези, орієнтує на

нове знання, характеризується доцільністю й раціональністю усіх положень, орієнтований на досягнення дослідницької мети та завдань.

Виділені особливості наукового тексту визначають його структуру. За найзагальнішого підходу науковий текст складається з трьох частин: постановочної, дослідницької і заключної.

У постановочній частині тексту визначаються проблема, мета і завдання, гіпотези і методи дослідження, а також відзначається зв'язок даного дослідження з іншими дослідженнями. Дослідницька частина тексту дає опис проведеного дослідження й отриманих результатів. У заключній частині тексту робляться висновки і даються рекомендації для проведення подальших наукових досліджень і використання результатів у практичному житті.

Науковий текст являє собою своєрідну суміш кількох різновидів простих текстів: оглядового, методологічного, емпірико-фактологічного, теоретичного, пояснювального і додаткового.

Оглядовий текст являє собою огляд наукової літератури з досліджуваної проблеми. Оглядовій літературі в дисертаційних дослідженнях приділяється невідповідно багато уваги. Так, у кандидатській дисертації він не повинен перевищувати 20% тексту. Разом із тим варто підкреслити, що огляд літератури може суперничати за інтелектуальністю з будь-яким дослідженням, якщо він буде проведений за кількома параметрами:

- з точки зору відображення тих або інших сторін досліджуваного об'єкта в першоджерелах у світовій і вітчизняній науці;
- в історіографічному аспекті, за допомогою «нанизання» обґрунтованих ідей на вісь часу, що дозволяє виявити пріоритети в наукових відкриттях, процес розвитку наукових ідей, що відображають дану проблему;
- у географічному аспекті, коли дається огляд досліджень даної проблеми в різних країнах;
- за допомогою класифікації авторів і їхніх здобутків за теоретико-методологічними підходами до вирішення даної проблеми.

Головне призначення оглядового тексту полягає у тому, щоб забезпечити наукове обґрунтування предмета дослідження, встановити межі цього дослідження, показати ступінь невивченості його окремих складових.

Методологічний текст як опис принципів, підходів, парадигм, методів та інших складових інструментарію дослідження. Цей текст слугує для обґрунтування й опису специфіки методології проведеного дослідження. Наявність цього тексту є гарантією проведення дослідження, яке відображається текстом.

Емпірико-фактологічний текст містить у собі опис фактологічної бази дослідження, класифікації й узагальнення фактів. Фактологічна база кожного дослідження характеризується своїми складовими, що мають бути чітко визначені. При цьому обов'язковим є обґрунтування правомірності використання цих фактів у даному дослідницькому контексті. Наприклад, у низці випадків використовуються дані статистики проведених іншими дослідниками соціологічних досліджень. Важливо обґрунтувати можливість оперування цими даними у проведеному дослідженні.

Теоретичний текст, у якому дається виклад теоретичних аспектів бачення предмета дослідження, його пояснення з точки зору сформульованих закономірностей, тенденцій, понять тощо.

Пояснювальний текст, що являє собою вербальну структуру, яка призначена для пояснення положень інших видів тексту. Це, по суті, різні примітки й пояснення, а також введення звітів, монографій, дисертацій, різні словники базових і додаткових понять, пояснення таблиць, діаграм, схем, планів, графіків, формул тощо.

Додатковий текст. Він може включати додаткові аргументи, унікальні факти, схеми, графіки, статистичний матеріал тощо. Зазвичай додатковий текст розміщується у додатках до дисертації, звіту або монографії.

Крім зазначених різновидів наукового тексту необхідно виділити ще *вторинний текст*. Прикладами вторинних текстів є анотації, реферати, конспекти, огляди, рецензії. Особливістю вторинного тексту є згортання й розгортання інформації. Основними видами згортання інформації є реферування, конспектування та фрагментування. Анотація дає інформацію про тему та задум, предмет розгляду для широкого кола читачів, реферат забезпечує відображення основних ідей тексту, фрагментування виокремлює в первинному тексті окремі інформаційні блоки. Розгортання інформації реалізується шляхом підготовки оглядів, критичних статей, рецензій, експертних оцінок. Призначення рецензії в оцінюванні первинно-

го тексту, огляду – у забезпеченні зведеної характеристики кількох первинних текстів.

Найменшою одиницею наукового тексту є абзац, що не повинен бути занадто довгим. Досвідчені дослідники підтверджують, що для оптимального сприйняття він має містити 7 плюс-мінус 2 окремих висловлення.

Отже, мистецтво підготовки наукового тексту полягає в тому, щоб не тільки рельєфно відобразити окремі складові наукового тексту, а й інтегрувати їх у структуровану цілісність.

Наукова праця являє собою особливий жанр текстів. Вона поєднує у своєму складі наукове дослідження з його обґрунтуванням. Це визначає ту обставину, що в першій частині роботи дається характеристика сучасного стану досліджуваної галузі науки, викладаються теоретичні й методологічні положення наукового дослідження, дається характеристика його основних етапів й отриманих результатів. На наступних сторінках дається обґрунтування вирішення сформульованої раніше проблеми і наводяться результати й напрями їхнього впровадження.

При написанні наукової праці необхідно враховувати такі обставини.

1. Текст роботи має бути чітко структурованим, поділятися на розділи і підрозділи (параграфи). Більш дрібні форми подрібнення тексту не мають сенсу, оскільки на малій кількості сторінок досить складно викладати матеріал. Потрібно прагнути того, щоб кожен розділ роботи являв собою самостійне наукове дослідження з деякої складової загальної проблеми, щоб кожна складова була викладена в тексті і щоб одночасно текст був цілісним, а не фрагментарним.

2. Крім розподілу тексту на розділи і підрозділи (параграфи), він має більш деталізований розподіл на значеннєві частини, абзаци і речення, що вимагають спеціального опрацювання. Варто пам'ятати, що надмірне подрібнення тексту ускладнює його сприйняття, тому всі абзаци мають бути обґрунтованими і зводитися до викладу однієї думки. Споріднені думки, присвячені одній темі, можуть утворювати елементарну рубрику тексту та ін.

3. Текст роботи має відрізнятися композиційністю. Термін «композиція» означає зіставлення, додавання, сполучення, поєднання в єдине ціле у певному порядку, співвідношення сторін, що разом скла-

дають (компонують) визначену форму. При цьому таке складання частин, додавання елементів у певному порядку, їхній взаємозв'язок забезпечують перехід створюваного в гармонію цілого. Теорія композиції висуває такі вимоги до тексту роботи, як цілісність, закінченість, симетричність, ритмічність.

4. Науковий текст не має бути декларативним. Для того щоб зробити висновки про який-небудь процес або явище, обов'язково потрібно застосувати деякі аналітичні процедури: порівняти об'єкти між собою, виявити специфіку, знайти тенденцію (до зростання, стабілізації, зниження) тощо. Текст роботи вимагає логічно-послідовного викладу.

5. Сприятливі можливості для написання роботи створює системний підхід, що забезпечує текст системною логікою. Виклад тут значно полегшується, тому що змушує шукати особливості складу, структури системи, виділяти її зовнішні і внутрішні функції, шукати системоутворюючі фактори.

6. Написання наукової праці з точки зору творчого підходу є аналогічним написанню шкільного твору з літератури. Якщо учень добре вивчив і обміркував літературні джерела, узагальнив свої спостереження, сконцентрував життєвий досвід, то запускаються творчі механізми осяяння, і текст починає складатися сам по собі. Це досить часто не відбувається у дорослих людей, оскільки процес створення вони намагаються замінити процесом інтегрування чужих думок, а нерідко – механічним «склеюванням» шматків чужого тексту.

7. При викладенні матеріалу необхідно уникати понять, які не можна однозначно інтерпретувати. Таких понять у мові нагромадилося досить багато. Головна проблема від них у тому, що вони тільки створюють ілюзію вирішення проблеми. До цих понять варто віднести такі вислови, як «підвищити», «розширити», «поліпшити», «активізувати», «реформувати». Вживання цих понять обов'язково вимагає конкретизації: як, яким шляхом це можна зробити.

8. Цифри і факти в тексті можуть вигідно вирізняти його серед інших, а можуть виступити і його суттєвим недоліком. Перший випадок спостерігається тоді, коли цифри вживаються вдало, всебічно осмислюються, а другий – коли текст ними переповнений і висновки не випливають із набору фактів.

9. У тексті не має бути повторів. Це особливо стосується заключних висновків і практичних рекомендацій. Нерідко дисертанти без-

посередньо переносять висновки розділів роботи в її висновок. Це неприпустимо. При написанні висновку автор повинен вийти на новий рівень систематизації й узагальнення пропонованих висновків і рекомендацій.

10. Текст має бути завершеним, являти собою деяку цілісність. Для текстів низької якості характерна фрагментарність, яка є ознакою відсутності цілісності.

11. Науковий текст, як правило, позбавлений авторського «Я», що відходить на другий план і досить часто замінюється «Ми» для того, щоб краще відобразити авторську позицію. Але найкраще в тексті використовувати безособову форму викладу.

12. Науковий текст має відрізнятися стислістю і ясністю викладу. Ця вимога передбачає запобігання повторам, багатослівності, неточним зворотам, непотрібним словам, значенневим асоціаціям тощо. Він повинен бути максимально точним і чітким. Особливо сильно псують якість тексту канцеляризми, що додають текстові казенності, і тавтологія, тобто повторення того самого, тільки різними словами.

13. Значне поліпшення тексту наукової праці спостерігається тоді, коли автор спеціально перечитує текст із точки зору стилю викладу, мови, його літературної якості. Для цього необхідно звернути особливу увагу на його редагування, внесення виправлень і змін. При побудові пропозицій потрібно прагнути до їх стислості й узгодження відмінків.

Суттєвим недоліком текстів багатьох наукових робіт, особливо тих, які належать авторам-початківцям, є те, що такі тексти несуть на собі відбиток процесу дослідження, що, як відомо, пов'язане з помилками, тимчасовими припущеннями, вивченням додаткової літератури. У цьому плані методично корисною може бути рекомендація перевіряти створені тексти на їх відповідність сформованому плану викладу, усім його пунктам, підпунктам, питанням.

Оформлення наукової праці має цілком відповідати вимогам, що висуваються до наукових рукописів перед друком.

§ 6.2. Мова і стилістика наукового тексту

Дисертація є кваліфікаційною науковою працею і за якістю її оформлення, особливо тексту, судять про наукову зрілість і про загальну освітню підготовку здобувача. Тому мові і стилю викладу матеріалу в тексті дисертації повинна бути приділена значна увага.

У процесі реалізації функцій у мові історично склалися й оформилися окремі різновиди мови, які характеризуються наявністю у кожному з них особливих лексико-фразеологічних і синтаксичних засобів. Такі різновиди називаються функціональними стилями.

Мовленнєвий і функціональний стиль розуміємо як сукупність прийомів відбору та сполучень мовленнєвих засобів, функціонально зумовлених змістом, метою та обставинами спілкування.

В українській літературній мові вирізняють такі функціональні стилі: художній, офіційно-діловий, публіцистичний, науковий, розмовний, конфесійний та епістолярний. Кожний зі стилів має свої характерні ознаки й реалізується у властивих йому жанрах.

Жанр – це різновид текстів певного стилю, що різняться насамперед метою мовлення, сферою спілкування та іншими ознаками.

Художній стиль – це мова художньої літератури, особливий спосіб мислення, створення мовної картини світу. Основне призначення художнього стилю – різнобічний вплив на думки й почуття людей за допомогою художніх образів.

Головними ознаками художнього стилю є емоційність, образність, експресивність. На лексичному рівні у ньому вживається все словникове багатство української мови: слова з найрізноманітнішим лексичним значенням, різні за походженням. Художньо-літературне мовлення багате на епітети, метафори, порівняння, повтори, перифрази, антитези, гіперболи та інші зображальні засоби. З певною художньою метою можуть уживатися діалектна та професійна лексика, фразеологізми.

Художній стиль послуговується різними типами речень за будовою, метою висловлювання, за відношенням змісту речення до дійсності.

Науковий стиль – функціональний різновид літературної мови, що обслуговує сферу і потреби науки. Основне призначення наукового стилю – повідомлення про результати наукових досліджень, систематизація знань.

Головними ознаками наукового стилю є широке використання науково-термінологічної лексики, слів з абстрактним значенням та іншомовного походження. Показовим є членування тексту на розділи, підрозділи, параграфи, введення формул, таблиць, діаграм. Лексичні, текстові одиниці репрезентують точність, логічність, узагальненість, аргументацію висловлених положень.

Розрізняють власне науковий, науково-навчальний, науково-популярний підстили наукового стилю. Власне науковий репрезентується такими жанрами, як дисертація, монографія, стаття, підручник, лекція, відгук, анотація, рецензія, виступи на наукових конференціях, дискусії, доповіді на наукові теми тощо. Науково-популярному підстилю властива доступність викладу наукової інформації, розрахованої на нефахівців. Науково-навчальний підстиль реалізується в підручниках, посібниках для учнів шкіл та студентів вищих навчальних закладів, слухачів мережі просвітницьких установ.

Офіційно-діловий стиль – це мова ділових паперів, що використовуються в офіційному спілкуванні між державами, установами, приватною особою і установою та регулюють їх ділові взаємини. Основне призначення офіційно-ділового стилю – регулювання офіційно-ділових стосунків. Головні ознаки офіційно-ділового стилю: наявність реквізитів, що мають певну черговість, однозначність формулювань, точність, послідовність викладу фактів, гранична чіткість висловлювання, наявність усталених мовних зворотів, певна стандартизація початків і закінчень документів, широке вживання конструкцій (у зв'язку з, відповідно до, з метою, згідно з). Лексика стилю здебільшого нейтральна, вживається у прямому значенні. Залежно від того, яку саме галузь суспільного життя обслуговує офіційно-діловий стиль, він може містити суспільно-політичну, професійно-виробничу, науково-термінологічну лексику. Синтаксис стилю характеризується вживанням речень різної будови з прямим порядком слів; запроваджується поділ тексту на пункти, підпункти. Найбільш поширеними є такі його функціональні підстили:

- законодавчий – закони, укази, постанови, статuti;
- дипломатичний – міжнародні угоди, конвенції, комюніке (повідомлення), звернення (ноти), протоколи, меморандуми, заяви, ультиматуми;
- адміністративно-канцелярський – накази, інструкції, розпорядження, заяви, характеристики, довідки, службові листи тощо.

Публіцистичний стиль – це функціональний різновид літературної мови, яким послуговуються в засобах масової інформації (газетах, часописах, пропагандистських виданнях). Основне призначення стилю – обговорення, відстоювання і пропаганда важливих суспільно-політичних ідей, формування відповідної громадської думки, сприяння суспільному розвитку. Головні ознаки публіцистичного стилю: популярний, чіткий виклад, орієнтований на швидке сприймання повідомлень, на стислість і зрозумілість інформації, використання суспільно політичної лексики: державність, громадянин, поступ, єдність, національна ідея, актуальність тощо. Типовими є емоційно забарвлені слова, риторичні запитання, повтори, фразеологічні одиниці, що зумовлюють емоційний вплив слова. Тон мовлення пристрасний, оцінний.

Публіцистичний стиль реалізується в таких жанрах, як: виступ, нарис, публіцистична стаття, памфлет, фейлетон, дискусія, репортаж.

Конфесійний стиль – стильовий різновид української мови, що обслуговує релігійні потреби суспільства. Основне призначення стилю – вплив на душевні переживання людини. Головні ознаки стилю: вживання слів для найменування Бога та явищ потойбічного світу (Божий Син, Святки Дух, Спаситель, Царство Боже, рай, вічне життя, сатана тощо), стосунків людини з Богом (молитися, воскресіння, заповіді, покаяння, грішні, праведні), мова багата на епітети, порівняння, метафори, слова з переносним значенням. Для підкреслення урочистості використовуються речення із зворотним порядком слів, поширені повтори слів.

Розмовний стиль обслуговує офіційне й неофіційне спілкування людей, їх побутові потреби. Основне призначення стилю – обмін інформацією, думками, враженнями, прохання чи надання допомоги, виховний вплив. Головні ознаки розмовного стилю: широке використання побутової лексики, фразеологізмів, емоційно забарвлених і просторічних слів, звертань, вставних слів і словосполучень, неповних речень. Для розмовно-побутового мовлення характерне порушення літературних норм: уживання русизмів, вульгаризмів, жаргонізмів, неправильна вимова слів.

Епістолярний стиль – це стиль приватного листування. Основне призначення стилю – поінформувати адресата про щось, викликати в нього певні почуття, які б відповідали емоційній налаштованості автора. Головні ознаки епістолярного стилю: широке використання

форм ввічливості – звертань у формі кличного відмінка, наявність початкової, прикінцевої та прощальної фраз, стереотипних словесних формул висловлення побажання, вітання, співчуття; невимушеність у доборі лексичних одиниць.

Систему функціональних стилів, їхні стильові домінанти, сукупність мовних засобів, властивих кожному зі стилів, а також масиви текстів, об'єднаних жанром, досліджує функціональна стилістика.

Стиль викладення наукових праць має цілу низку характерних рис, які проявляються незалежно від галузі знань. З другого боку, специфіка власне наукового стилю визначається змістом і цілями наукової роботи – повно і точно викласти й пояснити факти і явища об'єктивної дійсності, показавши при цьому причинно-наслідкові зв'язки між процесами й подіями, що відбуваються, і виявивши притаманні їм закономірності й протиріччя.

Відмінною особливістю стилю мови наукової роботи є формально-логічний спосіб викладу матеріалу. Науковий виклад являє собою міркування, метою яких є доказ істин, гіпотез або ідей, а також своя авторська інтерпретація встановлених у результаті досліджень фактів.

Для наукової роботи характерні смислова закінченість, цілісність і зв'язність тексту, логічний перехід від однієї думки до іншої, від одного речення до іншого. Найважливішим засобом вираження логічних зв'язків є спеціальні функціонально-синтаксичні структури у вигляді слів або їх поєднань, що вказують на послідовність розвитку думки здобувача: «спочатку», «перш за все», «потім», «по-перше», «по-друге», «значить», «отже» і т. д.

До таких засобів зв'язків у тексті можуть ставитися слова і їх поєднання, що підкреслюють суперечливість відношень до окремих частин матеріалу: «проте», «у той час як» тощо, а також встановлюють причинно-наслідкові зв'язки: «отже», «тому», «завдяки цьому», «внаслідок цього», «крім того», «до того ж» і т. д.

Перехід від однієї думки до іншої в наукових текстах відображають словосполучення: «перш, аніж перейти до...», «звернемося до...», «розглянемо», «необхідно зупинитися на...» і т. д.

Для узагальнення результатів можна використовувати слова або словосполучення: «отже», «таким чином», «на закінчення відзначимо», «сказане дозволяє зробити висновок», «підсумовуючи», «резюмуючи сказане», «звідси випливає, що» і т. д.

При оформленні наукової публікації не слід вживати неповні речення, застосовувати сполучники і сполучні слова типу «так і», «не те», «раз» і т. д. Вони характерні для публічного виступу та розмовної мови і надають тексту емоційного забарвлення.

Бажано застосовувати низку словесних конструкцій, які створюють «інтелектуальний фон» наукового тексту і відіграють роль невиділених рубрик:

- «Предметом нашого подальшого розгляду є...»;
- «Зупинимося перш за все на аналізі останнього речення, виведення...»;
- «З другого боку, слід підкреслити, що...»;
- «Це твердження одночасно передбачає і те, що...»;
- «Вже згадана нами форма...»;
- «Зрозуміло, що...»;
- «Логіка міркувань приводить до такого...»;
- «Як добре відомо з...»;
- «Проаналізуємо цей факт з точки зору...»;
- «Слід зазначити...»;
- «Таким чином, можна з достатньою точністю зробити висновок, що...»;
- «Отже, можна довести...» і т. д.
- Логічності тексту допоможуть надати такі мовні конструкції:
- «Автор переконливо доводить (стверджує, доходить висновку, підтверджує і т. д.), що...»;
- «Вже згадана наукова робота цінна тим, що в ній є нові підходи до розкриття теорії питання (дається цікавий аналіз сучасного етапу...»);
- «Дослідник пропонує нестандартний варіант вирішення актуального завдання (проблеми)...»;
- «До переваг роботи можна віднести наявність великого обсягу дослідних даних (результатів експерименту в реальних умовах)...»;
- «Ідея автора є обґрунтованою (переконливою, відповідною раніше встановленим фактам)...»;
- «Автор має рацію, стверджуючи, що...»;
- «Наводячи аргументацію автора, необхідно відзначити низку суперечливих моментів...»;

- «Така постановка питання видається малопереконливою (необґрунтованою, недостатньою)...»;
- «Висновки суперечать основам теорії...»;
- «Автор доходить висновків, які не завжди підтверджуються фактичним матеріалом...»;
- «Окремі висновки мають недостатньо матеріалу досліджень, які підтверджують їх...»;
- «Автору не вдалося розкрити сутність закономірностей (зв'язків, явищ, процесів)»;
- «Разом з тим викликає сумніви теза (гіпотеза, висновок)...»;
- «Автор випускає при розгляді такі важливі деталі...»;
- «У цьому висновку є надто категоричним поставлене питання...»;
- «Автор спрощено формулює вихідні передумови (завдання, проблеми)...»;
- «Автору не вдалося детально (у повному обсязі) проаналізувати всі можливі властивості (критерії, дані)...» і т. д.

Науковий текст повинен мати яскраво виражену цілеспрямованість і прагматичність. У науковому світі цінуються саме ці якості тексту, а не емоційні мовні словосполучення. Такі вимоги до наукового тексту означають, що в нього повинні включатися лише точні, підтвержені дослідженнями відомості та факти, для словесного вираження яких використовуються спеціальна термінологія.

Спеціальна термінологія – одна з найбільш динамічних частин мови, яка постійно змінюється і вдосконалюється у міру розвитку науки, технологій і галузей. Розширення контактів з іншими країнами, їх культурою, науковими та культурними здобутками, стрімкий розвиток науково-технічного прогресу у всіх сферах людської діяльності приводить до впровадження нових термінів. Однак не можна забувати, що їх бездумне застосування може призвести до смислових втрат. Особливо це простежується при застосуванні іноземних слів.

Застосування спеціальних термінів, характерних для відповідної галузі знань, дозволяє в доступній, короткій, економній і зрозумілій фахівцям формі викладати отримані здобувачем результати наукових досліджень. Відомо, що кількість використовуваних у сучасній науці термінів значно перевищує загальну кількість слів, що застосовуються журналістами та письменниками в літературно-художніх творах.

Кожна галузь науки має свій специфічний набір термінів і словосполучень. Професійну лексику однієї галузі знань не слід механічно переносити в іншу.

Науковий текст характеризується деякими граматичними особливостями. Йому властива наявність великої кількості іменників з абстрактним значенням, а також іменників дієслownого походження («дослідження», «розгляд», «вивчення», «зіставлення», «обґрунтування» тощо).

У наукових текстах більш уживані не якісні, а відносні прикметники. Як наслідок, у наукових працях замість короткої використовується складна форма вищого та найвищого ступеня («більш стійкий», «вищий рівень» та ін.). При цьому найчастіше застосовуються слова «більш» («найбільш»), «менш» («найменш»).

Безособові, неозначено-особові речення в наукових текстах застосовуються при описі фактів, явищ і процесів. Номінативні речення формулюються для назв розділів, підрозділів, глав і параграфів, у підписах до рисунків, діаграм та ілюстрацій.

Для наукового документа характерною є присутність вступних слів і словосполучень, що дозволяють підкреслити ступінь достовірності наведеного матеріалу і результатів наукових досліджень. Слова «звичайно», «зрозуміло», «безумовно» і «встановлено» свідчать про достовірність. Слова «мабуть» і «слід вважати» підкреслюють висунуте припущення або гіпотезу, а слова «можливо» й «імовірно» – можливість отримання таких результатів.

Неодмінною умовою об'єктивності наведеного матеріалу в тексті наукової роботи є необхідність вказівки на джерело: звідки взято цей матеріал, ким висловлена та чи інша думка, кому конкретно належить той чи інший результат, а також фраза або ідея. У науковому тексті ця умова зазвичай реалізується за допомогою слів і словосполучень: «за повідомленням», «за даними», «на думку», «на нашу думку» і т. д.

При описі явищ, фактів, наукових результатів і процесів у наукових текстах склалися свої стандарти стилю, без емоційності і якихось словесних прикрас.

Безсумнівно, що культуру наукової мови вченого визначають такі важливі якості, як точність, ясність і стислість. Смыслова точність інформації повинна бути властива науковим положенням, які формулює автор, а також висновкам по роботі в цілому і по окремим главам. Ця

риса не завжди враховується у висновках, прийнятих радою із захисту дисертацій, окремими опонентами та експертами за результатами експертизи дисертаційних робіт. Саме за цим критерієм, сформульованим фахівцями у відповідній галузі знань, судять про особистий внесок здобувача у розробку наукової проблеми, в наукову новизну, положення і отримані результати, які виносяться на захист дисертації при наступних розглядах самої роботи в МОН. Неправильно підібране слово може істотно змінювати зміст пропонованого здобувачем на суд наукової громадськості тексту, створити ситуацію подвійного тлумачення положення, що дає, у свою чергу, додаткові аргументи можливим недоброзичливцям і служить основою для обґрунтованої критики самої наукової роботи.

Не викликає позитивних емоцій у науковому середовищі як текст, так і усне мовлення здобувача, наповнені канцелярським «штампами», а також «хитромудрими» літературними афоризмами й термінами. Особливо заважає точності викладу матеріалу у науковому тексті зловживання іноземними словами, сутність яких часом здобувач і не розуміє. Це може виявитися свідченням недостатньої підготовки автора наукової роботи як вченого високої наукової кваліфікації.

Необхідною якістю наукового тексту є його зрозумілість. Під нею розуміється вміння писати доступно й зрозуміло. Простота викладу сприяє тому, що текст наукової роботи читається легко і думки автора сприймаються без ускладнень. Свого часу академік Д. Ліхачов зазначав, що хороша мова наукової роботи не помічається читачем. Читач повинен помічати тільки думку, але не мову, якою думка висловлена. Підрядних речень повинно бути мало, фрази повинні бути короткими, перехід від однієї фрази до іншої – логічними і природними, «непоміченими». Кожну написану фразу слід перевіряти на слух, треба прочитати написане вголос для себе. Слід якомога менше вживати займенників, що змушують думати, до чого вони належать, що ними замінено. Метафори й різні образи в мові наукової роботи припустимі тільки у випадках необхідності поставити логічний акцент на якій-небудь думці. У науковій роботі образність – тільки педагогічний прийом привернення уваги читача до основної думки роботи.

Однак простоту не можна ототожнювати з примітивністю. Мова наукової роботи має свою специфіку, її загальнодоступність не повинна бути пов'язана з популяризацією. Будь-яка наукова робота при-

значається для певного вузького кола читачів, і мовно-стилістичне оформлення тексту має враховувати цю специфіку.

Незаперечною умовою високої оцінки якості тексту наукової роботи є його стислість. Прагнення до наукоподібності ніколи не прикрашало науковий текст. Насичення тексту ускладненими назвами, «туманними» характеристиками й багатослівністю тільки заплутує читача і, крім прикрас, нічого іншого такий текст у нього не викликає. Часто використовуються зайві слова, видалення яких з тексту не впливає на суть думок автора, які розкриваються в ньому.

Недбале ставлення до тексту погіршує його сприйняття і через те, що в ньому зустрічаються плеоназми (мовні звороти, що містять зайві слова на кшталт «повернувся назад», «впав униз»), – культура мови не допускає їх, вони повинні стати об'єктом лексичної правки. Це, як і тавтології (повторення сказаного однокореневими словами – наприклад, «запитати питання»), а також речення з однокореневими тавтологічними виразами або однокореневими словами («прихильники цього методу об'єдналися воедино», «поряд із досягненнями була відзначена низка недоліків» і т. д.) підлягає редакційним виправленням. Громіздко й незграбно виглядають і багатослівні словосполучення на кшталт «у травні місяці» (і так зрозуміло, що травень – місяць), «хронометраж часу» (слово «хронометраж» і означає «вимір витрат часу на що-небудь»). Крім того, окремим науковцям властиво використання одних і тих же слів і словосполучень у реченнях. Цей недолік свідчить про низьку загальноосвітню підготовку автора.

Мовна недбалість у використанні слів пов'язана найчастіше з тим, що автор не має чіткого уявлення про сам предмет опису в тексті. Особливо чітко це проявляється при запозиченні іншомовних слів, коли претендент не розуміє точного смислу чужої мови («інтервал перерви», «внутрішній інтер'єр» і т. д.) або використовує незрозумілі йому аббревіатури («міністерство МВС»).

Наявність орфографічних і граматичних помилок, грубих стилістичних похибок і неточностей знижує цінність будь-якого наукового документа, яку б значущість він не мав для науки і практики.

Зазвичай літературні недоліки наукових робіт належать не до правопису, а до граматики або полягають у невдалій побудові фраз.

Одноманітність і бідність набору слів може свідчити і про погану мовну підготовку автора наукової роботи, і про недостатньо глибоке

опрацювання ним тексту, і про його небажання знайти чіткі й логічно обґрунтовані формулювання.

Іноді усний виступ (в ході публічного захисту дисертації або при виступі з повідомленням на науковій конференції) за чіткістю й образністю мови незрівнянний з тим, що автор представив у письмовому варіанті (хоча буває і навпаки). Тоді виникає запитання: а чи є цей виступаючий автором представленого на суд наукової громадськості письмового тексту?

Таким чином, науковцеві, перш ніж приступати до роботи над текстом наукової роботи, треба згадати багато чого з того, що він вивчав у середній школі й у вищому навчальному закладі з мови та літератури.

Висока граматична й літературна культура викладу матеріалу в наукових текстах є переконливим свідченням того, що здобувач за своєю підготовкою заслуговує вважатися фахівцем вищої кваліфікації.

§ 6.3. Текст дисертації: нормативні вимоги до змісту й оформлення основних структурних елементів

Структура дисертації є одним з рівнів відображення авторської наукової концепції, засобом реалізації взаємозв'язку елементів змісту, яка визначається завданням відображення внутрішньої логіки розвитку дослідження. Така структура максимально відображає значущість і наукову сміність кожного фрагмента, кожної частини тексту, акцентує увагу на найбільш важливих у науковому сенсі аспектах проведеного дослідження, а також дає можливість переконатися в логічній несуперечливості й послідовності дослідницької програми, закладеної в процесі формування нового знання.

Ефективність структури дисертаційної роботи найбільшою мірою залежить від того, наскільки її текст відповідає критеріям цілісності, системності та зв'язності, а також критерієм пропорційності його частин.

Критерій цілісності зобов'язує розглядати властивості цілого і частин у їх нерозривній єдності. З точки зору цього принципу структура дисертаційної роботи представляє собою єдність всіх її елементів, а кожен елемент структури – частина твору в цілому. Порушення цього принципу неминуче спричиняє хаотичність і еkleктизм викладу наукового матеріалу.

Критерій системності вимагає розглядати елементи дисертації як систему, утворену їх взаємодією, що не допускає механічне, формальне об'єднання різнорідних елементів.

Зв'язність – критерій дисертаційної роботи, який є обов'язковою умовою існування її тексту як певної структури. Саме зв'язність забезпечує взаємозумовленість і співвіднесеність різних фрагментів тексту, що свідчить про ефективність обраної автором послідовності викладу наукової інформації.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук, доктора філософії (кандидата наук) готується державною мовою у вигляді спеціально підготовленої наукової праці на правах рукопису в твердій або м'якій палітурці та в електронній формі. За бажанням здобувача дисертація може бути перекладена англійською мовою або іншою мовою, пов'язаною з предметом дослідження, з поданням перекладу до спеціалізованої вченої ради.

Дисертація повинна мати такі основні структурні елементи: титульний аркуш; анотація; зміст; перелік умовних позначень (за необхідності); основна частина; список використаних джерел; додатки.

Кожен із цих елементів, а також розділи основної частини та додатки мають починатися з нової сторінки.

Титульний аркуш. Титульний аркуш дисертації оформляється за встановленою МОН формою.

Анотація. Для ознайомлення зі змістом та результатами дисертації подається державною та англійською мовами анотація – узагальнений короткий виклад її основного змісту відповідно до встановленого зразка. В анотації дисертації мають бути стисло представлені основні результати дослідження із зазначенням наукової новизни та за наявності практичного значення.

В анотації також вказуються: прізвище та ініціали здобувача; назва дисертації; вид дисертації та науковий ступінь, на який претендує здобувач; спеціальність (шифр і назва); найменування вищого навчального закладу або найменування наукової установи, у якому (якій) здійснювалася підготовка; найменування наукової установи або найменування вищого навчального закладу, у спеціалізованій вченій раді якої (якого) відбудеться захист; місто, рік. Анотація може подаватися також третьою мовою, пов'язаною з предметом дослідження. Обсяг анотації становить 0,2–0,3 авторських аркуша.

Наприкінці анотації наводяться ключові слова відповідною мовою. Сукупність ключових слів повинна відповідати основному змісту наукової праці, відображати тематику дослідження і забезпечувати тематичний пошук роботи. Кількість ключових слів становить від п'яти до п'ятнадцяти. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують їх у рядок через кому.

Після ключових слів наводиться список публікацій здобувача за темою дисертації. Указувати наукові праці доцільно за такими рубриками:

- в яких опубліковані основні наукові результати дисертації;
- які засвідчують апробацію матеріалів дисертації;
- які додатково відображають наукові результати дисертації.

Зміст. Зміст повинен містити назви всіх структурних елементів, заголовки та підзаголовки (за їх наявності) із зазначенням нумерації та номеру їх початкових сторінок.

Перелік умовних позначень, символів, одиниць вимірювання, скорочень подається за необхідності у вигляді окремого списку. Додатково їхнє пояснення наводиться у тексті при першому згадуванні. Скорочення, символи, позначення, які повторюються не більше двох разів, до переліку не вносяться.

Основна частина дисертації. Основна частина дисертації повинна містити вступ, розділи дисертації, висновки.

У *вступі* подається загальна характеристика дисертації, а саме:

- *обґрунтування вибору теми дослідження* – обґрунтовується актуальність обраної теми шляхом критичного аналізу й порівняння вже відомих варіантів вирішення наукової проблеми (завдання). Висвітлення актуальності теми повинне бути по можливості лаконічним, переконливим, визначати сутність наукового завдання (проблеми). Крім того, тут висвітлюється зв'язок теми дисертації із сучасними дослідженнями у відповідній галузі знань шляхом критичного аналізу з визначенням сутності наукової проблеми або завдання;
- *мета й завдання дослідження* відповідно до предмета та об'єкта дослідження. Об'єкт дослідження – це процес або явище, що породжує проблемну ситуацію і обране для дослідження; предмет дослідження міститься в межах об'єкта. Об'єкт і предмет дослідження як категорії наукового процесу співвідносяться

між собою як загальне й часткове. В об'єкті виділяється та його частина, яка є предметом дослідження. Саме на неї спрямована основна увага дисертанта, оскільки предмет дослідження визначає тему (назву) дисертаційної роботи;

- *методи дослідження* – перераховуються використані наукові методи дослідження та змістовно відзначається, що саме досліджувалось кожним методом; обґрунтовується вибір методів, що забезпечують достовірність отриманих результатів та висновків;
- *наукова новизна отриманих результатів* – аргументовано, коротко та чітко представляються основні наукові положення, які виносяться на захист, із зазначенням відмінності одержаних результатів від відомих раніше;
- *особистий внесок здобувача* – якщо у дисертації використано ідеї або розробки, що належать співавторам, разом з якими здобувачем опубліковано наукові праці, обов'язково зазначається конкретний особистий внесок здобувача в такі праці або розробки; здобувач має також додати посилання на дисертації співавторів, у яких було використано результати спільних наукових праць;
- *апробація матеріалів дисертації* – зазначаються назви конференції, конгресу, симпозіуму, семінару, школи та інших дискусійних наукових заходів з обов'язковим зазначенням місця та дати їх проведення;
- *структура та обсяг дисертації* – анонсується структура дисертації, зазначається її загальний обсяг та обсяг основного тексту (бажано із зазначенням кількості сторінок і друкованих (авторських) аркушів).

За наявності у вступі можуть також вказуватися:

- *зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами* – вказується, в рамках яких програм, тематичних планів, наукових тематик і грантів, зокрема галузевих, державних та/або міжнародних, виконувалося дисертаційне дослідження, із зазначенням номерів державної реєстрації науково-дослідних робіт і найменуванням організації, де виконувалася робота;
- *практичне значення отриманих результатів* – надаються відомості про використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх практичного використання.

У розділах дисертації має бути вичерпно й повно викладено зміст власних досліджень здобувача наукового ступеня, зроблено посилання на всі наукові праці здобувача, наведені в анотації. Список цих праць має також міститися у списку використаних джерел.

У разі використання наукових результатів, ідей, публікацій та інших матеріалів інших авторів у тексті дисертації обов'язково повинні бути посилання на публікації цих авторів. Фрагменти оприлюднених (опублікованих) текстів інших авторів (цитати) можуть включатися до дисертації виключно із посиланням на джерело (крім фрагментів, які не несуть самостійного змістовного навантаження).

Розділи дисертації можуть поділятися на підрозділи (нумерація складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, відокремлених крапкою), пункти (нумерація – з номера розділу, порядкового номера підрозділу і порядкового номера пункту, відокремлених крапкою), підпункти (нумерація – з номера розділу, порядкового номера підрозділу, порядкового номера пункту і порядкового номера підпункту, відокремлених крапкою). Розділи, підрозділи, пункти і підпункти нумеруються арабськими цифрами.

При нумерації формул і рисунків за наявності посилань на них у тексті дисертації проставляються через крапку номер розділу та номер формули (рисунка). Формула, що нумерується, наводиться посередині нового рядка (нумерація – з правого боку в дужках). Номер та назва рисунка наводяться знизу з правого боку рисунка.

У кінці кожного підрозділу і розділу формулюються висновки зі стислим викладенням наведених у розділі наукових і практичних результатів.

У першому розділі, як правило, здобувач окреслює основні етапи наукової думки за розв'язуваною проблемою (завданням). Стисло, критично висвітлюючи роботи попередників, здобувач окреслює основні етапи розвитку наукової думки за своєю проблемою і повинен вирізнити ті питання, що залишились невирішеними і, отже, визначити своє місце у розв'язанні проблеми (завдання). Загальний обсяг огляду літератури не повинен перевищувати 20% обсягу основної частини дисертації.

У другому розділі, як правило, обґрунтовується вибір напряму досліджень, викладається загальна методика проведення дисертаційного дослідження, наводяться методи вирішення завдань та їх порівняльні

оцінки. Описуються основні тенденції, закономірності, методи розрахунків, гіпотези, що розглядаються, принципи дії і характеристики використаних програм та (або) апаратних засобів, лабораторних та (або) інструментальних методів і методик, оцінювання похибок тощо.

У наступних розділах описується хід дослідження, умови та основні етапи експериментів чи інших емпіричних методів, з вичерпною повнотою викладаються результати власних досліджень здобувача, як вони одержані, та у чому полягає їх новизна. Здобувач повинен дати оцінку повноти вирішення поставлених завдань, оцінку достовірності одержаних результатів (характеристик, параметрів) та порівняти одержані результати з аналогічними результатами вітчизняних і зарубіжних дослідників, обґрунтувати необхідність додаткових досліджень.

У висновках викладаються найбільш важливі наукові та практичні результати дисертації, вказуються наукові проблеми, для розв'язання яких можуть бути застосовані результати дослідження, а також можливі напрями продовження досліджень за тематикою дисертації.

За наявності практичного значення отриманих результатів надаються відомості про використання результатів досліджень або рекомендації щодо їх використання. У разі якщо результати досліджень впроваджено, відомості подаються із зазначенням найменувань організацій, в яких здійснено впровадження. У цьому випадку додатки можуть містити копії відповідних документів.

Список використаних джерел формується здобувачем наукового ступеня за його вибором (опціонально – в кінці кожного розділу основної частини дисертації) одним із таких способів:

- у порядку появи посилань у тексті;
- в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків;
- у хронологічному порядку.

Бібліографічний опис списку використаних джерел (бібліографічних посилань)¹ у дисертації оформляється здобувачем наукового ступеня з урахуванням Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Бібліографічний опис ви-

¹ Бібліографічне посилання – це сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглянутий або згаданий у тексті документ, необхідних і достатніх для загальної характеристики, ідентифікації та пошуку документа.

користаного джерела може обмежуватися обов'язковою інформацією, необхідною для однозначної ідентифікації цього джерела.

За бажанням здобувача бібліографічний опис списку використаних джерел у дисертації може оформлятися одним зі стилів, віднесених до рекомендованого переліку стилів оформлення списку наукових публікацій:

MLA (Modern Language Association) style – стиль, розроблений Асоціацією сучасних мов. Використовується вченими, видавцями журналів, академічними й комерційними виданнями, як правило, у галузі гуманітарних наук. Універсальний набір інструкцій, які автори можуть застосовувати до джерел будь-якого типу міститься у довіднику «*MLA Handbook*» (<https://www.mla.org/>);

APA (American Psychological Association) style – стиль Американської психологічної асоціації. Використовується багатьма науковими журналами для оформлення цитат і джерел у психології, освіті, соціальних науках. Рекомендації щодо організації та структури статей, оформлення цитат, виносок, таблиць містяться в інструкції з публікації Американської психологічної асоціації (*Publication Manual of the American Psychological Association*) (<http://www.apastyle.org/>);

Chicago/Turabian style – Чиказький стиль цитування. Визначає особливості підготовки й публікації робіт з точки зору форматування й цитування. Використовується в деяких соціально-наукових публікаціях і в більшості історичних журналів (<https://owl.english.purdue.edu>). За винятком незначних відмінностей, стиль Турабіан – це те ж саме, що й Чиказький стиль цитування. Використовується в літературі, історії та мистецтвознавстві. Інструкція для підготовки та оформлення дисертаційних робіт міститься у «*Довіднику для укладачів дослідних робіт, дипломних робіт і дисертацій*» (К. Турабіан) (<http://www.press.uchicago.edu>);

Harvard style – Гарвардський стиль, або стиль «Автор-дата» (*author-date*). Є найбільш поширеним у галузі гуманітарних та соціальних наук. Використовується в публікаціях академічного характеру. За цим стилем цитована література (*Endnotes*) нумерується у міру появи в тексті. Допускається використання посилань внизу сторінки (*Footnotes*) з послідовною нумерацією. Літературні джерела (*References*) не нумеруються, а розміщуються в кінці статті в алфавітному порядку; цитування джерел у тексті здійснюється у круглих дужках із зазначенням автора, року й сторінок. Допускається використовувати *Endnotes* разом з *References*

для оформлення літературних джерел. Використання Footnotes не обов'язкове. Передбачає дотримання загальних вказівок для форматування тексту статті. Інструкції із застосування – https://www.library.usyd.edu.au/subjects/downloads/citation/Harvard_Complete.pdf; https://www.york.ac.uk/integrity/downloads/15701_Harvard%20Style-webFINAL.pdf;

ACS (American Chemical Society) style. Стиль розроблений Американським хімічним товариством. Використовується для науково-дослідних робіт у галузі хімії. Посібник зі стилю ACS, з написання наукових статей та ефективної роботи з науковою інформацією, з правильного оформлення посилання в тексті і складання списку літератури – (<http://pubs.acs.org/>);

AIP (American Institute of Physics) style – стиль Американського інституту фізики заснований на AIP Style Manual. Інструкції з використання стилю AIP – (http://web.mit.edu/meugoffice/communication/aip_style_4thed.pdf);

IEEE (Institute of Electrical and Electronics Engineers) style – стиль Інституту інженерів електротехніки та електроніки. Використовується в галузі електроніки та інформатики. Правила стилю – https://www.ieee.org/documents/style_manual.pdf; https://www.york.ac.uk/integrity/downloads/15663_IEEE%20Style-webFINAL.pdf;

Vancouver style – Ванкуверський або цифровий стиль, або стиль «підрядкова виноска – виноска в кінці документа». Використовується багатьма науковими журналами, особливо біомедичними. Інструкції з використання стилю – <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK7256/>;

OSCOLA – призначений для допомоги автору досягти узгодженості і полегшення роботи з текстом. Надає правила і приклади роботи з основними британськими юридичними джерелами. Рекомендації в OSCOLA засновані на прийнятих у Великобританії загальних практиках правового цитування з мінімумом пунктуації. Інструкції з використання стилю – https://www.law.ox.ac.uk/sites/files/oxlaw/oscola_4th_edn_hart_2012.pdf;

APS (American Physics Society) style – стиль представлення літературних джерел, прийнятий у межах Американського фізичного товариства. Покликаний максимально спростити процедуру наукових цитувань і відображення авторських уподобань стосовно використання інших відомих стилів наукового цитування. Описання стилю й інструкції з його використання – <http://www.apsstylemanual.org/>;

Springer MathPhys Style – стиль, який використовується здебільшого у фізико-математичних наукових виданнях. Поєднується зі стилем LaTeX. Інструкція з використання стилю і on-line програма трансляції – <https://www.springer.com/gp/authors-editors/book-authors-editors/manuscript-preparation/5636>.

До додатків може включатися допоміжний матеріал, необхідний для повноти сприйняття дисертації: проміжні формули і розрахунки; таблиці допоміжних цифрових даних; протоколи та акти випробувань, впровадження, розрахунки економічного ефекту, листи підтримки результатів дисертаційної роботи; інструкції та методики, опис алгоритмів, які не є основними результатами дисертації, описи і тексти комп'ютерних програм вирішення завдань за допомогою електронно-обчислювальних засобів, які розроблені у процесі виконання дисертації; ілюстрації допоміжного характеру; інші дані та матеріали.

Додатки істотно розширюють зміст дисертаційної роботи, надають додаткові відомості, які не увійшли в основний текст, формуючи тим самим більш цілісне уявлення про розглянуту в ньому наукову проблему (завдання).

Додатки можуть бути надані у вигляді окремої частини (том, книга).

Обов'язковим додатком до дисертації є список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації (зазначаються назви конференції, конгресу, симпозіуму, семінару, школи, місце та дата проведення, форма участі). У цьому додатку вказуються наукові праці автора у вказаній вище послідовності:

- публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації;
- публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації;
- публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

При оформленні дисертації необхідно дотримуватися таких правил оформлення.

Дисертація на здобуття наукового ступеня повинна мати обсяг основного тексту:

- для *доктора наук*: 11–13, а для суспільних і гуманітарних наук – 15–17 авторських аркушів, оформлених відповідно до державного стандарту;

- для доктора філософії : 4,5–7, а для суспільних і гуманітарних наук – 6,5–9 авторських аркушів, оформлених відповідно до державного стандарту.

Один авторський аркуш дорівнює 40 тис. друкованих знаків, враховуючи цифри, розділові знаки, проміжки між словами, що становить близько 24 сторінок друкованого тексту при оформленні дисертації за допомогою комп'ютерної техніки з використанням текстового редактора Word: шрифт Times New Roman, розмір шрифту – 14 pt.

До загального обсягу дисертації не включаються таблиці та ілюстрації, які повністю займають площу сторінки.

Дисертацію друкують на одному або на двох (за бажанням) боках аркуша білого паперу формату А4 (210×297 мм) через 1,5 міжрядкового інтервалу.

Текст дисертації друкується шрифтом Times New Roman, розмір шрифту – 14 pt.

Допускається підготовка дисертаційної роботи в форматі LaTeX¹ з відповідним стильовим оформленням.

Текст дисертації необхідно друкувати, залишаючи поля таких розмірів: ліве – не менше 20–25 мм, праве – не менше 10 мм, верхнє та нижнє – не менше 20 мм.

§ 6.4. Наукові публікації: поняття, різновиди, основні вимоги

Основні результати і положення наукових досліджень оприлюднюються у вигляді різних видів публікацій для ознайомлення з ними наукової громадськості. У тексті дисертації здобувач має наводити посилання на власні публікації, включати їх до списку використаної літератури і джерел.

¹ TeX – це видавнича система, призначена для набору науково-технічних текстів високої поліграфічної якості. LaTeX – один із найбільш популярних макропакетів на базі TeX, який істотно доповнює його можливості. Створювані за допомогою LaTeX тексти можуть містити математичні формули, таблиці і графічні зображення. Підтримується автоматична нумерація сторінок, розділів, формул і пунктів переліків. Система сама генерує зміст, списки таблиць та ілюстрацій, перехресні посилання, виноски, колонтитули і предметний покажчик. Нарешті, є можливість визначати власні макроси і стилі. Описання макропакета LaTeX – <http://www.ccas.ru/voron/download/voron05latex.pdf>.

Публікації відображають основний зміст, новизну наукового дослідження і фіксують завершення певного етапу дослідження або роботи в цілому. Крім цього, публікації забезпечують первинною науковою інформацією суспільство, сповіщають наукове співтовариство про появу нового наукового знання і передають індивідуальний результат у загальне надбання.

Публікація (лат. *publicato* – оголошую всенародно, оприлюднюю):

1) доведення до загального відома за допомогою ЗМІ; 2) розміщення тексту в різних виданнях (газетах, журналах, книгах); 3) текст, надрукований у будь-якому виданні.

Публікації виконують декілька функцій:

- оприлюднюють результати наукової роботи;
- сприяють встановленню пріоритету автора (дата підписання публікації до друку – це дата пріоритету науковця);
- свідчать про особистий внесок дослідника у розробку наукової проблеми (особливе значення мають індивідуальні публікації, роботи у співавторстві потребують додаткових роз'яснень);
- слугують підтвердженню достовірності основних результатів і висновків дисертації, її новизни і наукового рівня (публікація стає об'єктом вивчення й оцінювання широкою науковою громадськістю);
- підтверджують факт апробації та впровадження результатів і висновків дисертації;
- відображають основний зміст дисертації (про це вказується у вступі до дисертації та реферату¹, а також через включення публікацій здобувача до списку опублікованих праць за темою дисертації);
- фіксують завершення певного стану дослідження або роботи в цілому;
- забезпечують первинною науковою інформацією суспільство, сповіщають наукову спільноту про появу нового наукового знання;
- передають індивідуальний результат у загальне надбання та ін.

Особливе значення мають наукові публікації, що вийшли друком у формі видань. Видавнича продукція, терміни та визначення основних видів видань регламентуються Державним стандартом України ДСТУ

¹ Для докторських дисертацій.

3017–95 «Видання. Основні види, терміни та визначення». Указаний Державний стандарт визначає видання як документ, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення, і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо видавничого оформлення й поліграфічного виконання.

Науковим вважається видання результатів теоретичних і (або) експериментальних досліджень, а також підготовлених науковцями до публікації пам'яток культури, історичних документів та літературних текстів. Воно призначене для фахівців і для наукової роботи.

Статус наукового видання потребує суворого дотримання вимог видавничого оформлення видання. Будь-яке наукове видання повинне містити вихідні відомості – сукупність даних, які характеризують видання і призначені для його оформлення, бібліографічної обробки, статистичного обліку й інформування читача.

Елементами вихідних відомостей є: відомості про авторів або інших осіб, які брали участь у створенні видання; заголовок (назва) видання; надзаголовкові дані; підзаголовкові дані; нумерація; вихідні дані; шифр зберігання видання; індекс УДК; авторський знак, макет анотованої каталожної картки; знак охорони авторського права; міжнародний стандартний номер ISBN; випускні дані.

Вихідні дані включають: місце випуску видання, назва видавництва або організації, що володіє правом видання, і рік випуску (як правило, наводять у нижній частині титульного аркуша).

У випускних даних зазначають дату подання оригіналу на складання; дату підписання видання до друку; формат паперу і частку аркуша; вид і номер паперу; гарнітуру шрифту основного тексту; спосіб друку; обсяг видання в умовних друкованих аркушах; обсяг видання в обліково-видавничих аркушах; номер замовлення поліграфічного підприємства; назву і повну поштову адресу видавництва і поліграфічного підприємства.

Серед наукових видань розрізняють 2 основні групи: науково-дослідні й джерелознавчі.

До науково-дослідних видань належать:

- монографія – науково-книжкове видання повного дослідження однієї проблеми або теми, що належить одному чи кільком авторам;

- науковий реферат – коротке викладення автором змісту наукового дослідження, дисертаційної роботи перед поданням її до захисту;
- інформативний реферат – коротке письмове викладення однієї наукової праці, що стисло висвітлює її зміст. Він акцентує увагу на нових повідомленнях;
- препринт – наукове видання з матеріалами попереднього характеру, які публікуються до виходу у світ видання, в якому вони мають бути вміщені;
- тези доповідей, а також матеріали наукової конференції – неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій та рішень;
- збірник наукових праць – збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах та наукових спільнотах.

До другої групи належать джерелознавчі видання, або документальні наукові видання, які містять пам'ятки культури та історичні документи, що пройшли текстологічне опрацювання, мають коментарі, вступні статті, допоміжні покажчики та інші елементи науково-довідкового апарату видання.

З точки зору періодичності наукові видання поділяються на періодичні й неперіодичні.

Періодичне видання – це видання, що виходить через певні проміжки часу, має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість і назву нумерованих чи датованих, однотипово оформлених випусків, які не повторюються за змістом.

Неперіодичне видання – це видання, що виходить одноразово і продовження якого не передбачене.

За обсягом розрізняють три види наукових неперіодичних видань: *книга* (книжкове видання обсягом понад 48 сторінок); *брошура* (книжкове видання обсягом від 4 до 48 сторінок), *листівка* – аркушеве видання обсягом від 1 до 4 сторінок.

Наукові видання (зокрема наукові монографії, журнали чи збірники), в яких опубліковані основні результати дисертаційних робіт, мають бути доступними читачеві, знаходитися у фондах провідних вітчизняних бібліотек, обов'язково надсилатися в установи, перелік яких затверджений МОН України.

Для захисту дисертації на здобуття освітньо-наукового рівня доктора філософії необхідна наявність не менше 3 публікацій у наукових фахових виданнях України та інших держав (крім видань держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором).

Надамо характеристику основних наукових публікацій, у яких повинні бути відображені основні результати дисертаційних досліджень.

Наукова стаття – вид наукової публікації, у якому описано кінцеві або проміжні результати проведеного дослідження, обґрунтовано способи їх отримання, а також окреслено перспективи наступних напрацювань.

Наукові статті, як правило, призначені науковцям, спеціалістам певної галузі або кількох галузей.

За способом розкриття наукового питання (проблеми) статті поділяються на:

- *оглядові*, які містять характеристику стану і перспектив наукових досліджень у тій чи іншій предметній галузі. Коли в певній науковій галузі накопичується велика кількість досліджень, виникає необхідність їх узагальнення. Для цього пишуться огляди, автори яких критично розглядають нову інформацію з певної теми, структурують її, пропонують нові напрями й підходи досліджень. Зазвичай огляди доручають писати визнаним науковцям у галузі, але є й приклади оглядів від молодих науковців, зроблених за участю досвідчених керівників;
- *проблемні*, які містять аналіз проблеми, яка не одержала всебічного осмислення;
- *методологічні*, які подають обґрунтування методології розв'язання проблеми;
- *статті-відгуки*. Іноді редактор журналу після рецензування і прийняття статті до друку дає ознайомитися з рукописом статті додатковим спеціалістам у даній галузі знань, щоб вони написали розгорнуту відповідь у вигляді статті, яка публікується одночасно з основною. Також існує практика публікації коментарів відомих спеціалістів до конкретної статті, особливо, якщо в ній висловлюються неочікувані висновки. У свою чергу, автору зазвичай надається право опублікувати відповідь на критику. Такі серії статей можуть бути досить довгими.

За змістом наукові статті класифікують на: власне наукові (виклад основних результатів роботи); науково-популярні (орієнтують на читачку аудиторію, серед якої можуть бути непрофесіонали. Ознакою таких статей є доступність змістової інформації); науково-навчальні та науково-методичні (містять практичний виклад закономірностей, досліджуваних об'єктів, методи їх застосування у практичній діяльності); науково-публіцистичні (присвячені актуальним для наукової громадськості проблемам).

За кількістю авторів наукові статті бувають одноосібні (один автор) або колективні (два і більше авторів).

За галузевим призначенням виокремлюють статті правознавчі, мовознавчі, літературознавчі, педагогічні, психологічні, історичні та ін.

За науковим завданням розрізняють теоретичні і прикладні статті.

Спектр функцій наукових статей є досить широким. Найсуттєвішими з них є:

- **дослідницька** – за допомогою наукових статей подають наукові результати до уваги наукової спільноти;
- **оціночна** – за допомогою наукових статей як окремі дослідники, так і наукова спільнота оцінюють стан наукових досліджень з певної проблеми;
- **презентаційна** – наукові статті представляють (презентують) дослідника у науковій спільноті. Особливо ця функція є важливою для молодих дослідників, наукова творчість яких ще не є широко відомою для наукової спільноти;
- **комунікативна** – наукові статті слугують надзвичайно дієвим і відкритим для конструктивної критики засобом спілкування дослідників.

Основними вимогами до змісту наукових статей є: логічність, ясність, стислість, точність наукової термінології, вірогідність вихідної інформації, критичність у відборі фактів, доказовість змісту тексту, завершеність (цілісність розкриття одного або кількох питань), логічність і обґрунтованість висновків, наявність авторських міркувань і посилань.

Вимоги до основних структурних елементів наукових статей:
назва (заголовок) статті – структурний елемент статті. Головними особливостями заголовка є змістовність та стислість. Переглянувши назву статті, читач має зрозуміти, про що в ній йтиметься. Наз-

ва публікації, як і текст усієї наукової роботи, мають бути виконані у науковому стилі. У назві повинні бути відображені основні ключові слова, які передають основну думку статті;

анотація статті – являє собою інформацію, що коротко описує статтю. Анотацію статті автор пише після того, як була виконана робота. У ній представляється характеристика тематики статті, описується проблематика, мета роботи та отримані результати. Тут бажано зазначити, що нового представлено у матеріалі, порівняно з тим, що було вивчено раніше та представлено в інших наукових працях;

ключові слова – набір основних термінів, які передають зміст статті. Вони допомагають читачеві знайти наукову статтю в електронних та інших базах даних. Ключові слова прописують після анотації. Залежно від вимог журналу, де автор розміщуватиме свою роботу, кількість ключових слів може бути різною (зазвичай від 4 до 10);

постановка проблеми (вступ) – загальний вигляд досліджуваної проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Тут у більш повному обсязі представляється тема статті, автор пояснює, чому було проведено це дослідження, з якою метою, у чому актуальність даної проблеми чи напрямку досліджень, теоретична й практична значущість, загальний вигляд досліджуваної проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Указаний структурний елемент статті свідчить про рівень наукової ерудиції автора, ступінь його обізнаності й ознайомленості з науковими напрацюваннями попередників і сучасників, його уміння віднайти невирішені аспекти наукової проблеми;

формулювання цілей статті (постановка завдання). Від чіткості, лаконічності сформульованої мети суттєво залежить і сам виклад основного матеріалу, оскільки орієнтує автора на послідовне виконання низки дослідницьких завдань, які конкретизують основну мету статті;

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі: висновки повинні бути максимально чіткими й ла-

конічними і обов'язково відобразити, як і наскільки повно виконані дослідницькі завдання і досягнута мета статті;

список використаних джерел (основний і транслітерований).

Оскільки саме наукові статті на сьогодні є основним видом публікації результатів наукового дослідження при підготовці як кандидатських, так і докторських дисертацій, то на питанні методики написання статті зупинимось більш детально.

Перш ніж приступати до написання наукової статті, необхідно намітити план та етапи проведення основних заходів подальшої роботи над темою, тобто скласти програму наукової роботи над статтею. Зазвичай виділяють такі основні етапи роботи над науковою статтею:

- обґрунтування теми, вибір об'єкта і визначення мети дослідження;
- підбір і аналіз наукової літератури з обраної теми, у тому числі з використанням мережі Інтернет¹;
- розробка гіпотези наукової роботи;
- складання плану та структури наукової статті, розробка програми й методики дослідження;
- проведення дослідження й узагальнення його результатів, висновки;
- оформлення тексту наукової статті;
- публікація наукової роботи.

Перші п'ять із перерахованих етапів наукового дослідження частково пересікаються, а їх виконання можуть збігатися у часі.

Передусім при написанні наукової статті потрібно мати чітке уявлення про рівень розробки досліджуваної теми в науці. Тому спочатку потрібно ознайомитись із основною літературою, що стосується обраної теми (монографії, статті, інформація з мережі Інтернет). Посилне достовірність одержаних результатів комбіноване використання джерел інформації різних типів, але дуже важливо, щоб ці джерела точно відповідали поставленим завданням і співвідносилися з темою наукової роботи.

На етапі формулювання задуму бажано скласти попередній план роботи. Інколи необхідно скласти план-проспект.

¹ При використанні інформації з мережі Інтернет необхідно користуватися офіційними сайтами, оскільки неперевірені інтернет-адреси можуть містити перекручену, фейкову інформацію, користування якою у науковій роботі є вкрай неприйнятним.

Далі вибирають і опрацьовують зібрану інформацію за темою наукового дослідження. Підготовку матеріалу можна здійснювати в будь-якій послідовності, окремими частинами, без ретельного стилістичного опрацювання. Головне – підготувати матеріали у повному обсязі для наступних етапів роботи над рукописом статті.

На наступному етапі групують зібрану та опрацьовану інформацію – вибирають варіант її послідовного розміщення згідно з планом роботи. Значно полегшує цей процес персональний комп'ютер. Набраний у текстовому редакторі текст можна відповідно структурувати. За умови використання персонального комп'ютера є можливість:

- побачити кожен частину наукової роботи і всю статтю в цілому;
- простежити розвиток основних положень;
- домогтися правильної послідовності викладення матеріалу;
- визначити, які частини наукової статті потребують доповнення або скорочення.

При цьому всі матеріали поступово розміщують у належному порядку, відповідно до задуму. Якщо немає комп'ютера, то рекомендується кожний розділ наукової статті писати на окремих аркушах або картках з однієї сторони, щоб потім їх можна було розрізати і розмістити у певній послідовності.

Паралельно з групуванням матеріалу визначають рубрикацію тексту відповідно до вимог щодо структури наукової статті. Результатом роботи на цьому етапі є логічне поєднання частин рукопису, створення його чорнового макета, який потребує подальшої обробки.

Опрацювання рукопису полягає в уточненні його змісту, оформленні та літературній правці. Шліфування тексту рукопису починають з оцінювання його змісту і структури. Перевіряють і критично оцінюють кожний висновок, кожен формулу, таблицю, рисунок, кожне речення, окреме слово. Слід перевірити, наскільки назва наукової статті відповідає її змісту, наскільки логічно і послідовно викладено матеріал. Доцільно ще раз перевірити аргументованість основних положень, наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, її висновки і рекомендації. Слід мати на увазі, що однаково недоречними є і надмірний лаконізм, і надмірна деталізація у викладенні матеріалу. Допомагають сприйняттю змісту роботи таблиці, схеми, графіки.

Наступний етап роботи над науковою статтею – перевірка правильності її оформлення. Це стосується рубрикації, посилань на лі-

тературні джерела, цитування, написання чисел, знаків, фізичних і математичних величин, формул, побудови таблиць, підготовки ілюстративного матеріалу, створення бібліографічного опису. До правил оформлення наукових статей ставляться специфічні вимоги, тому слід насамперед керуватися вимогами видавництва і редакцій.

Заключний етап підготовки наукової статті – літературна правка. Її складність залежить від мовностильової культури автора. Одночасно з літературною правкою він вирішує, як розмістити текст і які потрібно зробити в ньому виділення.

Зазначимо, що написаний від руки текст важко редагувати. У машинописному або комп'ютерному тексті легше виявити недоліки і недогляди.

Обсяг наукової статті – від 6 до 24 сторінок, тобто 0,35–1 д. а.; оптимальний обсяг – 6–12 сторінок (0,5–0,7 д. а.).

Для здобувачів наукового ступеня до публікації наукових статей зазвичай висуваються такі вимоги:

- статті мають публікуватись у провідних наукових фахових журналах та інших періодичних наукових фахових виданнях;
- публікація не більше однієї статті здобувача за темою дисертації в одному випуску (номері) журналу (або іншого друкованого видання);
- не зараховуються праці, в яких немає повного опису наукових результатів, що засвідчує їх достовірність, або в яких повторюються результати, опубліковані раніше в інших наукових працях, що входять до списку основних.

Кількість та якість публікацій з теми дослідження є критерієм оцінювання роботи (опонентами, експертами і т. д.).

Вважається, що дисертація виконана на належному рівні, якщо з кожного її розділу і підрозділу підготовлена стаття, а за її загальними результатами – монографія.

Жодних директивних «термінів чинності» наукових публікацій немає, не регламентовані також і вимоги щодо наявності публікацій протягом останніх років. Однак виконання вимог Міністерства освіти і науки України щодо наявності в дисертації нових науково обґрунтованих результатів цілком логічно можуть поставитися під сумнів, коли основні отримані здобувачем наукові результати опубліковані (а отже, й отримані) 15–20 років тому.

Наукова монографія. Монографія – це наукова праця у вигляді книги, що належить одному або декільком авторам і яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми.

Монографія може бути індивідуальною (один автор) або колективною (група авторів).

Підготовка монографії в складі авторського колективу дозволяє оперативніше опублікувати результати дослідження (або його проміжні результати), а також розширити коло наукових зв'язків. Глава (розділ) у такій монографії – це істотна публікація, яка розглядається нарівні з авторською монографією.

Слід розрізнити наукові монографії як вид наукового видання та дисертації на здобуття наукового ступеня, виконані особисто у вигляді опублікованої індивідуальної наукової монографії.

Перший тип наукової монографії – це наукова праця, яка є засобом висвітлення основного змісту дисертації і однією з основних публікацій за темою дослідження.

Другий тип монографії обов'язково має містити висунуті автором для прилюдного захисту науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення автора, опубліковані раніше у фахових наукових виданнях України чи інших країн. Для такої монографії характерна єдність змісту; вона свідчить про особистий внесок здобувача в науку і розглядається як кваліфікаційна наукова праця. За цих умов здобувач не пише рукопис дисертації, його замінює монографія¹.

Таблиця

Основні відмінності між дисертацією й монографією

ДИСЕРТАЦІЯ	МОНОГРАФІЯ
Дисертація – спеціально підготовлена наукова праця на правах рукопису, яку виконують для прилюдного захисту на здобуття наукового ступеня	Монографія – це наукова праця у вигляді книги, яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми, що належить одному або декільком авторам

¹ Основні відмінності між дисертацією й монографією наведені у таблиці.

ДИСЕРТАЦІЯ	МОНОГРАФІЯ
Дисертація – це рукопис, який зберігається в обмеженій кількості примірників у певних бібліотечних установах	Монографія – це видання, яке пройшло відповідне редакційно-видавниче опрацювання, виготовлене друкарським або іншим способом, видане у фаховому видавництві України
Передбачається виклад наукових результатів і висновків, отриманих особисто автором	Виклад результатів, ідей, концепцій, які належать як здобувачеві, так й іншим авторам
Містить нові наукові результати, висновки, факти	Може викладати як нові результати, так і методичні, технологічні рішення, факти, які вже відомі
Має визначену структуру і правила оформлення, яких необхідно обов'язково дотримуватися	Відсутність чітких вимог стосовно структури і правил оформлення
Містить призначену для поширення інформацію без надмірних подробиць, відповідає вимогам державних стандартів щодо видавничого оформлення і поліграфічного виконання	Щодо композиції наукової монографії державний стандарт не встановлюється. Кожний її автор може вибрати будь-яку структуру і порядок організації наукового матеріалу, зважаючи на логіку викладу і повноту висвітлення основного змісту дисертації
Оскільки дисертація розрахована, як правило, на вузьке коло фахівців у даній галузі, то вона повинна бути написана чіткою науковою мовою з чітким дотриманням наукового словника вказаної галузі знань	Монографія, як правило, розрахована на більш широке коло читачів, аніж дисертація, тому повинна бути написана більш доступною для широкого загалу мовою

Обсяг індивідуальної монографії здобувача наукового ступеня доктора наук, яка зараховується як дисертація, має становити не менше 10 авторських аркушів у галузі природничих та технічних наук і

не менше 15 авторських аркушів у галузі гуманітарних і суспільних наук. Якщо дисертацією, поданою на захист, є рукопис, а монографія є тільки однією з друкованих праць здобувача, то до неї висуваються такі вимоги:

- обсяг монографії – не менше 10 обліково-видавничих аркушів;
- наявність рецензій двох докторів наук за відповідною спеціальністю;
- наявність рекомендації вченої ради науково-дослідної установи або вищого навчального закладу з обов'язковим зазначенням на звороті титулу монографії повної назви установи (закладу) та її підпорядкованості;
- тираж не менше ніж 50 примірників;
- наявність міжнародного стандартного номера ISBN.

Тези наукової доповіді (повідомлення).

Апробація матеріалів дисертації на наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах, у школах тощо є обов'язковою.

Тези (грец. *thesis* – положення, твердження) – це коротко, точно, послідовно сформульовані основні ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці.

Тези доповіді – це опубліковані до початку наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді. Вони фіксують науковий пріоритет автора, містять матеріали, не викладені в інших публікаціях.

Рекомендований обсяг тез наукової доповіді – 2–3 сторінки машинописного тексту через 1,5 інтервалу.

Схематично структура тез наукової доповіді має такий вигляд: коротка преамбула (постановка проблеми) – теза – аргумент – доказ – результат – перспективи.

У тезах доповіді слід уникати посилань на джерела, цитат, цифрового і фактичного матеріалу.

Кожна теза містить самостійну думку, що висловлюється в одному або кількох реченнях.

Зазначимо, що будь-які матеріали будь-яких конференцій, видані у будь-який період, належать до опублікованих праць, які лише *додатково* відображають наукові результати дисертації, тобто засвідчують апробацію результатів дисертації.

Наукова доповідь (повідомлення). Доповідь – це документ, у якому викладаються певні питання, подаються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) читання та обговорення.

Наукова доповідь – це зафіксоване у вигляді повного тексту публічне повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання).

Структура тексту доповіді є практично аналогічною плану статті й може складатися із вступу, основної й підсумкової частини.

Існують два методи написання доповіді. Перший полягає в тому, що дослідник спочатку готує тези свого виступу, на основі тез пише доповідь на семінар або конференцію, редагує її й готує до опублікування в науковому збірнику у вигляді доповіді чи статті. Другий, навпаки, передбачає спочатку повне написання доповіді, а потім у скороченому вигляді ознайомлення з нею аудиторії. Вибір способу підготовки доповіді залежить від змісту матеріалу та індивідуальних особливостей науковця.

Специфіка усного виступу накладає суттєвий відбиток на зміст і форму доповіді. При написанні доповіді слід зважати, що суттєва частина матеріалу опублікована в її тезах. Крім того, частина матеріалу подається у вигляді презентацій (на слайдах, моніторі комп'ютера, схемах, діаграмах, таблицях та ін.). Тому доповідь повинна містити коментарі до ілюстративного матеріалу, а не його повторення. Можна зупинитися лише на одній (найсуттєвішій, дискусійній) тезі доповіді, зробивши посилання на інші, вже опубліковані. Це дозволить на 20–40% скоротити доповідь. Доповідач має реагувати на попередні виступи з теми своєї доповіді. Доцільним є полемічний її характер: це викликає інтерес слухачів.

При написанні доповіді слід зважати на те, що за 10 хвилин людина може усвідомлено прочитати матеріал, який надруковано на чотирьох сторінках машинописного тексту (через півтора інтервалу). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилин). Доповідь на чотирьох – шести сторінках називається повідомленням.

Доповідь – це одна з багатьох форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливість за короткий термін «увійти» в наукову спільноту за умови яскравого виступу. Якщо доповідь зроблено за змістом дисертації, дисертант забезпечує апробацію своєї роботи.

Література

1. Вакуленко М. О. Сучасна українська термінологія: методологія, кодифікація, лексикографічна практика: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2023. 33 с.
2. Васенко Л. А., Дубічинський В. В., Кринець О. М. Фахова українська мова: навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2008. 273 с.
3. Горошкіна О. М., Шутова Л. І. Науковий текст: особливості мови та стилю: навчально-методичний посібник для аспірантів. Луганськ: Світанок, 2013. 138 с.
4. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2023. 488 с.
5. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Науково-дослідницька діяльність у сфері правознавства: навчальний посібник. Харків: Право, 2024. 342 с.
6. ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні види, терміни та визначення. [Чинний від 2016-07-01]. Вид. офіц. Київ, 2016. 16 с.
7. ДСТУ 7152:2010. Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках. [Чинний від 2010-02-18]. Вид. офіц. Київ, 2010. 42 с.
8. ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. [Чинний від 2015-06-22]. Вид. офіц. Київ, 2016. 16 с.
9. Левченко О. Науковий стиль: культура мовлення: навчальний посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 204 с.
10. Лисенко Н. О., Піддубна Н. В., Тележкіна О. О. Культура наукової мови: навчальний посібник. Харків: Тім Пабліш Груп, 2015. 271 с.
11. Петровський П. М. Методологія наукового дослідження публічно-управлінської сфери: навчальний посібник. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2023. 307 с.
12. Писати аналітику може кожен. Мистецтво переконливого тексту: посібник / Катерина Зарембо [упоряд.] та ін.; передм. Олександра Сушка. Київ: Віхола, 2023. 221 с.
13. Про затвердження Вимог до оформлення дисертації: Наказ МОН України від 12.01.2017 №40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>.
14. Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук: Наказ МОН України від 23.09.2019 р. № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-19#Text>.
15. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
16. Романова А. С. Проблеми філософсько-правових наукових досліджень: практикум для здобувачів освіти третього (освіт.-наук.) рівня вищ. освіти спец. 081 «Право» галузі знань 08 «Право». Львів: Растр-7, 2023. 188 с.
17. Семенов О. М., Рудь О. М. Культура фахової мови: навчальний посібник. Суми: РВВ СОІППО, 2014. 260 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко О. П. Методологічний інструментарій дослідження прав людини: спроба обґрунтування. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2024. № 4 (63). С. 205-221.
2. Бездрабко В. Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти: монографія. Київ: Четверта хвиля, 2010. 206 с.
3. Бехруз Х. Н., Грушко М. В., Мануїлова К. В. Науково-дослідницький аспірантський семінар: навчально-методичний посібник. Одеса: Юридика, 2023. 69 с.
4. Бірта Г. О., Бургу Ю. Г. Методологія і організація наукових досліджень: навчальний посібник. Київ: Центр учб. літ., 2014. 142 с.
5. Бойко Ю. П., Тарасова О. В. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. Хмельницький: ХНУ, 2023. 138 с.
6. Вакуленко М. О. Сучасна українська термінологія: методологія, кодифікація, лексикографічна практика: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2023. 33 с.
7. Васенко Л. А., Дубічинський В. В., Кримець О. М. Фахова українська мова: навчальний посібник. Київ: ЦУЛ, 2008. 273 с.
8. Вихрущ В. О., Козловський Ю. М. Методологія та методика наукового дослідження: підручник. Львів: Вид-во Львів. політехн., 2020. 335 с.
9. Герасимів Т. З. Методологія правових досліджень: підручник. Львів: Растр-7, 2023. 411 с.
10. Герасимів Т. З. Методологія правових досліджень: словник основних термінів і понять. Львів: Растр-7, 2023. 159 с.
11. Горошкіна О. М., Шутова Л. І. Науковий текст: особливості мови та стилю: навчально-методичний посібник для аспірантів. Луганськ: Світанок, 2013. 138 с.
12. Данильян О. Г. Підхід системний. *Енциклопедія соціогуманітарної інформології* / координатор проекту та заг. ред. проф. К. І. Беляков. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 2. С. 203-209.
13. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право, 2017. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. С. 456-459.

14. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 539-542.
15. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. *Методологія наукових досліджень: підручник*. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків: Право, 2023. 488 с.
16. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Синергетичний підхід. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 788-789.
17. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Системний підхід. *Соціологія права: енциклопедичний словник* / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2020. С. 792-795.
18. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. *Науково-дослідницька діяльність у сфері правознавства: навчальний посібник*. Харків: Право, 2024. 342 с.
19. Денисова А. В. Діалектика і системний підхід як основа методології дослідження проблеми адміністративного нагляду органів виконавчої влади України. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 108-113.
20. Деякі питання реалізації статті 54 Закону України «Про вищу освіту»: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.08.2015 р. № 656. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656-2015-%D0%BF#Text>.
21. Дзьобань О. П. *Філософія науки: підручник*. Київ; Одеса: Фенікс, 2024. 516 с.
22. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 5–12.
23. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Догматичний напрям методології формування сучасної національної доктрини приватного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 42–57.
24. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Соціологічний та аксіологічний напрями сучасних правових досліджень. *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 5–13.
25. ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні види, терміни та визначення. [Чинний від 2016-07-01]. Вид. офіц. Київ, 2016. 16 с.
26. ДСТУ 7152:2010. Видання. Оформлення публікацій у журналах і збірниках. [Чинний від 2010-02-18]. Вид. офіц. Київ, 2010. 42 с.
27. ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. [Чинний від 2015-06-22]. Вид. офіц. Київ, 2016. 16 с.
28. Дударев І. М., Кузьмін О. В. *Практикум з методології наукових досліджень: навчальний посібник*. Одеса: Олді+, 2023. 277 с.
29. Комар Т. В., Василенко О. М. *Науково-організаційна діяльність дослідника: навчальний посібник*. Хмельницький: ХНУ, 2023. 118 с.

30. Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи: монографія. Київ: [б. в.], 2000. 163 с.
31. Кулешов С. Г. Загальне документознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Києво-Могилян. акад., 2012. 122 с.
32. Левченко О. Науковий стиль: культура мовлення: навчальний посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 204 с.
33. Лисенко Н. О., Піддубна Н. В., Тележкіна О. О. Культура наукової мови: навчальний посібник. Харків: Тім Пабліш Груп, 2015. 271 с.
34. Малигіна В. Д., Холодова О. Ю., Акімова Л. М. Методологія наукових досліджень: монографія. Рівне: НУВГП, 2016. 247 с.
35. Методологічне та інструментальне забезпечення наукових досліджень: навчальний посібник / за ред. д-ра екон. наук, проф. О. А. Шевчука. Ірпінь: Ун-т ДФС України, 2020. 323 с
36. Митрофанов І. І. Методологія й організація юридичних наукових досліджень: навчальний посібник. Кременчук: НОВАБУК, 2023. 311 с.
37. Мокін Б. І., Мокін О. Б., Мокін В. Б. Методологія та організація наукових досліджень: підручник. Вінниця: ВНТУ, 2023. 229 с.
38. Основи наукових досліджень: навчальний посібник / за ред. А. К. Бабіченка. Харків: Друкарня Мадрид, 2021. 133 с.
39. Палагін О. В., Кургаєв О. П. Міждисциплінарні наукові дослідження: оптимізація системно-інформаційної підтримки. *Вісник Національної академії наук України*. Київ, 2009. № 3. С. 14-25.
40. Петровський П. М. Методологія наукового дослідження публічно-управлінської сфери: навчальний посібник. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2023. 307 с.
41. Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія: навчальний посібник. Львів: Новий Світ. 2000, 2018. 201 с.
42. Писати аналітику може кожен. Мистецтво переконливого тексту: посібник / Катерина Зарембо [упоряд.] та ін.; передм. Олександра Сушка. Київ: Віхола, 2023. 221 с.
43. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
44. Про затвердження Вимог до оформлення дисертації: Наказ МОН України від 12.01.2017 р. № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0155-17#Text>.
45. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text>.
46. Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (науко-

- вих установах): Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 261. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-%D0%BF#Text>.
47. Про затвердження Порядку присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним працівникам: Наказ МОН України від 14.01.2016 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0183-16#Text>.
 48. Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44-2022-%D0%BF#Text>.
 49. Про затвердження Порядку реалізації права на академічну мобільність: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2015 р. № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2015-%D0%BF#n8>.
 50. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text>.
 51. Про наукову і науково-технічну експертизу: Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
 52. Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.08.2002 р. № 1298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-2002-%D0%BF#Text>.
 53. Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук: Наказ МОН України від 23.09.2019 р. № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-19#Text>.
 54. Про освіту. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
 55. Романова А. С. Проблеми філософсько-правових наукових досліджень: практикум для здобувачів освіти третього (освіт.-наук.) рівня вищ. освіти спец. 081 «Право» галузі знань 08 «Право». Львів: Растр-7, 2023. 188 с.
 56. Рубанець О. М. Філософські проблеми наукового пізнання: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2022. 228 с.
 57. Семенов О. М., Рудь О. М. Культура фахової мови: навчальний посібник. Суми: РВВ СОІППО, 2014. 260 с.
 58. Систематизація документів та організація каталогів і картотек освітніх бібліотек за таблицями Універсальної десятикової класифікації / уклад. Лобановська І. Г. Київ: Ліра-К, 2019. 105 с.
 59. Скиба Е. К. Філософські основи пізнання правової реальності: навчальний посібник. Дніпро: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 131 с.

60. Стець О. М., Павліченко Є. В., Косяк О. В. Узагальнення наукових досліджень в області становлення та розвитку компаративістики: юридичний аспект: монографія. Кривий Ріг: Чернявський Д. О. [вид.], 2023. 174 с.
61. Філософія: підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. 4-те вид., переробл. Харків: Право, 2023. 424 с.
62. Філософські проблеми наукового пізнання: навчально-методичний посібник для здобувачів освітньо-наукового рівня вищої освіти / П. В. Квіткін, О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, Р. В. Гула та ін. Харків: ХНУПС, 2021. 228 с.
63. Філософські проблеми сучасного наукового пізнання: підручник / Я. В. Тарароєв та ін. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2023. 349 с.
64. Швецова-Водка Г. М. Документознавство: словник-довідник термінів і понять: навчальний посібник. Київ: Знання, 2011. 320 с.
65. Шерман О., Токарська А. Юридичне документознавство: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 135 с.
66. Юридичне документознавство: навчальний посібник / Д. М. Корнієнко та ін. Київ: ТАЛКОМ, 2018. 232 с.
67. Ярхо Т. О., Ємельянова Т. В. Стохастична методологія в прикладних дослідженнях: навчальний посібник. Харків: Бровін О. В. [вид.], 2023. 162 с.

Навчальне видання

Олександр Дзьобань

**МЕТОДОЛОГІЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ
ТА ТЕХНОЛОГІЯ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Навчальний посібник для аспірантів

В авторській редакції

Підписано до друку 20.02.2025.
Формат 60x84/16. Ум-друк. арк. 16,51.
Наклад 100 прим. Зам. № 2502-03.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net